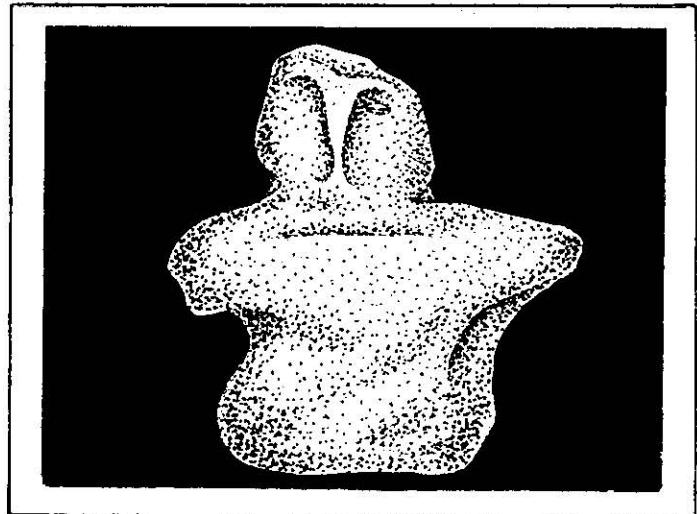

АРХЕОЛОГІЯ

57*1987

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *B. I. Бідвіля*, *C. O. Висоцький*, *C. D. Крижицький*,
M. P. Кучера, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *A. F. Мировський*, *T. I. Латуха* (відповідальний секретар), *D. Я. Телегін*, *P. P. Голочко*, *Є. В. Черненко*

Адреса редколегії
252014 Київ-14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

А 0507000000-053 55-87
M221(04)-87

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

57

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

СТАТТІ

В. Ф. ГЕНІНГ

Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань *

Сучасна археологічна наука досягла значних успіхів у дослідженні культурно-історичного минулого давніх суспільств. З виявленням і вивченням нових археологічних культур безліч суспільств минулого знайшли свою історію. Сам факт відкриття таких суспільств є значимим внеском археології у розвиток історичних знань, внеском, що вивів її в ряд загальновизнаних дисциплін сучасної науки. Та разом з тим сучасна археологія переживає такі суперечності, які вимагають методологічного вирішення, розкриття процесу наукового пізнання з метою відтворення багатої історії далекого минулого, що вивчається за археологічними джерелами.

Багато хто з археологів вважає, що проблемна ситуація — це результат специфічного «інформаційного вибуху», пов'язаного з масовим припливом нових джерел у результаті великомасштабних польових досліджень, особливо в районах новобудов. Безумовно, одна з причин криється і тут, але це не вичерпує її пояснення. Вона значно складніша і різноманітніша і для успішного розв'язання її необхідно виявити об'єктивні фактори, що привели до виникнення даної ситуації, змалювати її основний зміст і знайти шляхи подолання.

Насамперед невеликий екскурс в область історії археології. Археологія XIX ст. пов'язана з її зародженням як особливої наукової системи.

* У збірнику вміщено матеріали XIX Республіканської археологічної конференції, присвяченої 50-річчю створення Інституту археології АН УРСР.

ми, основним завданням якої в цей період вважалось нагромадження джерел. Дійсно, це був період, коли необхідно було забезпечити наукові дослідження фактологічною, джерельною базою, тобто виявити об'єкти безпосереднього дослідження — матеріальні залишки численних суспільств, які існували у різні історичні періоди на різних територіях. Лише після відкриття комплексу джерел можна починати яке б то не було вивчення таких суспільств.

Однак мета археологічної науки за своїм змістом являлася багатою і ширшою. Першочерговим завданням вважалося встановлення давності людини, її природно-історичного походження. Ця концепція висуvalася на противагу численним міфологічним сюжетам про появу людини і передусім проти клерикальної концепції божественного створення світу і людини. Саме це завдання вивело археологію на шлях самостійної науки.

На початковому етапі археологічні знання виявилися недостатньо диференційованими від історичних і навіть природних. Це був період «археології старожитностей», коли як джерело пізнання широко застосовувалися дані літописів, мовознавства, фольклору, етнографії, природних наук. Лише поступово формується уявлення про основний вид джерела — археологічні пам'ятки. Отже, цілком природно, що спочатку вивчення минулого обмежувалося здебільшого описом тих археологічних залишків пам'яток, речей та ін., які свідчили про існування давніх народів.

На початку 60—70-х років XIX ст. у розвитку археології помітні значні зрушеннЯ. Була розроблена перша археологічна концепція — вчення про три віки, що лягло в основу хронологічної систематизації археологічного матеріалу. З'явився ряд узагальнюючих праць, присвячених опису археологічних пам'яток, серед яких особливого значення набули дослідження давніх періодів існування людини.

Нарешті, в цей час завершується і організаційне оформлення археології як особливої науки. У 1865 р. за ініціативою Г. Мортільє відбувся I Міжнародний конгрес антропологічних і доісторичних наук. У Росії в 1869 р. було проведено I Всеросійський археологічний з'їзд. Дальший розвиток археології пов'язаний із зародженням нової пізнавальної системи: розвиток минулого людства пов'язується з ідеями еволюціонізму, запозиченими з біології.

Археологічні залишки підводилися під поняття «культура», тому даний період розвитку науки можна назвати етапом «культурархеології», основна пізнавальна концепція якої базувалася на принципах культурно-історичного розвитку. Культура розглядалася як головна риса, яка відрізняє людське суспільство від природи. Під культурою розумілося все, що створене розумом і руками людини. Ідея розвитку представлена в культурно-історичній концепції головним чином як еволюція елементів культури, зміна їх форми, ускладнення, збагачення новими рисами та ін. Основна пізнавальна установка зводилася до опису елементів культури тих чи інших регіонів, порівнянню їх як у синхронному, так і в діахронному плані. Широко застосовувалися для порівняння й етнографічні дані. Методом обробки археологічних джерел стала *типовогія*, яка розмежовувала елементи культури за різними функціональними групами і фіксувала різноманітність і ускладнення форми предметів, залишків споруд, що і стало показником розвитку культури. Сама культура в такому описі разглядалася як характеристика і індикатор стану тих або інших суспільств давнини. Ця концепція «культурархеології» відповідала об'єктивним завданням розвитку археологічного пізнання на даному етапі, коли необхідно було знайти, зібрати залишки життедіяльності давніх суспільств, систематизувати їх, щоб одержати вихідну конкретно-історичну сітку цих суспільств у просторі і часі. В практиці дослідження це головне завдання вирішувалося введенням поняття «археологічна культура», за яким і систематизувалися всі археологічні джерела.

Становлення марксистської археології на початку 30-х років ХХ ст. було пов'язане з подоланням основної пізнавальної концепції «культурархеології», яка не націлювала дослідників на вивчення соціально-історичного процесу в розвитку давніх суспільств. Процес перебудови науки проходив у першу чергу під девізом впровадження марксистсько-ленінських методологічних основ в археологічні дослідження, перебудови їх на базі матеріалістичного розуміння історії та вчення про суспільні формaciї. Основною метою археологічного пізнання проголошувалося дослідження історії давніх суспільств з позиції розкриття закономірностей їх соціально-економічного розвитку. Це означало корінний переворот у системі археологічних знань, поскільки об'єкт пізнання розглядався тепер у зовсім іншому плані. Нову трактовку одержав і предмет науки, який фіксував новий, специфічний підхід, сторону об'єктивної дійсності. Якщо в «культурархеології» суспільства давнини розглядалися з боку їхнього культурного стану, то тепер ставилося завдання дослідження закономірностей їх соціально-економічного розвитку. Це, до речі, не виключало, а передбачало культурну характеристику цих суспільств як окремий розділ. Цей поворот у визначенні мети археологічного пізнання означав якісний стрибок у розвитку науки, пов'язаної зі створенням принципово нової системи знання, яку можна назвати «археологією соціума» або «соціоархеологією». В наукознавстві зрушення такого масштабу визначаються як *початок наукової революції* та перехід від допредметного етапу в розвитку науки до предметного, в якому головною метою наукового знання стає викриття суті досліджуваного об'єкта. Допредметний етап, який включає археологію старожитностей і «культурархеологію», слід у цьому плані розглядати як період формування умов для становлення науки.

Справді, якщо ми визнаємо, по-перше, що дійсно наукове знання починає розвиватися лише тоді, коли виникає *спасіб адекватного відбиття* суті розвитку об'єкта пізнання в системі наукових понять даної науки, по-друге, що археологія — наука історичного профілю, яка покликана вивчати соціальний розвиток окремих суспільств минулого, то, очевидно, ми повинні визнати, що адекватне відбиття в пізнанні історичного процесу може бути досягнуте лише тоді, коли дослідження його базується на методологічних позиціях вчення про суспільно-економічні формaciї. Отже, археологія як соціально-історична наука бере свій початок від *наукової революції* 30-х років, яка була вихідним пунктом формування соціоархеології. Об'єктивним змістом наукової революції в археології 30-х років був вихід пізнання за межі предметної області «культурархеології», яка виявилася уже принципово освоєною, вихід у нову більш глибоку область дослідження соціально-історичного розвитку давніх суспільств.

Кульмінацією наукової революції є утворення *основи* якісно нового знання. Основи науки — це елемент в системі науки, який виконує функцію організації розвитку наукового пізнання, визначає його напрями регулювання і контролю. Основи науки включають: 1) систему методологічних установок, в які входять уявлення про властивості об'єкта, шляхи його пізнання, а головне, визначення того, яким має бути пізнавальний об'єкт у дослідженні; 2) принципи фундаментальної теорії, якими в соціоархеології були концепції марксистської теорії розвитку суспільних формaciї.

Наукова революція починається з визначення завдань і напрямку наукових досліджень. Сам же процес перебудови науки — досить тривалий період.

Становлення соціоархеології не було повністю результатом внутрішнього розвитку археологічного знання, хоча передумови цього вже і визрівали. Вирішальний поштовх до наукової революції в археології був поданий ззовні, загальним впровадженням марксистських основ у суспільні науки. Ця обставина привела до складання своєрідної ситуації в археології. Культурархеологія ще не вичерпала всіх своїх мож-

ливостей в одержанні нового знання, тому вона розвивалася паралельно з соціоархеологією.

Вже перші опроби дослідження минулих суспільств у соціально-історичному аспекті виявили надто обмежену джерелознавчу базу. Наприклад, питома вага знарядь праці — основних джерел реконструкції господарської діяльності — була серед археологічних джерел досить незначна. Тому найближчим завданням стало нагромадження масових матеріалів і покращання якості польових робіт, а це, в свою чергу, вимагало виконання первинної культурно-хронологічної систематизації археологічних джерел, що збігалося з напрямком, який розвивала культурархеологія.

Радянська археологія 30—70-х років здійснила колосальний стрибок у розвитку археологічних знань, який підняв науку на якісно новий рівень. Досягнення цього періоду можна стисло резюмувати так:

1. Польові дослідження досягли масштабів, які практично охопили всю величезну територію нашої країни і всі археологічні епохи, що привело до відкриття нових, раніше невідомих суспільств.

2. Обсяг досліджуваних пам'яток досяг такого рівня, коли більшість категорій речей, а нерідко й комплексів, стали масовими, що нараховують сотні і навіть тисячі одиниць. Так, наприклад, в одній із публікацій із скіфської археології аналізувалося 570 поховань. Часті для степових курганів вибірки, що нараховують 1000—1500 поховань. Нещодавно в одній із дисертацій, яка присвячена культурі, відкритійсього 30 років тому, аналізувалося понад 1100 поховань і 25 635 предметів.

3. Систематизація масового археологічного матеріалу дала можливість одержати типологічні розробки за багатьма категоріями археологічних об'єктів, але більшість з них дають формально-типологічний характер, оскільки пов'язані головним чином із завданням культурно-хронологічної класифікації.

4. Кінцевою метою таких систематизацій джерел є виділення археологічних культур. Цей процес проходив особливо активно в радянській археології повоєнного періоду. За 30 років (1945—1975) виділено понад 100 археологічних культур, причому більшість — у найбільш вивчених районах європейської частини Радянського Союзу. Цей процес не випадковий. Археологічна культура — це основна цілісність, причому як з точки зору суспільної структури, яка існувала в минулому, так і в гносеологічному аспекті як відправна одиниця для конкретно-історичного дослідження. Тому виділення археологічної культури — це вихідний момент, умова виконання подальших досліджень у будь-якому напрямку.

Найбільшими досягненнями у справі систематизації археологічного матеріалу стали серійні видання «Материалы и исследования по археологии СССР», «Своды археологических источников», «Археология СССР» (у 20 томах), «Археология Української РСР» (у 3 томах) та ін., в яких узагальнено величезний матеріал, здобутий не одним поколінням археологів.

5. Вперше в археології в широких масштабах були виконані реконструкції господарської діяльності окремих суспільств (культур) минулого. Трохи менше зверталося уваги на реконструкції соціальних інститутів первіснообщинного ладу. Це був період, коли опановувалася методика прямих реконструкцій, тобто відновлення тих чи інших сторін соціальної або господарської діяльності за речами та спорудами, які безпосередньо належать до відповідної сфери, наприклад: кістки домашніх тварин — свідоцтво наявності скотарства, тиглі, ллячки — ливарної справи та ін. Для виконання таких реконструкцій, які направлені в основному на відновлення технології виробництва, широко засталися дані природничих наук, етнографії та ін. З'явилися і перші праці, які узагальнюють технологічні реконструкції по обробці каменю, кістки, розвитку землеробства і скотарства.

Однак загалом дослідження даного періоду розвивалися в межах стихійно-емпіричного процесу пізнання, коли сам метод; як і методологічні проблеми дослідження не виділялися і не описувалися, не каючи про те, що вони не були предметом спеціального дослідження. Всі ці сторони, очевидно, не фіксувалися при досліденні, тому і перевірка одержаного знання на предмет його аргументованості неможлива.

Отже, в радянській археології 1930—1970 рр. здійснено немало нових, за змістом якісних досліджень, які висвітлювали головним чином господарську діяльність суспільств, однак головне у розвитку цього періоду — насамперед якісний стрибок у нагромадженні джерел пізнання, і тим самим були усунені ті перешкоди, які обмежували можливості соціоархеології на зорі її формування у справі вивчення соціально-історичних проблем.

Але чому не досягнено ефекту, якого чекали від дослідників у стилі вимог соціоархеології? Чому поки що досить скромні і нечисленні дослідження, що розкривають закономірності соціально-економічного та історичного розвитку давніх суспільств? Чому, нарешті, нагромадилися величезні поклади не тільки не опублікованих, а ще більшою мірою джерел, не введених у систему наукових досліджень? Таких прикладів можна навести чимало. Одне із найважливіших питань — впровадження у науковий обіг тих десятків тисяч поховань степів України, які розкопані новобудовними експедиціями. Проблему, очевидно, можна тут сформулювати так — чому ж в даній ситуації не спрацьовує закон переходу кількості в нову якість? І звідси шукати причини створення проблемної ситуації в сучасній археології.

На початку 30-х років соціоархеологія декларувала новий напрям у дослідженнях, але в практичній діяльності продовжувала і не в малому об'ємі також роботи в стилі культуархеології, головним чином орієнтовані на формування джерельної бази археології. Досягненням культуархеології був типологічний метод, що становив метод формального аналізу, який цілком задовольняв завдання первинної систематизації археологічних джерел і визначення їхньої культурно-хронологічної належності. Достоїнство формально-типологічного методу в систематизації полягає також у тому, що результати його використання дозволяють зберігати і нагромаджувати знання про пам'ятки, а це основна передумова широких, змістовних досліджень. Цей метод виявився і досить ефективним при дослідженнях етнічних проблем, оскільки етнічна специфіка багато в чому збігається з культурною.

В предметній області соціоархеології намічено лише загальну стратегію пізнання, а спроби і методи дослідження необхідно було розробляти в практичній діяльності.

Перші ж спроби з використанням методів прямої реконструкції виявилися досить ефективними і дали змогу одержати знання про основи господарської діяльності населення практично по всіх численних археологічних культурах, розмежувати великі господарські зони, розглянути в загальних рисах основні етапи соціально-економічного розвитку давнього населення окремих регіонів, дослідити технологію давніх виробництв та ін. Але в той же час тут визначились і обмежені можливості методу прямих реконструкцій, оскільки то суті це був один із варіантів методу культуархеології.

Проблемна ситуація сучасної соціоархеології створилася в результаті виникнення протиріч в основі науки: між принципами фундаментальної теорії археологічного знання, які базуються на вченні про суспільні формациї, та системою методологічних установок, що в більшості своїй зберегли як за формою, так і за змістом свою культуархеологічну спрямованість.

Спробуємо розібратися в об'єктивних труднощах, які переживає сучасна соціоархеологія. Визначним моментом у розвитку наукового знання, яке уже відзначалося, є *основи науки*, компонент яких — ме-

тодологічні установки пізнавальної діяльності — містить систему уявлень:

1) про загальні властивості об'єкта пізнання; 2) про процес дослідження цього об'єкта; 3) про те, яким (за формою) повинен бути результат дослідження.

Перші спроби соціально-історичних досліджень становили дослідження емпіричного рівня, які розкривали закономірності суспільного розвитку досить поверхово і обмежено, головним чином з якісного боку, що лише констатує наявність або відсутність тих чи інших параметрів суспільної системи, наприклад наявність землеробства, мисливства та ін., величину поселень, ступінь освоєності металургії та ін. Дальше поглиблення знання вимагає переходу на теоретичний рівень дослідження і, отже, з цих позицій на формулювання основного змісту методологічних установок. Вихідним моментом визначення змісту методологічних установок повинно стати вивчення закономірностей соціально-історичного розвитку окремих суспільств минулого, і саме в цьому аспекті необхідно здійснити аналіз загальних властивостей об'єкта безпосереднього дослідження — археологічних пам'яток, їх соціально-історичної інформативності, а також соціально-економічної структури і закономірностей розвитку давніх суспільств основного об'єкта пізнання археології. Та саме останнє, що повинне бути показане у вигляді різноманітних моделей, розглядається поки що дуже обмежено. У цьому напрямку попередній розвиток археології нагромадив уже чимало доказів, на які необхідно спиратися у подальшій роботі. Узагальнюючі дослідження по деяких галузях господарства і давніх виробництв уже з'явилися, але всі вони поки що дуже однобокі і розкривають лише технологічний бік, соціальні аспекти тут, як правило, не піднімаються.

Особливу увагу привертає *процес дослідження*, який починається з постановки проблеми і формулювання пізнавального завдання. Це одна із найбільш відповідальних і творчих процедур у дослідженні і поки що зовсім не описана в соціоархеології. Досвід практичних робіт також поки що дуже і дуже обмежений. Постановка пізнавального завдання в культуархеології, в руслі якої виконувалася до цього часу більшість досліджень, торкалася, як правило, емпіричного рівня пізнання, де був прямий зв'язок між артефактами і вирішуваним завданням. Наприклад: визначення хронології за знахідками речей, які мають хронологічні ознаки, чи реконструкція форм скотарства за знахідками кісток тварин на поселеннях та ін.

Постановка завдань теоретичного рівня в соціоархеології значно складніша і опосередкована, багатоступінчаста. Та, можливо, основним є те, що на цьому рівні постановка пізнавального завдання носить характер дедуктивної процедури у вигляді розгортання і доказу гіпотези, що пояснює закономірності того чи іншого явища або суті іншої сфери суспільного життя, яка вивчається за матеріальними залишками цієї сфери у вигляді артефактів. Звідси і методи дослідження складних питань суспільно-економічного розвитку дуже далекі від методів прямих реконструкцій, що так широко використовувалися в культуархеології і соціоархеології емпіричного рівня. Теоретична соціоархеологія вимагає створення «ланцюга методів», дуже складного за механізмом їх взаємоз'язку, і головне — інтерпретації кінцевих результатів операціонального аналізу емпіричних даних. Тут кожний метод становить складну, логічно пов'язану процедуру.

В області дослідження сфери суспільного життя на теоретичному рівні у археологів немає поки що майже ніякого досвіду, особливо у розв'язанні головного завдання — якими за формулою повинні бути кінцеві результати дослідження суспільних структур у специфічно археологічному вираженні. Це третій аспект методологічних установок, причому обов'язкова умова його — специфічна предметна область, яка визначає основу археологічного пізнання як окремої науки. Тут в центрі уваги постає питання, якою повинна бути археологічна теорія соці-

ально-історичного розвитку давніх суспільств. На нашу думку, ця теорія за своєю логічною формою повинна відбивати об'єкт свого пізнання у двох ракурсах: емпірично спостережуваного в археології — самих пам'ятках і артефактах, і що теоретично осмислюється як соціальна структура, що історично розвивається.

Звідси труднощі в постановці пізнавальних завдань і розробці самого процесу дослідження, перебороти які може лише рефлексія археологічного знання — глибока розробка питань методології, яка розкриває шляхи вдосконалення дослідницької практики.

Чималу трудність складає психологічний бар'єр невідомості і той факт, що за формою та характером проведення дослідження і його викладення роботи теоретичного рівня соціоархеології різко відмінні як від досліджень емпіричного рівня соціоархеології, так і тим більше культуархеології. Незважаючи на це, поодинокі спроби дослідження соціально-історичних проблем були здійснені в нашій археології.

Звичайно, вирішальну роль у розвитку суспільного життя відіграє в кінцевому результаті економіка. У 30—70-х роках проведено масове вивчення в окремих суспільствах різних видів господарської діяльності з використанням методів прямих реконструкцій. Спроби реконструювати палеоекономіку на вищому рівні пізнання розпочалися близько 20 років тому С. М. Бібіковим на матеріалах доби палеоліту і трипільської культури. Та, на жаль, за весь минулий час цей досвід майже не знайшов послідовників! Такі приклади є й в інших сферах вивчення суспільного життя.

Деякі питання соціоархеології, на нашу думку, настільки «дозріли» і забезпечені матеріалом, що буквально напрошується для постановки. Відомо, наприклад, що одним із найбільш суттєвих показників, що характеризують розвиток системи виробництва, є *розподіл праці*. Причому саме він надзвичайно багатосторонній — природний і суспільний розподіл праці, технологічний, територіальний, галузевий та ін. Археологічні джерела можуть дуже багато дати для висвітлення даних питань, однак до цього часу жодного досить грунтовного дослідження в цій галузі немає.

Аналогічна картина простежується і з питань демографії. Вивчення народонаселення — перший крок у конкретно-історичному пізнанні соціальної структури кожного суспільства. Суцільні розвідки, які виявили величезну кількість поселень та могильників, широкі розкопки їх дають можливість поставити на надійну основу питання оцінки численності, розміщення та динаміки народонаселення, як і інші питання, які чекають своїх дослідників.

Певно, одне з актуальних завдань розвитку соціоархеології полягає в тому, що необхідно окреслити проблематику досліджень соціально-історичного характеру і розробити специфічні підходи до різних сторін вивчення цих проблем і показати, в якому ракурсі можуть бути вони поставлені хоча б у першому наближенні і головне яким повинен бути за формою результат таких досліджень.

Ще кілька зауважень щодо розробки процесу дослідження. Добре відомо, що в соціально-історичних дослідженнях, які виконуються в історії, соціології та інших науках, вихід на вивчення закономірностей тих чи інших явищ, подій і тим більше сутностей вимагає аналізу масових матеріалів, тобто виходу на кількісні параметри. Включення в археологічні дослідження масових категорій артефактів вимагає розробки точно регламентованих операціональних методик формалізації вихідних даних і статистичного аналізу з широким застосуванням математичного апарату. Які б критичні зауваження на адресу формалізації і математизації археологічних досліджень не висловлювалися і що б не говорили ці критики про втрату історичної перспективи, ясно, що іншого шляху наукового аналізу масового матеріалу просто немає. Тому або ми втратимо перевагу, одержану в результаті нагромадження масових джерел, і сама ця робота виявиться марною, або ми будемо шу-

кати найбільш ефективних засобів використання цієї переваги. Спроби обмежитися елементарними математичними процедурами показали, що така ж елементарна їй одержувана інформація. Потрібно шукати, пробувати і прості й складні процедури. Досвід підкаже, які з них найбільш ефективні і для вирішення яких завдань вони прийняті. Недоліки слід шукати не у застосуванні формалізовано-статистичних методів самих по собі, а у їхньому поганому, мало обґрутованому погодженні з конкретними завданнями соціально-історичного плану. Перш ніж рахувати, необхідно з'ясувати, що рахувати, для чого рахувати і як будуть інтерпретуватися результати підрахунків! І все це повинно бути закладеним у пізнавальному завданні, поскільки операціональна процедура дослідження вже обумовлена постановкою пізнавального завдання.

Таким чином, всі три розділи методологічних установок становлять єдину концепцію, яка вимагає спеціальної логіко-методологічної розробки.

Необхідність переходу до досліджень на якісно новому, вищому рівні археологічного знання досить очевидна. Таким рівнем повинно бути теоретичне знання, що розкриває закономірності соціально-історичного розвитку давніх суспільств. Цей рівень є новим якісним витком у розвитку наукової революції соціоархеології, яка почалася в 30-х роках у радянській археології. Примітно, що в зарубіжній археології з 60-х років також відбувається все більш рішучий поворот до постановки соціологічної проблематики (нова археологія школи Бінфорда в американській археології, Ренфрю — в англійській та ін.).

Необхідність розвитку нової проблематики не викликає майже ні у кого з археологів заперечень, гостро дискутуються шляхи і методи розв'язування цих завдань, особливо у стінах нашого інституту. Більшість археологів поки що вважає, що завдання перебудови наукового знання може бути вирішено в традиційному стилі: поставити проблему, залучити необхідний матеріал і одержати бажаний результат. У такому плані метод дослідження і методологічне обґрутування логіки пізнання не виділяються як самостійні розділи і явно не формулюються. Це традиційний шлях стихійно-емпіричного пізнання, коли методика і методологія розглядаються у конкретно-історичному пізнанні як іманентно йому властиві. Цим шляхом традиційно розвивалася археологія.

Досвід розвитку передових наук нашого часу показує, що цей шлях для досягнення нового рівня знань малоефективний. Розв'язання нових пізнавальних завдань теоретичного рівня знань вимагає високого ступеня методологічної організації процесу наукового пізнання. В сучасній науці методологія, логіка і методи дослідження все частіше віділяються в конкретних наукових дисциплінах як самостійні розділи. В археології їх завдання буде полягати в узагальненні дослідницького досвіду розвитку конкретно-наукового пізнання, передусім з позицій аналізу організації пізнавальних процедур. Ця область залишається в археології поки що недостатньо опрацьованою і в цьому одні з головних причин затяжної проблемної ситуації в сучасній соціоархеології.

Активний розвиток дослідження в галузі методології археології поряд з широкою постановкою соціально-історичних проблем у конкретно-історичних розробках — ось ті актуальні завдання, вирішення яких забезпечить археології нові відкриття, досягнення нових успіхів у вивченні давніх суспільств.

Актуальные вопросы современного этапа развития археологических знаний

Резюме

Современная археологическая наука достигла больших успехов в исследовании культурно-исторического прошлого отдельных обществ древности. Вместе с тем современная археология переживает проблемную ситуацию, преодоление которой требует вскрытия объективных факторов ее возникновения, раскрытия ее основного содержания. С этой целью делается экскурс в историю археологии и выделяются три этапа ее развития: «археология древностей» (до 60—70-х годов XIX в.), «культураархеология» (от конца предыдущего периода до 30-х годов XX в.) и «социоархеология» (от 30-х годов до настоящего времени). Становление «социоархеологии» приравнивается к научной революции, так как сменилось основание науки. Поскольку становление «социоархеологии» не было полностью результатом внутреннего развития археологии и главным толчком был внешний фактор, то в ней сложилась своеобразная ситуация, когда параллельно с «социоархеологией» развивалась «культураархеология».

В настоящее время советская археология в своем развитии добилась больших успехов как в полевых исследованиях, так и в систематизации материала и его интерпретации (реконструкции). Но в целом возможности «социоархеологии» использованы недостаточно. Последнее связано с необходимостью перехода на теоретический уровень исследования. Намечаются некоторые из главных теоретических проблем, которые в настоящее время могут быть решены.

В. М. МАССОН

Вивчення культурного процесу за археологічними матеріалами

Дослідження окремих компонентів цивілізацій як соціально-культурних систем та генезису структур цього типу як цілісних організмів передбачає застосування різних джерел, зокрема і даних археології. Зв'язок предмета археологічної науки зі світом культури на перший погляд лежить на поверхні явищ, що, зокрема, відбилося в 30-ті та 40-ві роки в СРСР у терміні «історія матеріальної культури», який змінив слово «археологія» в назві археологічного інституту країни. Однак дальша розробка цих питань показала, що подібний зв'язок є багатомірним, а інколи дуже опосередкованим у світлі посиленої уваги до теоретичних проблем культурології.

Як відомо, чимало фундаментальних понять науки мають складний, поліфункціональний характер, виконуючи в теоретичному плані цілий ряд пізнавальних функцій. Більшість колізій, що виникають в археологічній науці, особливо на інтерпретаційному рівні, в зв'язку з поняттям «археологічна культура», що широко використовується, пов'язані саме зі зміщенням акцентів, коли на термін однозначний лише на рівні омонімів підсвідомо переноситься навантаження досліджень різних рівнів, по суті й різних наук, коли цей термін має різне значення і передає явища, різні за об'ємом та змістом. Термін «культура» використовується в ряді наук на різних процедурних рівнях і в аспекті вузько службового застосування, і як базове методологічне поняття, найважливіша філософська категорія.

Розробки радянських культурологів суттєво висвітлили проблему визначення поняття культури, хоча й простежується тенденція до її розширеного тлумачення, яке наче піднімає поняття суспільство. Феномен культури розглядається передусім як система регулятивів людської діяльності, які існують у формах зовнішньої (об'єктивної) та внутрішньої (суб'єктивної) предметності. В. Е. Давидович та Ю. А. Жданов справедливо відзначають, що саме через категорію людської предметної діяльності поняття культури, як соціально-філософська категорія, може бути введене в загальний ряд категорій марксистсько-ленінської філософії¹. Ці дослідники вважають за можливе виділити три морфологич-

них зрізи чи шари культури: матеріальну культуру, де на першому плані перетворююча, практично-предметна діяльність; «духовну культуру» з її механізмами дії та отримуваними результатами та як особливий морфологічний шар художню культуру². П. С. Злобін надає перевагу матеріальним та духовним формам предметного буття культури³.

Багато уваги приділяє різним аспектам культури як глобального явища всесвітньої історії один з активних радянських культурологів Е. С. Маркарян⁴. Він вважає, що поняття «суспільство» відображає побудову, а «культура» — спосіб діяльності колективного суб'єкта дій — соціальної системи⁵. Можливо, це зайве захоплення рівнем культури, оскільки соціальна система і є суспільство, для якого при такому підході культура — спосіб діяльності. В одній з останніх праць Е. С. Маркарян відзначає, що саме завдяки культурі людській діяльності притаманні універсальні за своїми потенціями перетворюючі можливості. При цьому під час адаптації людини до навколошнього середовища пристосовчий ефект досягається засобами «соціокультурної перебудови людських індивідів шляхом універсального перетворення зовнішнього та внутрішнього середовищ їх проживання»⁶. На цій найважливішій ділянці культури, яка виводить нас на системи життезабезпечення ми ще зупинимося. Культура має відносну самостійність, а її етапи не повторюють етапи соціально-економічного розвитку⁷. Найбільш наочно це проявляється при збереженні системи цінностей, що регулюються звичаями та традиціями.

Не вникаючи в деталі розробок, які здійснюються, не можна не визнати, що поняття культури є однією з важливих категорій історичного матеріалізму⁸. Для вивчення всесвітньо-історичного процесу важлива наявність епохальних зрізів чи типів культури первісної епохи, епохи рабовласницьких суспільств і т. д. Разом з тим різноманітність конкретного історичного процесу знаходить відображення та вираження в локальних культурах, у тому числі в локальних засобах адаптації історичних спільнот людей до тих чи інших середовищ проживання⁹. Це особливо проявляється в первісну епоху з її різноманітністю, обмеженим виробничим потенціалом та відповідно культурно-господарчими типами.

Серед подібних розробок археологічні матеріали займають особливе місце. Вони являють собою вибірку реально існуючої колись культури (в культурологічному розумінні цього терміна) суспільства первісної чи ранньокласової епох в її предметно-продуктивному аспекті. Цей незаперечний факт спонукає звернути особливу увагу на культурологічні розробки, оскільки саме вони дають можливість значною мірою визначити також інформаційні можливості даних археології, особливо при історичних та соціологічних реконструкціях. Так, при вивчені духовної культури за матеріалами археології, ми, як правило, маемо справу лише з її результатами, а не з механізмами. Саме культурологічний підхід стверджує, що археологічна культура являє собою не штучне класифікаційне утворення, а об'єктивну реальність. Зупинимося детальніше на цьому питанні.

Культура є фундаментальним поняттям археологічної систематики, що використовується на джерелознавчому рівні організації матеріалу і передує різним історичним інтерпретаціям. Тому визначення археологічної культури повинно входити з матеріалів археології. Взагалі під археологічною культурою слід розуміти реально існуючу сукупність пов'язаних між собою об'єктів (артефактів), певним чином обмежених у часі і просторі. В таксономічній системі та на процедурному рівні культура являє собою поняття, наступне за типом та ознаками. Ознака, тип та культура утворюють найпростішу систему понять вертикальної ієархії. Так само, як тип являє собою стало поєднання ознак, стало поєднання типів дасть культуру¹⁰. Поряд з вертикальним ланцюгом ознака — тип — культура розроблюється і система горизонтальної ієархії. Поширеною та зручною в користуванні є тричленна система —

локальний варіант, культура, культурна спільність, яку часто називають етнокультурою. В межах певного регіону ці підрозділи характеризуються кількісним нарощанням територіальних параметрів, але їх не слід вважати основними у виділенні відповідних комплексів. Подібно до того, як статистично стало поєднання типів обґрунтовує виділення археологічної культури, виділення підрозділів горизонтальної ієрархії може бути певним чином квантифіковане¹¹.

Ці поняття не є абстрактною комбінацією дослідників, а в кінцевому результаті відображають реальні процеси та явища, що відбуваються в історії суспільства і насамперед у сфері культури. Це стосується такого кардинального поняття, як археологічний тип, відносно об'єктивної реальності якого існувало немало суперечливих думок. Як відомо, найважливішою особливістю культурного процесу є стереотипізація, завдяки якій відбувається залучення членів суспільства до досягнутих результатів¹². Під стереотипізацією розуміють сприйняття нових технологій чи моделей дій більшістю людей в межах відповідних груп¹³. Поставлено питання і про розвиток цього явища в часі з паралельним ускладненням форм стереотипізації, починаючи з простого механізму наслідування. Відповідно до виробничого прогресу виникає така форма стереотипізації, як стандартизація, що виділяється в особливу сферу виробництва, яке випускає стандарти.

Археологічні матеріали вміщують багату інформацію для вивчення способу життя давніх суспільств та життезабезпечення, що підтримують функціонування всієї культурної та суспільної системи як мега-комплексу. Г. Є. Марков під способом життя розуміє сукупність типових умов життя, норм та форм життедіяльності, взаємовідносин людей, відношення суспільства та навколоішнього середовища¹⁴. В більш формалізованому визначенні під способом життя розуміють об'єктивізацію людської життедіяльності, що постійно відтворюється, яка береться в «фактах повсякденності»¹⁵. При цьому мають на увазі повсякденне життя, що береться в сукупності його різних сфер та галузей, починаючи від трудової діяльності та участі в суспільно-політичному житті та закінчуючи побутом та дозвіллям. Саме предметний аспект щоденного життя стародавніх людей повсякденно та повсякчасно вивчається археологами та давні житла і поселення, що розкопуються і дають масовий матеріал, ніж дані, які відображають екстраординарні процеси та ситуації. Систематизація цієї інформації, що висвітлює спосіб життя давніх колективів та його загальні типологічні риси, має досить важливе значення для вивчення історичних процесів. Саме спосіб життя дає можливість вивчати загальні закономірності, в тому числі соціально-економічні, в їх конкретній різноманітності.

Оскільки археологія вивчає давні культури переважно в їх предметно-продуктивному аспекті, вона може особливо яскраво висвітлити речовий світ культури. Не можна не визначити, що останнім часом саме речам надається мало уваги і, наслідуючи свого роду моду на формалізацію, об'єкти, виявлені археологами, трактуються передусім як артефакти без наступного аналізу соціокультурної сфери, що стоять за ними. Разом з тим і філософи приділяють особливу увагу предметній формі передачі соціального досвіду, стилю існування в світі матеріальної культури. При цьому підкреслюється, що з речами пов'язаний уклад життя, вони є об'єктами соціокультурних відносин, відіграють роль у вихованні та закріпленні поведінки і способу мислення, які прийняті в даному середовищі¹⁶. І в цьому напрямку відкриваються нові перспективи вивчення археологічних матеріалів, які розглядаються знову-таки в тісному зв'язку з питаннями культурогенезу.

Необхідно відзначити важливі починання групи етнографів та культурологів, які звернулися до питань культури життезабезпечення¹⁷. Вона розглядається як підсистема, що включає такі компоненти, як поселення, житла, їжа, одяг. В основному культура життедіяльності — життезабезпечення лежить у сфері матеріальної культури, але її со-

ціонормативний пласт відображає ряд аспектів духовної культури — ритуально-культурний, престижний, естетичний та деякі ін.¹⁸ Загалом культура життєзабезпечення являє собою частину культури, безпосередньо націлену на підтримання життєдіяльності її носіїв, вона функціонує переважно в сфері споживання. Межа між первинним виробництвом матеріальних благ та завершуючими етапами проходить саме на рівні культури життєдіяльності, коли блага набирають форму, достаточно спрямовану на задоволення життєвих потреб¹⁹. Неважко помітити, що археологія за своїми інформаційними потенціями володіє великими можливостями у вивчені систем життєзабезпечення давніх суспільств, тісно пов'язаних з типами способів життя.

Культурологія дозволяє підійти до вивчення самої динаміки та внутрішнього змісту процесу культурогенезу. Цей механізм здебільшого визначається взаємодією старого й нового, традицій та інновацій. Етнографами та культурологами проведена велика робота в цьому напрямі. Плідною була нарада в Єревані з методологічних проблем вивчення етнічних культур²⁰. Ю. В. Бромлей визначає традиції як компоненти чи сторони культури, що характеризуються сталістю, спадковістю і повторюються з покоління в покоління²¹. Одним з компонентів традицій є обряди та ритуали, які виступають в даному випадку засобом соціального регулювання. В результаті ми бачимо стереотипні форми масової поведінки, що виражаються в повторенні стандартизованих дій²². В цьому відношенні сам термін «традиція» недалеко відішов від первісного значення в латинській мові, де він означав «передачу», «легенду». В загальному плані традиції можна розглядати як механізм самозбереження, відтворення та регенерації конкретної культури як системи, коли традиції містять процес та результати стереотипізації як концентроване вираження соціально-історичного досвіду²³. Під інновацією розуміється введення нової технології та нових моделей діяльності, причому створення такої моделі відбувається шляхом абстрагування стереотипних об'єктів та функцій і поєднання їх в нестереотипній комбінації²⁴.

В археологічній науці, що досліджує предметний світ культури, інновації, пов'язані з утвердженням нової технології чи нової моделі діяльності, знаходять відображення в появі та поширенні нових типів артефактів, що може бути чітко визначено методом археологічної типології та підтверджено кількісним аналізом²⁵. Визначення факту пе-рерви традиції та поширення інновації на матеріалах, що складають об'єкти археології, встановлюється на основі аналізу різних категорій джерел (кераміки, крем'яних знарядь, металевих виробів, поховальних обрядів), що вивчаються в їх археологічній вибірці. Визначення межі інновації, якісного і кількісного співвідношення нового та традиційного, має принципове значення для організації самого археологічного матеріалу, виділення як археологічних культур, так і окремих етапів їх розвитку.

Взаємодія традицій та інновацій відображає складний, діалектичний характер культурогенезу. На археологічних матеріалах можна спостерігати як окремі інновації, пройшовши стереотипізацію, що чітко фіксується типами артефактів, перетворюються в традиційні елементи культурного комплексу. Типологічний метод дає можливість простежити і поступову змінність нововведень, що відображає своєрідну адаптацію в культурній системі. Спадковість культури при такому механізмі наслідує діалектичному закону зняття чи заперечення, який є умовою та моментом розвитку і разом з тим моментом зв'язку нового із старим. При взаємодії аспектів подолання, збереження та підйому на новий, більш високий етап відбувається відбір культурних форм, що утримуються, та утримання з органічним включенням у нове ціле²⁶. Взагалі слід відзначити, що творче використання матеріалістичної діалектики ще не досить поширене в археології, де дослідники-практики обмежуються моделями, підкріпленими методами графічного аналізу.

Однак абсолютно ясно, що, наприклад, розгляд зміни археологічних культур, добре відомий археологам на емпіричному рівні, з позиції діалектичного закону переходу кількісних змін у якісні і, навпаки, дозволить глибше та повніше дослідити минуле давніх племен і народів залишених ними культур. І етнічна асиміляція, і культурна адаптація являли собою не спрощені механічні явища, а в першу чергу саме діалектичний прогрес.

Зміна типів артефактів являє собою по суті фактологічний скелет процесу, стадію досліду або експерименту в археології, закріплена у відповідній системі опису, де досить важливе використання культурологічних розробок і понять. Це значення культуровології зростає на інтерпретаційному рівні аналізу археологічних матеріалів. Така інтерпретація повинна проводитися не сама по собі, в новому середовищі абстрактних категорій, а в тісному зв'язку з іншими явищами, з урахуванням всього археологічного матеріалу та всієї суми вміщеної в ньому інформації. Процеси спадковості та інновацій являють собою не ізольований феномен, а одне з проявів функціонування суспільства. Їх необхідно аналізувати з врахуванням виробничого потенціалу даного суспільства, його соціальної структури, можливостей культурно-гospodарської системи. Так, інновації стереотипізуються, а далі інтегруються в культурну систему лише в тому випадку, коли вони сприймаються соціальним середовищем і не відбувається процес відторгнення. При аналізі спадковості важливо розрізнати загальні та локальні традиції. Перші переважно пов'язані зі сферою технологічних досягнень, що простежується на прикладі великого поширення однотипних крем'яних індустрій. Сфера традицій загального характеру все більше розширюється з розвитком суспільства, особливо з поширенням способу життя. Локальні ж традиції особливо важливі при виділенні археологічних культур, а також таксономічно близьких їм підрозділів. При змістовному аналізі причинно-наслідкового механізму інновацій необхідно врахувати основні сфери їх прояву — технологію, повсякденну культуру та ідеологію. Після такої диференційованої оцінки можлива реальна постановка питання про історичні інновації, які можуть бути пов'язані і з конвергентним розвитком, і з дифузією, і з спільністю походження.

Культурологічні аспекти мають велике значення і при вивченні процесу формування перших цивілізацій, що вивчається за матеріалами археології. Поряд з корінними змінами в сфері соціально-економічних відносин та соціально-політичних структур період формування цивілізації відзначений кардинальними, якісними змінами в сфері культури. Причинно-наслідкові зв'язки цих процесів з культурою через посередництво інновацій призвели до складення якісно нового культурного комплексу, який, власне, і є цивілізацією. Для культури більшої частини первісної епохи характерним був традиціоналізм, коли простежувалося в основному повторення процесу в попередньому об'ємі та на по-передній технічній основі. Тепер більшість компонентів культури підлягають трансформації в результаті утвердження в суспільстві нової технології та нових моделей дій. В предметному світі культури, відомому нам в археологічній вибірці, це простежується у прояві та широкому розповсюдженні нових типів артефактів²⁷.

Коли розглядаємо культуру періоду формування цивілізації, можна побачити, що інновації охоплюють також сферу технології, повсякденної культури, значною мірою пов'язаної зі способом життя, та сферу ідеології. В галузі технології основні зміни відбуваються в сфері ремесел, де, наприклад, для Близького Сходу найбільшу роль відігравали нововведення в металургії, гончарному виробництві та будівельній справі. Успіхи техніки, застосування нових інструментів (гончарний круг та ін.) привели до того, що все більшого поширення набуває така форма стереотипізації культурних явищ, як стандартизація. В будівельній справі, що засвоює висотні та монументальні споруди, також простежується залежність від технологічних можливостей, що в свою чергу вимагає відповідних змін в ідеології та соціально-економічних відносинах.

жується стандартизація, вироблення канонів та модулей, становлення архітектури у власному розумінні слова. У відповідності з новими цінносними орієнтаціями, що утвердилися у суспільстві, нові технічні можливості реалізуються як диференціація та спеціалізація ремесел. Серед ремесел в особливі виробництва виділяються військова справа, гліптика, ювелірне виробництво. Недаремно в писемних джерелах вже Урука IV згадується близько 80 різних посад та професій.

Важливе значення мали нові потреби на рівні комунікації та особливо якісний стрибок обсягу інформації, що підлягає збереженню та передачі, для забезпечення функціонування суспільства як складної соціальної та господарської системи. В результаті виникає писемність, розвиваються різні види транспорту і насамперед колісних екіпажів. Останні забезпечували новий обсяг господарських, культурних та політичних зв'язків та взаємодій від транспортування сировини до перевозки воїнів. Зростає різноманітність інформаційних каналів, серед яких важливого значення набувають регулярні ярмарки, храмові свята та інші масові обрядові дії.

На повсякденній культурі, крім зростання доброботу та задоволення потреб широкого спектра, особливо гостро відбилося виділення груп осіб чи соціальних прошарків, що володіли різною часткою суспільного багатства. Це видно з диференціації способу життя, відображеного в житлових комплексах, побутовому інвентарі та похованальних обрядах. Зростаюча спеціалізація діяльності сприяла відокремленню розумової праці від фізичної. Про це, крім появи шкіл переписувачів, свідчить розвиток неприкладного мистецтва, яке залишило справжні шедеври індивідуальної художньої творчості. В умовах соціальної диференціації, що посилювалася, з утилітарних та престижно-знакових функцій інновацій все більшого значення набувають другі. При цьому престижність сприймається в основному не як особовий авторитет, а як належність до певного суспільного кола, що закріплюється і за світом речей. В сфері ідеології також йде вироблення нових стереотипів в зв'язку з інституалізацією влади і сакралізацією посади і функцій правителя. При цьому частково використовуються елементи звичних для общинних мас аграрних культів та міфологічних схем світобудови.

Вихідним шаром культурного комплексу цивілізації, в якому інновації представлені таким широким спектром, була культура первісного суспільства, але цей вихідний шар зазнав кардинальної трансформації. Формування інновацій йшло двома шляхами: через винахід або культурну мутацію, та через запозичення чи метисацію. Перший шлях має особливе значення. Повторюваність окремих компонентів культурного комплексу перших цивілізацій далеко не завжди може бути пояснена запозиченням в умовах дії так званого феномена початкового відкриття, про яке багато писав в нашій літературі Л. С. Васильєв²⁸. Наприклад, як відзначає І. М. Д'яконов, шлях вироблення графічних знакових систем для передачі мови належить до універсалій людської культури, а словесно-складова писемність винаходилася неодноразово та більш-менш однаковим шляхом²⁹. На питання про іманентне створення інновацій як культурних мутацій звернув особливу увагу в ряді праць Е. С. Маркарян. Він підкреслює, що механізм творчих інновацій виконує функції мутацій, але разом з тим в данному випадку йдеться не про ототожнення принципово різних явищ, які простежуються в біології та суспільствознавстві, а про встановлення між ними структурної і функціональної подібності³⁰. Незалежне створення інновацій чи культурна мутація носить складний, діалектичний характер і включає, як відзначалося, аспекти подолання, збереження та піднесення на новий, більш вищий етап. Без глибокого вивчення цього механізму неможливе розуміння закономірного характеру виникнення та розвитку перших цивілізацій, що формуються в різному культурному середовищі.

Зрозуміло, що це не применшує значення такого фактора, як культурне запозичення, особливо широко представлена у вторинних цивілі-

засіях, де воно спостерігається у сфері технології, утилітарних об'єктів, а також у сфері престижно-знаковій. Однак таке запозичення, як правило, відбувається на основі селекції, яка забезпечує адаптацію запозичень та зводить до мінімуму реакцію відторгнення місцевим соціокультурним середовищем.

Для вивчення археологічних матеріалів суспільств з досить складною соціальною структурою важливим є, на думку С. О. Арутюнова, різниця утилітарних та престижно-знакових функцій культурних інновацій³¹. Певні явища та об'єкти, що запозичуються при престижному перепаді, можуть і не мати утилітарного значення, оскільки запозичення йде в середовищі верств населення, для яких запозичення інновацій є засобом утвердження свого особливого становища в даному соціокультурному середовищі. Цією обставиною слід пояснювати широке розповсюдження на певному етапі престижно-знакових символів як, наприклад, згадуваних вже жезлів та штандартів та інших еталонів, які пов'язуються з уявленнями про особливий чи, в усякому випадку, більш престижний спосіб життя. Як відзначає С. О. Арутюнов, Японія, наприклад, пережила два періоди інтенсивного запозичення культурних інновацій — вперше, протягом VI—VIII ст., коли відбувалося освоєння ряду корейсько-китайських еталонів, і другий — наприкінці XIX — на початку XX ст. під впливом європейських стандартів. Кожного разу масовий потік інновацій проникав передусім у побут пануючих класів³². Показові співпадання цих періодів з вирішальними рубежами соціально-економічного розвитку — становлення класового суспільства і господарства в першому випадку, коли, до речі, саме цими факторами були обумовлені поширення та насадження буддизму як нової державної релігії, та з формуванням капіталістичного суспільства — в другому. За матеріалами археології, таке поширення культурних інновацій, в тому числі і престижно-знакових чи тих, що зберігають лише свою функцію, добре простежується на завершальних етапах первісного ладу, коли повсюди відбувається виділення військової аристократії та ідеологічних лідерів.

Тут ми підходимо до однієї з найважливіших особливостей культури часу перших цивілізацій — її внутрішнього поділу, пов'язаного з виділенням елітарної субкультури. Добре відомо ленінське положення про наявність в кожній національній культурі поряд з пануючою буржуазною культурою елементів демократичної та соціалістичної культури. Радянські дослідники неодноразово зверталися до цього положення, розвивали його та конкретизували. Б. О. Рибаков вказав на наявність у культурі Київської Русі князівсько-дружинної культури, якій були притаманні передусім прагнення до репрезентативності³³. По суті епоха перших цивілізацій і була тим першим періодом, коли чітко відбулося це розщеплення єдиного культурного потоку в умовах формування суспільства соціальної нерівності та класових суперечностей. Типи об'єктів, що входять до складу елітарної субкультури за ідеєю та принципом, як правило, взяті з масової народної культури професійними майстрами згідно з запитами соціального середовища. Це був один з найважливіших шляхів формування культурних інновацій в цей період і створення якісно нового культурного комплексу. Часто подібні стереотипи втрачали протягом часу елітарний престижно-знаковий характер та, за образним висловленням С. О. Арутюнова, спускаючись спеціальною драбиною вниз³⁴, знову ставали елементами загальної, народної культури.

Коефіцієнт актуалізації³⁵ культурного комплексу перших цивілізацій, насичений інноваціями в усіх основних сферах (технологія, повсякденна культура, ідеологія), може бути визначений як рівний близько 0,5. Ця обставина, як і формування елітарної субкультури, дає можливість характеризувати культуру перших цивілізацій як якісно нове явище. Скоріше за все, з точки зору культурогенезу складення цивілізації можна розглядати як своєрідну культурну революцію, що знаходиться

в тісному причинно-наслідковому зв'язку зі становленням класового суспільства і держави. Разом з тим культурні інновації, що визначили, яким би не було їх походження, принципово новий обрис перших цивілізацій, що пройшли стадію культурної інтеграції, самі стають традиційними елементами в цивілізаціях Старого і Нового Світу. Колись динамічні та передові, ці культурні комплекси, пройшовши поріг інновацій, стають традиційними і, як ми знаємо на прикладі Стародавнього Сходу, консервативними в більшості форм свого прояву. Слід мати на увазі, що якісні культурні перетворення, які відбувалися під час становлення перших цивілізацій, принципово відрізнялися від культурної революції, яка проходила в умовах будівництва соціалізму і переходу до комунізму. Ленінський план духовного оновлення суспільства, план культурної революції, передбачав спільну, організовану, свідому діяльність мас трудящих передусім через залучення до елементарної культури³⁶. Безперечна велич культурних досягнень перших цивілізацій не повинна заступити того фактора, що їх фундаментом була глибока соціальна та культурна відокремленість суспільства та оформлення цієї відокремленості в специфічній культурі, еталони та моделі з високим коефіцієнтом престижності складали суть епохи та змін, які відбулися. Починаючись довгий та важкий шлях розвитку культури через полярні, хоч і нерідко взаємопроникаючі, системи протистояння, які ліквідовує лише нова безкласова формация, Радянські філософи зазначають, що «рівень культурного прогресу суспільства вимірюється об'ємом створених у суспільстві духовних цінностей, масштабом їх поширення та глибиною їх освоєння людиною»³⁷. Культурні цінності, які створювалися в епоху перших цивілізацій, дуже часто не виходили на широку арену, залишалися здобутком певних верств та професійних груп. Вже сама складність систем найдавнішої писемності різко обмежувала поширення грамотності. Вузька соціальна база прогресивних явищ у культурі обумовила і внутрішню слабкість стародавніх цивілізацій, які інколи зникали як культурний феномен, з перервою традицій у ряді сфер культурного прогресу.

В. М. МАССОН

Изучение культурного процесса по археологическим материалам

Резюме

Изучение отдельных компонентов цивилизации как социокультурных систем и генезиса структур этого типа как целостных организмов предусматривает привлечение различного рода источников, в том числе археологических. Связь предмета археологической науки с миром культуры, на первый взгляд, лежит на поверхности, на самом деле она является многомерной, а иногда сильно опосредованной. Разработки советских культурологов существенно продвинули проблему определения понятия культуры, которая рассматривается в первую очередь как система регулятивов человеческой деятельности, которая существует в формах внешней (объективизированной) и внутренней (субъективизированной) предметности.

Археологические материалы представляют собой выборку культуры, которая когда-то реально существовала, в ее предметно-продуктивном аспекте. Этот факт требует пристального внимания к культурологическим разработкам, так как именно они позволяют определить информационные возможности археологии. Именно культурологический подход позволяет нам сделать вывод, что археологическая культура — не искусственно классификационное образование, а объективная реальность.

Культура есть фундаментальное понятие археологической систематики, которая предшествует исторической интерпретации. Поэтому определение археологической культуры должно основываться на материалах археологии. Археологическая культура определяется как реально существующая совокупность связанных между собой артефактов, ограниченных в пространстве и времени. В таксономической системе она выступает следующим за типом и признаком понятием: если тип образуется совокупностью признаков, то культура — совокупностью типов. Система горизонтальной иерархии включает локальный вариант, культуру, культурную общность.

Археологические материалы содержат информацию для изучения способа жизни и жизнеобеспечения древних обществ, которые поддерживают функционирование всей

культуры и общественной системы как мегакомплекса. Именно предметный аспект повседневной жизни древних людей изучается археологами. Способ жизни позволяет изучать общие закономерности в их конкретном разнообразии. Поскольку археология изучает древние культуры в их предметно-продуктивном аспекте, она может ярко отразить предметный мир культуры. В этом направлении открываются новые перспективы изучения археологических материалов.

Культурология позволяет подойти к изучению динамики и внутреннего содержания процесса культурогенеза, который определяется взаимодействием старого и нового, традиций и инноваций. Эти явления находят отражение в археологическом материале. Культурологический аспект имеет большое значение и при изучении процесса формирования первых цивилизаций.

¹ Давыдович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. — Ростов, 1978, с. 28.

² Там же, с. 194—206.

³ Злобин И. С. Культура и общественный прогресс. — М., 1980, с. 45—56.

⁴ Маркарян Э. С. Очерки теории культуры. — Ереван, 1967; Маркарян Э. С.

О генезисе человеческой деятельности и культуры. — Ереван, 1973; Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. — М., 1983, — 234 с.

⁵ Маркарян Э. С. Очерки теории культуры, с. 64.

⁶ Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход. — В кн.: Системные исследования. М., 1981а, с. 146.

⁷ Давыдович В. Э., Жданов Ю. А. Указ соч., с. 235.

⁸ Межуев В. М. Культура и история. — М., 1977, с. 13.

⁹ Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход, с. 151.

¹⁰ Бочкарев В. С. К вопросу о системе основных археологических понятий. — В кн.: Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. Л., 1975, с. 34—42; Массон В. М. Каменный век Средней Азии и понятие археологической культуры. — В кн.: История материальной культуры Узбекистана. Ташкент, 1974, с. 11.

¹¹ Clark D. L. Analytical Archaeology. — London, 1968, p. 287—317; Массон В. М. Культура в понятийном аппарате археологии. — В кн.: Южная Сибирь в скифо-сарматскую эпоху. Кемерово, 1976.

¹² Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры, с. 50; Абрамян Э. Г. Инновация и стереотипизация в процессах развития этнической культуры. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур: (Материалы симпоз.) Ереван, 1978, с. 91—96.

¹³ Абрамян Э. Г. Указ соч., с. 91.

¹⁴ Маркарян Э. С. Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявлений. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур.

¹⁵ Марксистско-ленинская теория. — М., 1983, с. 191.

¹⁶ Культурный прогресс: Филос. пробл. — М., 1984, с. 76.

¹⁷ Культура жизнеобеспечения и этнос. — Ереван, 1983.

¹⁸ Там же, с. 9.

¹⁹ Там же, с. 57.

²⁰ Методологические проблемы исследования этнических культур: (Материалы симпоз.), — Ереван, 1978.

²¹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973, с. 67—68.

²² Там же, с. 70—71.

²³ Маркарян Э. С. Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявлений, с. 85.

²⁴ Абрамян Э. Г. Указ. соч., с. 95.

²⁵ Преемственность и инновации в развитии этнических культур. — В кн.: Материалы методологического семинара ЛОИА. Л., 1981, с. 38—42.

²⁶ Давыдович В. Е., Жданов Ю. А. Указ. соч., с. 241.

²⁷ Массон В. М. Становление цивилизации как социально-экономической системы и культурный процесс. М., 1982, вып. 2, с. 62—65.

²⁸ Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. — М., 1976, с. 18 и сл.

²⁹ Дьяконов И. М. От редактора. — В кн.: Тайны древних письменностей. М., 1976, с. 6.

³⁰ Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. — М., 1983, с. 82—83.

³¹ Арутюнов С. А. Механизмы усвоения нововведений в этнической культуре. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур, с. 103—104.

³² Там же, с. 107.

³³ Рыбаков Б. А. О двух культурах древнего феодализма. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 27.

³⁴ Арутюнов С. А. Указ. соч., с. 31.

³⁵ Бернштейн Б. М. Выражение этнической специфики в художественной культуре. — В кн.: Методологические проблемы исследования этнических культур.

³⁶ Злобин И. С. Культура и общественный прогресс, с. 231—233; Ким М. П. Великий Октябрь и культурная революция в СССР. — М., 1967.

³⁷ Культурный прогресс: Филос. пробл., с. 49.

Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України

Історія населення кам'яного віку території України починається з появи першої людини — близько 700 тис. років тому і закінчується в ранньометалеву добу. Кам'яний вік — час дитинства роду людського, розвитку самої людини, становлення її господарства і культури.

Відкриття перших пам'яток кам'яного віку на Україні відноситься до другої половини XIX ст., коли вчитель Ф. І. Каміський виявив палеолітичну стоянку Гінги на Полтавщині. Дещо пізніше аналогічні пам'ятки знайдено К. С. Мережковським в Криму, В. В. Хвойкою — в Києві, Ф. К. Вовком — в с. Мезін на Десні.

У другій половині і наприкінці XIX ст. досліджено також перші мезолітичні і неолітичні пам'ятки на Дніпрі, в Криму, на Дністрі та в інших районах. Кількість таких об'єктів в дореволюційний час була, однак, нечисленною. Зараз археологічна наука на Україні володіє великою джерелознавчою базою. Тепер відомо близько 700 пізньопалеолітичних і понад 1000 мезолітичних і неолітичних місцезнаходжень, матеріали яких дали можливість вирішити ряд питань історії і культури населення в період від появи тут людини до III тис. до н. е.

Більшість пам'яток відкрито в останні 50 роках співробітниками Інституту археології АН УРСР, де працювали такі відомі дослідники культури і історії кам'яного віку, як П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський, В. М. Даниленко, І. Г. Шовкопляс та багато ін.

Вся робота по вивченю пам'яток палеоліту, мезоліту і неоліту України координується і направляється відділом кам'яного віку Інституту археології АН УРСР. Разом з вченими інших археологічних закладів України і фахівцями Москви і Ленінграда на Україні за останні 50 років досягнуто значних успіхів, зроблені нові відкриття.

Серед найбільш важливих археологічних об'єктів можна назвати багатошарове палеолітичне поселення Королеве Виноградівського району Закарпатської області, яке протягом багатьох років досліджується Закарпатською палеолітичною експедицією під керівництвом В. М. Гладиліна. На ньому зафіксовані багатометрові відклади суглинку з сімома викопними грунтами. Ця товща нашарувань підстелюється алювієм давньої тераси р. Тиси.

В товщі суглинків виявлено 15 культурних горизонтів, з яких сім належать до ашелью, шість — до муст'єрського часу і два — до передхідного періоду від муст'є до пізнього палеоліту.

В Криму ранньопалеолітичними пам'ятками, дослідженими Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом Ю. Г. Колосова, є опорні, багатошарові муст'єрські стоянки: Заскельне V, VI, Пролом II та ін. Численні матеріали з цих пам'яток дали змогу ввести в науковий обіг цінні комплекси кам'яних індустрій, простежити їх технічний розвиток протягом муст'єрської доби (нові знахідки решток неандертальців є цінним матеріалом для вивчення проблем еволюції людини), виділити та обґрунтувати аккайську муст'єрську культуру, висунути припущення про її автохтонне походження. Значні роботи проведено експедицією А. П. Черниша в Подністров'ї, зокрема, на таких унікальних багатошарових палеолітичних стоянках, як Молодове I, V, Кормань IV та ін. Матеріали цих стоянок, особливо знахідки муст'єрських жителі з кісток тварин, гравірована лопатка мамонта, стали всесвітньовідомими.

Мезолітичні пам'ятки на Україні майже всі виявлено за останні 50 років. Серед них унікальні багатошарові стоянки в Криму — Шан-Коба, Фатима-Коба, Таїш-Аїр, Сюрень 2, Куекрек, Фронтове, Ласпі 7

та багато інших, досліджені Г. А. Бонч-Осмоловським, С. М. Бібіковим, Д. О. Крайновим, О. О. Векіловою, Ю. Г. Колосовим, Л. Г. Мацкевим, Д. Я. Телегіним та ін. Важливі відкриття зроблені і в Надпоріжжі, де розкопані великі мезолітичні могильники поблизу сіл Волоське (В. М. Даниленко) й Василівка (А. Д. Столляр, Д. Я. Телегін) та поселення із залишками жителів в Осокорівській балці та Ігренському п-ві (І. Ф. Левицький, Д. Я. Телегін). В останні два десятиріччя роботами П. І. Борисковського, В. Н. Станко та ін. виявлено та досліджено десятки стоянок цього часу в Північному Причорномор'ї — Мирне, Гіржево, Білолісся, Гребені тощо. Численні мезолітичні стоянки стали відомими також на Волині, Київському Подніпров'ї і Лівобережжі Дніпра — Нобель, урочище Піщане, Рудий острів, ДВС, Кудлаївка, Пісочний Ров, Минівський Яр та ін.. досліджені М. Я. Рудинським, М. О. Воєводським, І. Ф. Левицьким, О. О. Формозовим, Р. Т. Грибовичем, Л. Л. Залізняком, Д. Я. Телегіним та ін. Успішні роботи по вивченню мезолітичних стоянок на Поділлі (Вороців), Подністров'ї (Молодове, Оselівка, Кормань) і Закарпатті (Кам'яниця) проводять О. П. Черниш і Л. Г. Мацкевою.

Гордістю української археологічної науки стало відкриття і дослідження в Подністров'ї, Надазов'ї та Криму оригінальних могильників маріупольського типу епохи неоліту — Маріупольського, Микільського, Лисогірського, Вовницьких, Василівських, Дереївського та багатьох ін. (М. О. Макаренко, А. В. Добровольський, М. Я. Рудинський, А. Д. Столляр, О. В. Бодянський і Д. Я. Телегін). Крім могильників у південних районах України досліджено цілу серію багатих на знахідки неолітичних стоянок, у тому числі на Дніпрі — Собачки, Вовчики, Бузьки, о-в Сурський Шулаїв, Сіверському Дінці — Бондариха, Устя Оскolu, на Південному Бузі — Саврань, Соколиці та ін., що розкопувались під керівництвом А. В. Добровольського, В. М. Даниленка, О. В. Бодянського, Д. Я. Телегіна та ін.

Значно зросла джерелознавча база неоліту північних районів України. І. Ф. Левицьким, М. Я. Рудинським, В. М. Даниленком, В. І. Неприною, С. С. Березанською, Д. Я. Телегіним та ін. розкопано більше двадцяти добреякісних цільних комплексів неолітичної епохи — Моства та Гирло Гнилоп'яті на Волині, Микільська Слобідка і Віта Литовська, Грині, Гастятин, Пустинка поблизу Києва, Погорілівка, Гришівка, Лисогубівка в басейні Десни тощо.

Принципово важливими слід вважати розкопки на Україні і таких пам'яток, як Ровне в Закарпатті (М. Ф. Потушняк), Засуха на Орелі (І. В. Кравець, Д. Я. Телегін), що репрезентують собою новий тип пам'яток.

Вивчення остеологічного матеріалу мезолітичних і неолітичних могильників (Г. Ф. Дебець, Г. С. Кондукторова, І. І. Гохман, Г. П. Зіневич, І. Д. Потехіна та ін.) відкривають великі можливості для розуміння антропологічного складу населення цих періодів, встановлюється, зокрема, факт зміни населення при переході від мезоліту до неоліту, коли тут популяції з помітними рисами середземноморських типів витісняються племенами пізньокроманьйонського складу.

Осьмислення цього нового великого матеріалу було б немислимим без дальнього розвитку ідейно-теоретичного рівня досліджень. Озброєна марксистсько-ленинською ідеологією діалектичного і історичного матеріалізму, радянська археологічна наука на Україні веде непримиренну боротьбу проти різного роду буржуазних концепцій — расизму, модернізації історичного процесу та ін. — в розумінні найдавнішої історії людства. Перемагаючи труднощі внутрішнього росту (соціологізм, гіпертрофований автохтонізм і стадіальність), спеціалісти в області вивчення кам'яного віку стоять на вірному шляху матеріалістичного розуміння історії первісної епохи.

Основними проблемами вивчення історії населення кам'яного віку є дослідження закономірностей розвитку суспільно-економічних фор-

мацій, господарської діяльності населення, культурно-територіальне членування пам'яток, зокрема виділення типів пам'яток, археологічних культур і етнокультурних областей та хронологія і періодизація цих спільностей.

Важливих успіхів досягла українська археологічна наука у вивчені питань домобудівництва та планування давніх поселень. Правильне розуміння скучень кісток і бивнів мамонтів як решток жителі палеолітичної людини пов'язане безпосередньо з дослідженням таких об'єктів, як Мізин на Десні, Межиріччя на Дніпрі тощо (І. Г. Шовкопляс, І. Г. Підоплічко). Вивчені житла на поселеннях епохи мезоліту, зокрема на Осокорівському та Ігренському в Надпоріжжі (І. Ф. Левицький, Д. Я. Телегін).

Широкі перспективи перед дослідниками кам'яного віку відкриваються тепер у зв'язку з дальшим розвитком методів археологічного пошуку, зокрема розробкою типології і номенклатури крем'яних і кістяних виробів, а також використанням статистики при їх аналізі (О. П. Черниш, В. М. Гладилін, Л. Г. Мацкевой, Д. Я. Телегін, М. І. Гладких та ін.). Все ширше вводяться в практику обробки археологічних матеріалів, досягнення точних і природничих наук, у тому числі датування археологічних об'єктів радіокарбонним, археомагнітним методами, а також з допомогою палинологічного аналізу.

Вивчення знарядь праці, фауністичних решток на стоянках кам'яного віку вказує на поступовий процес у розвитку господарства населення в епоху палеоліту, мезоліту і неоліту. Відзначаються також локальні особливості в формах ведення господарства, об'єктах полювання.

У палеоліті і мезоліті основною формою господарства є мисливство, рибальство і збиральництво, хоча вже у мезоліті одомашнена перша тварина — собака. Склад остеологічних матеріалів, виявлених на мезолітичних стоянках, дає можливість визначити певну спеціалізацію окремих районів України у веденні мисливського господарства. Так, наприклад, у північних поліських районах і на Дністрі основними об'єктами полювання був північний олень, тоді як у Степовому Причорномор'ї та Криму — благородний олень, косуля, кінь, кабан та ін. Дослідженням встановлено, що в пізньому мезоліті на деяких замкнених територіях, наприклад у Криму, виникають помітні суперечності між зростанням кількості населення і збіднінням об'єктів полювання, що призводить до кризи мисливського господарства (С. М. Бібіков).

Така ситуація стала однією із основних причин переходу людства до відтворюючих форм господарства — скотарства і землеробства. Можливо, не випадково саме тут, у Криму, виявлено перші сліди доместикації, крім собаки, також свині (В. І. Бібікова), що відзначено, наприклад, у шарах деяких пізньомезолітичних стоянок (Фатьма-Коба).

Приручення тварин набрало ще більшого обсягу в неолітичну епоху (VI—III тис. до н. е.), коли відзначаються і перші спроби вирощування злаків. В археології цей процес звичайно називають «неолітичною революцією». Детальніше про час і шляхи становлення землеробства та скотарства на Україні уже йшлося в працях автора. Зазначимо лише, що ці нові прогресивні форми господарства проникли в Європу, мабуть, із країн Стародавнього Сходу, де скотарство і землеробство виникло на 2—3 тис. років раніше, ніж у нас. Більше того, навіть деякі види тварин (вівця, коза) і всі злаки були запозичені звідти уже в одомашненому чи культурному стані, поскільки дикі їх предки у нас невідомі. Ця обставина, між іншим, мабуть, зіграла не останню роль у тому, що приручення тварин в Європі відбулося значно пізніше і послідовність їх видів одомашнення у нас і в країнах стародавнього сходу була неоднаковою.

В ході долання принципів гіпертрофованого автохтонізму і стадіальності в розвитку матеріальної і духовної культури первісної епохи фахівці в галузі вивчення кам'яного віку України багато зробили в

справі культурно-територіального і етнокультурного членування пам'яток. Для епохи палеоліту, мезоліту і неоліту дослідниками на підставі порівняльного аналізу артефактів встановляється наявність цілого ряду етнокультурних утворень різної історичної значимості і територіального охоплення, в тому числі типи пам'яток, археологічні культури, етнокультурні області, зони культур і т. п. Встановлення факту наявності останніх наближає нас до розуміння палеоетнографічного складу населення кам'яного віку.

Під археологічною культурою і типом археологічних пам'яток ми розуміємо групу генетично споріднених, близьких у часі пам'яток, певної території, що характеризуються сумаю спільних ознак у проявах матеріальної і духовної культури. Умовно археологічна культура відрізняється від типу пам'яток звичайно більшим територіальним охопленням і наявністю територіальних варіантів або хронологічних етапів. Нерідко тип пам'яток є початковим етапом виділення археологічної культури.

Важливим досягненням Української радянської археології за воєнний час слід вважати створення карт археологічних культур і типів пам'яток та виділення тут етнокультурних областей і культурно-територіальних зон. Як в мезоліті, так і в епоху неоліту вся територія республіки розпадалася на дві основні зони: південну степову, азово-чорноморську і північну або полісько-лісостепову, археологічні культури яких мають свою специфіку. Сам процес виділення археологічних культур і типів пам'яток на Україні був досить тривалим. Загальні підсумки цієї роботи підведені в колективній праці «Археологія Української РСР», т. 1 (1971; 1985).

За останні п'ять десятиріч на Україні відкрито значну кількість багатошарових стоянок, опрацьовання матеріалів яких дозволяє ставити питання про відносну хронологію і периодизацію пам'яток кам'яного віку на більш обґрунтовану базу. В палеоліті до таких об'єктів можна віднести: Королеве в Закарпатті, Молодове I, V та Кормань IV в середньому Подністров'ї, стоянки Ак-Кая в Криму. Відомі вони і серед мезолітичних стоянок (Шан-Коба, Фатьма-Коба, Кам'яна Могила, урочище Піщане, Устя Осколу 2, Гришівка, Ігрень 8, Лизогубівка тощо). Надійно підставою для визначення абсолютноого віку пам'яток виявилися дані точних і природничих наук, зокрема датування матеріалів за допомогою радіокарбонного, палеомагнітного, термolumінісцентного, палеонтологічного та інших методів.

При визначенні абсолютноого віку пам'яток кам'яного віку ми використовуємо близько 100 визначень методом С 14, одержаних, зокрема, для стоянок Криму (Ласпі 7, Кукрек), Надпоріжжя (Ігрень 8, Микільський могильник), Причорномор'я (Мирне), Подністров'я (Молодове). Багато таких дат встановлено для культури лінійно-стрічкової кераміки.

Результати цих методів дають можливість, по-перше, надійно проводити хронологічну межу між епохами палеоліту, мезоліту і неоліту України; по-друге, виділити періоди в розвитку цих епох і, по-третє, вирішувати питання синхронізації окремих культур і їх етапів у кам'яному віці. Палеоліт поділяється на ранній, пізній періоди, а серед пам'яток пізнього палеоліту виділяються об'єкти ранньої, середньої, пізньої доби. В рамках мезолітичної епохи виділяються два основних періоди — ранній (IX—VIII тис. до н. е.) і пізній (VIII—VII тис. до н. е.). Всі неолітичні культури України можуть бути в хронологічному плані поділені на три періоди, з яких перші два розпадаються на два етапи кожний (Д. Я. Телегін).

На найближчі п'ятиріччя серед основних завдань у вивчені пам'яток кам'яного віку можна відзначити такі: а) дальнє нагромадження фактичного матеріалу шляхом ведення польових досліджень. Особливу актуальність у цьому відношенні набирає відкриття багатошарових стоянок і пам'яток, що дають матеріали для датування їх

методами точних і природничих наук; б) дальша розробка питань культурно-територіального членування пам'яток палеоліту, мезоліту, неоліту з метою створення палеоетнографічних карт родових груп, племен за значених епох; в) розробка і деталізація хронології періодизації і синхронізації культур при тісному контакті з фахівцями суміжних наук — геологами, палинологами, фізиками тощо; г) вивчення проблем економіки господарства, соціальних відносин і духовної культури населення кам'яного віку.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

**Результаты исследования
памятников каменного века
на территории Украины**

Резюме

В статье подведены итоги изучения памятников каменного века на Украине за последние 50—60 лет, показан значительный рост количества обнаруженных и исследованных объектов, их интерпретация и осмысление.

Важными достижениями в изучении каменного века Украины есть разработки вопросов культурно-территориального членения, хронологии и периодизации памятников, проблем домостроительства и планирования поселений палеолита, мезолита, неолита и др.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

**Деякі підсумки вивчення епохи
енеоліту—бронзи на території України**

Історія археологічного вивчення України нараховує близько двох століть. У дореволюційний період бронзова доба майже не привертала увагу археологів; скромні вироби цього періоду затъмарювалися трипільською розписною керамікою і скіфським золотом. Лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли визначилися нові завдання археологічної науки, становище докорінно змінилося. На Україні склалася школа археологів. Вони групувалися навколо Всеукраїнського археологічного комітету, відділу антропології АН УРСР і ряду музеїв, які на той час були відкриті майже в кожному великому місті УРСР.

Післявоєнні роки складають особливий і дуже важливий період у вивченні енеоліту і бронзи. Було утворено відділ на чолі з академіком П. П. Єфименком — директором Інституту археології. П. П. Єфименко належить до плеяди вчених, які є гордістю радянської науки. Спеціаліст певної галузі, він добре знав археологію взагалі й відчував, які з її напрямків заслуговують на особливу увагу й спеціальний розвиток.

Велику увагу приділяв П. П. Єфименко вивченю епохи енеоліту та бронзи на території України, справедливо відзначаючи, що без цього давня історія Східної Європи не може одержати повного й об'єктивного висвітлення. Були визначені найважливіші й першочергові завдання у дослідженні цієї проблеми. Серед них ліквідація білих плям, у зв'язку з чим була створена експедиція «Великий Київ», яка ставила свою метою суцільні дослідження басейну Дніпра на ділянці від Десни до Росі. Відкриті численні пам'ятки різних культур енеоліту—бронзи, зокрема Софіївська, що характеризує пізній етап Трипілля¹, й східношинецька, з якою в наш час пов'язують і найстаріші ланки слов'янського етногенезу². Визнаючи фінно-углів одним з найважливіших компонентів стародавнього населення Східної Європи і вважаючи, що найбільш західною окраїною їх території було Лівобережне Подніпров'я, П. П. Єфименко настояв на проведенні ряду експедицій в районі

Лівобережної України. В результаті були відкриті пам'ятки мар'янівсько-бондарихінського типу, фінно-угорська належність яких не викликає сумніву³. Новий напрям одержала скіфська тематика, зокрема небайдужність виявлення й вивчення передскіфських старожитностей на території Правобережної Лісостепової України. Відновилися розкопки пам'яток білогрудівської культури⁴, а наприкінці 50-х років О. І. Тереножкін відкрив чорноліську культуру⁵.

П. П. Єфименко неодноразово відзначав, що історичні висновки, зроблені на основі поховань пам'яток, однобічні, що без знання матеріалів поселень, побуту й господарства давніх племен історія буде неповною, а іноді й спотвореною. Тому він високо оцінив відкриття Михайлівки — першого поселення ямної культури, дослідження якого докорінно змінили уявлення про економіку й рівень культури скотарських племен.

Наприкінці 40-х років при відділі первісної археології склалася група спеціалістів, спочатку нечисленна, яка стала вивчати лише епоху енеоліту—бронзи. До неї входили В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошникова, В. Д. Рибалова, В. І. Канівець, А. П. Савчук. Поступово група зросла, але лише в 1972 р. був створений самостійний відділ енеоліту—бронзи під керівництвом І. І. Артеменка, до якого ввійшли: М. М. Шмаглій, І. М. Шарафтудінова, В. Г. Збенович, О. В. Цвек, В. О. Круц, Т. Г. Мовша, С. Н. Братченко, М. М. Чедрінченко, В. В. Отрощенко, С. С. Березанська.

Практичне вивчення епохи енеоліту—бронзи всі ці роки велося в рамках виділення і дослідження археологічних культур. Безсумнівним і вражаючим показником успіху є той факт, що 50 років тому на території України було відомо лише п'ять культур енеоліту—бронзи, а зараз більше тридцяти. Такі культури, як середньостогівська, кемі-обинська, підкарпатська, інгульська, східнотшинецька, бондарихінська, чорноліська та ряд інших, є значимим внеском до археологічної науки. Підводячи підсумки основним результатам проведеної роботи, немає потреби називати всі виділені культури і ті, що виділяються, та давати їх характеристику. Більшість дослідників зараз вважають, що поняття археологічна культура відображає об'єктивну реальність, тобто є моделлю суспільства, яке колись існувало, або якого-небудь соціального організму, і дає уявлення про конкретну історичну цілісність. Вичленування і вивчення археологічних культур повинно бути основним завданням археологічних досліджень, завданням, яке практично адекватне вивченю стародавньої історії. Автор цієї статті дотримується іншої думки з цього питання, розглядаючи археологічну культуру як поняття чисто умовне, яке не відображає об'єктивної реальності і являє собою лише своєрідний інструмент, далеко не основний і не єдиний, за допомогою якого археологи вивчають історію давніх суспільств.

У з'язку із сказаним є доцільним підвести короткі підсумки аналізу культур енеоліту—бронзи з точки зору їх зіставлення з існуючою теоретичною моделлю. Теоретична модель будь-якої абстрактної археологічної культури припускає наявність таких ознак: 1) єдності території, економічної ситуації та господарства; 2) часу; 3) набору основних рис матеріальної та духовної культур; 4) спільноти етнічної належності.

Зіставлення реально існуючих на території України і закріплених у науці археологічних культур енеоліту—бронзи і абстрактної моделі, яка має всі перераховані вище ознаки, свідчить про їх небіжність і невідповідність. Жодна з археологічних культур енеоліту—бронзи не виділена на основі всіх або хоча б більшості намічених теоретичною моделлю вимог.

Кількість існуючих зараз археологічних культур, які проявляють тенденцію до постійного зростання, навряд хоча б деякою мірою відображає кількість існуючих в епоху енеоліту—бронзи ізольованих соціальних організмів. Це доведено не лише тим, що відомі в даний час куль-

тури не стабільні, що збільшення їх кількості залежить від ступеня вивченості й відбувається переважно за рахунок переосмислення відомих раніше матеріалів. Як приклад можна привести культуру шнурової кераміки України, розділену на п'ять або шість самостійних культур: середньодніпровську, підкарпатську, городоксько-здовбицьку, стрижовську, катакомбну, в складі якої зараз лише на території України виділяють донецьку, харківсько-воронезьку, дніпро-приазовську і інгульську культури, або зрубну, яку ділять на сабатинівську, білозерську й саме зрубну з рядом варіантів, кожний з яких може бути виділений в окрему культуру. В такому ж становищі — очевидної необхідності поділу на безліч самостійних археологічних культур — знаходиться Трипілля. Розміри археологічних культур епохи енеоліту-бронзи різноманітні — від дуже великих, які займають половину республіки (трипільська, ямна, кемі-обинська), до зовсім маленьких, локалізованих на площі однієї або двох областей (бондаріхівська, висоцька, черноліська).

Таким чином, як кількість, так і розміри археологічних культур відображають не кількість і розміри якихось реально існуючих суспільств, а ступінь вивченості археологічного матеріалу та термінологічну нечіткість таких понять, як «культура», «варіант культури», «культурна єдність», «культурна область» і т. д. Визначаючи хронологічні ознаки нині існуючих культур, необхідно нагадати три обставини: 1) наявність культур, які існують тривалий час (трипільська, кемі-обинська, середньодніпровська); культур, час «життя» яких обмежується двома-трьома століттями (культура багатоваликової кераміки, білогрудівська, бондаріхінська); 2) прагнення до кореляції археологічних культур з археологічними періодами енеоліту і бронзової доби, інакше кажучи, тенденція до виділення культур раннього, середнього і пізнього періодів епохи. Між тим саме цей поділ досить довільний і безсумнівно включає значні елементи умовності; 3) відсутність чітких критеріїв, що дали б можливість відрізняти археологічні культури від хронологічних етапів, у результаті чого виникає ситуація, при якій середньодніпровська культура існує 1000 років, а синхронна з нею культура шнурової кераміки західної України розділена на три культури: городоцьку, здовбицьку й стрижовську, які датуються двома-трьома століттями. Відсутні чіткі критерії й при визначені хронологічних меж культур. У тих випадках, коли одна культура змінюється іншою в результаті міграції або інших катаклізмів, час зміни культур визначається порівняно легко. Так, наприклад, визначається поява зрубної культури або культур Фракійського гальштата на Україні. Однак у більшості випадків зміни в культурах відбуваються поступово. У надрах старої культури під впливом часу, оточення, контактів народжуються і одержують розвиток нові риси. Якийсь час ознаки старої культури і нової знаходяться в рівновазі. В різних районах поширення якої-небудь культури питома вага всіх компонентів може бути не однаковою. Так виникає ситуація часткового співіснування генетично споріднених між собою культур, яскравим прикладом чого є взаємовідносини ямної і катакомбної культур у Нижньому Подніпров'ї і особливо в Північно-Західному Причорномор'ї.

Як відзначалося, жодна з існуючих у наш час археологічних культур енеоліту-бронзи на Україні не виділена на підставі ознак, рекомендованих теоретичною моделлю. Більшість з них виділені за однією, двома, дуже рідко трьома ознаками, при цьому, як правило, не основними. Можна констатувати, що при спільноті однієї або кількох ознак, наприклад кераміки або поховального обряду, інші — прикраси, метал, житла, тип господарства, етнос — можуть бути різними. У хронологічному і територіальному планах ці ознаки виявляються ширше або вужче культури і характеризують або її частину, або кілька культур.

Такі риси, як поховальний обряд, а якоюсь мірою і кераміка, являють собою явища стадіальні, інакше, як може бути зрозуміле й пояснене таке широке (міжкультурне) поширення курганів, трупоспален-

ня, полів поховальних урн, відомих на величезній території, зайнятій десятками різних культур. Безсумнівно, стадіальними явищами пояснюються поява і широке поширення синхронних, але різних культур: розписної, шнурової, або валикової, кераміки.

Важко виділити культури з особливим чітко визначенім набором металевих виробів. Легше і простіше визначити існування того або іншого металургійного центру, який поставав характерним для цього металом, як правило, не одну, а кілька археологічних культур, що знаходилися в сфері його впливу. Теоретичні вимоги до виділення археологічної культури припускають єдину екологічну ситуацію і єдину господарську напрямленість. Вивчення археологічних культур енеоліту-бронзи на території України переконує у відсутності такої відповідності. На Україні існують три природні зони: Полісся, Лісостеп і Степ. Безсумнівний факт розміщення ряду культур одночасово в кількох різних зонах. Так, середньодніпровська культура займає Полісся і Лісостеп; катакомбна і зрубна — Лісостеп і Степ, культура багатоваликової кераміки — Степ, Лісостеп і частково Полісся. Загальновідома тісна залежність між природними умовами і способом життя людей, яка знаходить численні підтвердження в етнографії. Це дає підставу вважати, що носії однієї археологічної культури, локалізованої в різних природних умовах, мали різний побут і тип господарства. Сказане підтверджується археологічними матеріалами, так, одні й ті самі археологічні культури залежно від кліматичних умов характеризуються різним типом жителів, знаряддями праці, складом стада.

Питання про відповідність етносу і культури не може вирішуватися однозначно. Зокрема, відносно культур енеоліту і бронзи України це абсолютно очевидно. Не виключено, що невеликі культури типу висоцької або бондарихінської на стадії найбільшої консолідації могли належати людям, які розмовляли однією мовою. При цьому схожість таких культур, наприклад, як висоцька або лужицька, сабатинівська і Ноа, зрубна і андронівська, настільки велика, що можна передбачити для них спільний етнос. Іншими словами, є підстави для підтвердження, що в ряді випадків, особливо на пізньому етапі бронзового віку, єдина етнічна належність відповідала не одній, а відразу кільком культурам.

В основному ж для епохи енеоліту і ранньої бронзи, коли більшість культур характеризується величезними розмірами і довготривалістю, слід передбачити поліетнічність. Очевидно, сам факт виникнення нової культури в багатьох випадках пов'язаний з появою нового етносу або із змішанням двох чи кількох. Міграція на Україну (з районів Поволжя і Подоння) привела до створення зрубної культури. Міграція фракійського населення й змішання його з племенами білогрудівської (праслов'янської) культури привела до виникнення черноліської культури. Про різноетнічність кожної з таких культур, як східнотшинецька, комарівська, свідчить наявність на території їх поширення різних гідронімів: балтійських, поховальні обряди і різні антропологічні типи, які фіксуються в таких культурах, як трипільська, катакомбна, Ноа, білозерська і ряд інших також підтверджують різноетнічність названих культур.

Загалом, вивчення археологічних культур на Україні епохи енеоліту-бронзи в плані їх відповідності реально існуючим автономним суспільством дає можливість зробити висновок, що, як правило, відповідності не було. Основні докази зводяться до слідующего. Культури виділені за різними принципами і на основі різних ознак. Вони не стабільні, залежать від ступеня вивченості, в процесі якого змінюються як за територією, так і часом. Багато з них локалізовані в різних умовах, а їх носії розрізняються як за типом господарства так і за способом життя.

Слід відзначити ще одну обставину. Останнім часом стало майже нормою, характеризуючи будь-яку археологічну культуру, ставити питання про її походження. При цьому неважко помітити, що ці нама-

гання, як правило, безуспішні і дослідникам не вдається ясно і переважно показати процес виникнення археологічних культур. Ситуація, при якій автори відзначають, що їм зрозуміла історія походження культури, є рідким винятком. Буває це в двох випадках. По-перше, коли вдається встановити або дослідник так вважає, що дана культура на цій території з'явилася в результаті міграції. Таким чином, для України зараз вирішується питання походження Трипілля, культури кулястих амфор та катакомбної. В кращому випадку вказується область, звідки сталася міграція: трипільці прийшли з Подунав'я, катакомбники — з Кавказу та ін. Природно, що подібний підхід не є відповідю на питання, як склалася трипільська або катакомбна культура. Інакше кажучи, проблема походження цих, як і інших міграційних культур, залишається відкритою. Ясніше визначається походження тієї або іншої культури лише у тих випадках, коли йдеється про хронологічні етапи. Так, наприклад, установити, що городоцька культура складалася на основі здовбицької, не означає вирішення питання про її походження, тому що вони є хронологічними варіантами однієї тієї самої городоцько-здовбицької культури. В такому ж становищі і мар'янівська й бондарихінська культури, які фактично є хронологічними етапами однієї мар'янівсько-бондарихінської культури. Таким чином, встановлення факту генетичного зв'язку культур, які є хронологічними етапами, також не може бути вирішенням проблеми генезису археологічної культури. Отже, обидва випадки, при яких на перший погляд може скластися враження ясності в проблемі генетичного процесу, по суті не змінюють висновку, що на даному етапі розв'язання питань виникнення або складання археологічних культур неможливе і що це правило без винятків. Очевидно, що цей висновок також є доводом на користь того, що археологічна культура — поняття умовне, а не відображення реально існуючого колись суспільства. Які не складні і не заплутані історичні процеси таких стародавніх суспільств, як гіксоси, угорці, авари та ін., історична наука ніколи не знаходилася в такій безвихіді в питанні їх походження, в якому вона знаходиться в зв'язку з проблемами складання археологічних культур.

Деякі відступи від викладу конкретних успіхів в області вивчення епохи енеоліту-бронзи здалися доречними. По-перше, тому що аналіз археологічних культур у плані їх відповідності теоретичній моделі сам собою викликає інтерес і має значення і, по-друге, тому що висновки, до яких цей аналіз приводить, дають можливість з різних позицій підходити до тих успіхів, які можуть бути відзначенні як основні в діяльності Інституту археології за 50 років.

За ці роки стало очевидним, що епоха палеометалу на Україні являє собою реальний і дуже важливий для її історії відрізок часу, який охоплює більше трьох тисячоліть (IV—III—II до н. е.). Стало можливим виділити конкретні риси цієї епохи на Україні, які поєднують загальні риси зі своєрідними, характерними лише для даної території. Вже років 15 епоху палеометалу поділено на енеоліт і бронзу, кожну з яких у свою чергу ділять на періоди. На нашу думку, такий поділ, як і поділ на культури, досить умовний і має переважно робочий характер.

Серед найбільш важливих хронологічних розробок, проведених за минулий період, слід назвати такі: група київських трипіллянавців (Т. Г. Мовша, О. В. Цвек, В. Г. Збенович) у співдружності з московськими археологами розробили детальну періодизацію трипільської культури, яка встановлює не тільки етапи її розвитку, а й згідно з якою в хронологічному порядку розставлені відомі в наш час пам'ятки⁶. Важливим внеском українських археологів Т. Г. Мовші, О. Г. Шапошникової та ін. є встановлення синхронізації Трипілля зі степовими культурами⁷. Істотний також поділ катакомбної культури на два етапи — ранній і пізній, відмінність між якими значна. Зв'язки та контак-

ти Трипілля з культурами Закавказзя висвітлено в праці А. Н. Нечитайло.

Успіхи в розвитку хронології бронзового віку значною мірою пов'язані з переорієнтацією на добре розроблену хронологічну систему Карпато-Дунайського басейну. Початком її стала стаття О. І. Тереножкіна «Основи хронології передсіфського періоду»⁸, яка одержала по дальший розвиток у працях В. Д. Рибалової⁹, І. К. Свєшнікова¹⁰, Г. І. Смирнової¹¹, А. І. Мелюкової¹², М. І. Чередниченко¹³.

У цьому плані істотними виявилися праці Е. А. Балагурі, які перевинули міст між Україною і Карпато-Дунайським басейном¹⁴. Безсумнівний інтерес становить виділення культури багатоваликової кераміки, яке уточнило періодизацію В. А. Городцова й показало, що зрубна культура не пов'язана безпосередньо з катакомбною і хронологічно відокремлена від неї досить значним відрізком часу (С. С. Березанська, С. Н. Братченко, І. О. Післарій, В. В. Отрощенко, І. Т. Черняков та ін.)¹⁵.

Для встановлення абсолютних дат пам'яток епохи бронзи велике значення має подібність кістяних дископодібних псалій, виявлених на території України, з псаліями IV шахтової гробниці Мікен¹⁶. Тим більше, що ця схожість проявляється не лише серед псалій, а виступає у вигляді цілої системи, яка дозволяє надійно синхронізувати ряд українських культур епохи бронза з мікенськими старожитностями¹⁷. В зв'язку зі сказаним слід згадати Синташтинський могильник на Уралі¹⁸. Знайдені в ньому псалії та інші предмети дозволяють синхронізувати такі культури, як абашивська, багатоваликова кераміка, пам'ятки Петрівського або Новокумацького типу, мікенські старожитності, і виділяти єдиний культурно-хронологічний горизонт на величезній території від Греції до Уралу. Інтерес і значення цього явища виходять далеко за рамки бронзової доби України¹⁹. Такі лише деякі підсумки вивчення хронології епохи енеоліту та бронзи.

Далі коротко зупинимося на найбільш важливому й цікавому матеріалі, здобутому за минулій період в області матеріальної та духовної культури племен, які жили на території України. Досягненням українських археологів слід визнати широкі розкопки і дослідження поселень різних періодів. Довгий час вважалося, що трипільські поселення й житла вивчені досить добре. Однак в 60-ті роки було відкрито пам'ятки, які значною мірою змінили багато уявлень і про будівництво, і взагалі про цю культуру.

За допомогою аерофотознімання, перевіреного потім геомагнітним фотографуванням і археологічними розкопками, відкриті і частково досліджені трипільські поселення, які одержали назву «протоміст». Вони зафіксовані в басейні Південного Бугу поблизу сіл Майданецьке, Тальянки, Доброводи. Їх розкопки були розпочаті М. М. Шмаглем²⁰. Зраз в Інституті археології створена спеціальна група для дослідження цих пам'яток під керівництвом І. І. Артеменка.

Площа таких поселень досягає 300 га, простягається на 1,5—2 км. Житла утворюють замкнуті кола або еліпси, виділені комплекси будівель, які створюють вулицю, оборонні споруди, в'їзи, дороги і т. д. На Майданецькому поселенні зафіксовано 1570 жител. Кількість жителів на такому поселенні нараховує 20—25 тис. чоловік. Вивчення цих поселень тільки розпочате, але вже зараз можна сказати, що в світлі їх існування багато що в трипіллязнавстві і в енеоліті України взагалі треба переглянути.

У вивченні трипільського домобудівництва зроблені важливі відкриття. О. В. Цвек на великій площі поселення Веселий Кут розкопала 20 площинок. Поселення не знає собі рівних за багатством знахідок. Але основне його значення в іншому. Воно відноситься до трохи ранішого часу, ніж Майданецьке та ін., так звані протоміста. Це дає можливість простежити процес їх виникнення і поставити питання, що це був саме процес, а не спонтанне, або міграційне, явище²¹. З іншого

боку, для розуміння генезису трипільської культури на Україні особливе значення мають найбільш ранні поселення: Лука Врублівецька, Сабатинівка, Ліньківці та повністю розкопане В. Г. Збеновичем поселення Бернашівка. Його матеріали дали підставу автору визначити, що Трипілля на території України явище не місцеве, а виникло в результаті міграційного руху з південного заходу з області Подунав'я²².

Привертає увагу наявність у трипільських племен двоповерхових будинків. Цей факт, що свідчить про дуже високий рівень домобудівництва, визначають зараз майже всі дослідники²³.

Суттєві зміни в уявлення про племена Степової України внесли розкопки Михайлівського поселення. Воно було відкрите А. А. Щепинським і досліджувалося протягом багатьох років великим колективом співробітників Інституту під керівництвом О. Ф. Лагодовської²⁴. Ще в 1949 р. В. І. Равдовнікас відзначав, що давньоямні поховання і пов'язані з ними стоянки належать напівосілим племенам мисливців, збирачів і рибалок, які жили матріархально-родовим ладом. Матеріали з Михайлівського поселення докорінно змінили уявлення про ямну культуру. Довгочасність проживання на одному місці, кам'яні оборонні споруди, численні житла на кам'яних фундаментах, культові будови, майстерні — все це не залишало ніяких сумнівів в осілості й високому рівні культури ямних племен.

Всього на території України за останні 50 років розкопано понад 100 поселень, близько 20 з них досліжені повністю або на великих площах. Серед них: Дереївка, Олександрія²⁵, Лівенцівка²⁶, Пустинка²⁷, Іллічівка²⁸, Чикалівка²⁹, Андрусівка³⁰ та ін. Ці дослідження дають можливість досить повно висвітлити питання домобудівництва не лише взагалі, але із врахуванням часу і особливостей природних зон, зокрема степової і лісостепової, де протягом всього енеоліту і бронзового віку простежуються традиції і зберігаються особливості, продуктовані різними економічними умовами.

Вивчення поселень та жител з демографічної точки зору (виключаючи трипільський феномен) дає підставу виділити зростання населення протягом енеоліту і бронзи, що служить одним із показників успішного розвитку економіки.

Палеоекономічний аспект археології, який набув останнім часом широкого визнання і популярності, вперше в радянській науці почав розроблятися саме на Україні С. М. Бібіковим. Цей дослідник яскраво показав великі можливості археологічних джерел для висвітлення господарства давніх племен³¹. Після праць С. М. Бібікова та В. М. Массона порожні, трафаретні, які довгі роки кочували з статті в статтю, фрази про землеробство та скотарство зараз вже немислимі і поступово замінюються більш серйозними розробками. При цьому очевидно, що вивчення палеоекономіки в основному ще справа майбутнього. Прикладом сказаного може бути трипільська культура. Незважаючи на відкриття нових пам'яток, успішні дослідження палеоботаніків та дуже цікаві розробки по визначеню функціонального призначення знарядь, господарство трипільських племен ще має багато нез'ясованих питань³².

Розкопки Михайлівського поселення та величезна кількість поховань значно розширили джерелознавчу базу для вивчення економіки степових племен. В останніх узагальнюючих працях, зокрема в першому томі «Археології УРСР», степові племена енеоліту та бронзової доби представлені вже як осіле населення, яке займалося служжним землеробством, висівало пшеницю, ячмінь, овес, просо, володіло колісним транспортом і використовувало тяглову силу тварин (на території України відомо близько 100 випадків знахідок коліс)³⁴.

Величезний остеологічний матеріал, який походить з курганів та поселень середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур, дає можливість думати, що в господарстві степових племен вже з початку енеоліту використовували всі основні види домашніх тварин, у

тому числі і коня. Українськими археологами висловлена її успішно розвивається думка про те, що такі важливі досягнення в області господарства, як приручення коня, винахід воза, використання верхових коней, пов'язане зі степовими просторами Північного Причорномор'я³⁵.

Вже нагромаджено чималий матеріал про розвиток виробництва у племен енеоліту-бронзи. Ці матеріали представлені майстернями, виявленими на поселеннях, шахтами для добування кременю та мідної руди, скарбами крем'яних та бронзових виробів, похованнями ремісників. Краще інших простежуються металургійне, кремнебробне, кремнедобувне, косторізне та ткацьке ремесла. Деякі з них виділилися та сформувалися ще в енеоліті, інші, насамперед металургійні ремесла, — в епоху бронзи³⁶.

Відзначаючи результати досліджень духовної культури, необхідно пам'ятати, що джерела з цієї теми взагалі дуже обмежені, а зміст ідеологічних уявлень в епоху енеоліту-бронзи порівняно з попередніми епохами, безсумнівно, став складнішим. Найбільш цікаві розробки з цього питання належать А. А. Формозову³⁷.

На території України в енеоліті набули поширення два явища, пов'язані з глибокими змінами в світогляді стародавнього населення. По-перше, невідома раніше форма поховань — кургани, і, по-друге, обряд — трупоспалення. Суть цих явищ ще остаточно не з'ясована. Це завдання майбутнього, але, однак, дещо вже зроблено. Так, наприклад, багато років кургани розглядалися як звичайні насипи з землі або каменю. Підтримуючи і розвиваючи думку М. П. Грязнова, що курган не просто насип, а зруйнована архітектурна споруда, на Україні останнім часом кургани розкопуються дуже старанно, з максимумом уваги до їх структури. В результаті зроблені дуже цікаві спостереження. Стало очевидним, що багато курганів якийсь час стояли «відкритими» і практично являли собою культові місця. В ряді випадків це були величезні споруди, обкладені кам'яною або дерев'яною огорожею-кромлехом, ровом або валом. Площадка, на якій потім відбувалися поховання, раніше підготовлялася, очищалася, обпалювалася, обмазувалася глиною. На ній споруджувалися вівтарі, ставилися антропоморфні стели, підводилися дороги. Іноді все це перекривалося шатром або навісом і лише через деякий час, можливо, дуже довгий, зводився насип.

Структура насипу, як стає тепер ясним, набагато складніша, ніж вважалося раніше. Іноді насипи курганів складаються з глиняних вальків, вирізаних з дерну цеглин, обмазаних землею або глиною, деякі з них зберігають залишки жертвоприношень, тризнових вогниць і т. д. Так реконструюють у наш час ряд курганів А. А. Формозов, А. О. Щепинський, О. Г. Шапошникова, Ю. О. Шилов, В. В. Отрощенко, С. Ж. Пустовалов і багато інших.

Серед цікавих відкриттів, пов'язаних з розкопками курганів, не можна не згадати глиняні миски, знайдені в катакомбних похованнях. Вони дуже ефектні і, вірогідно, важливі для висвітлення багатьох сторін катакомбної культури. В поховальному обряді племен енеоліту-бронзи не меншу роль зіграла поява трупоспалення. В зв'язку з вивченням на Україні цієї загальноєвропейської, навіть світової, проблеми відзначимо слідуєше. Вдається встановити факт відповідності на Україні обряду трупоспалення з лісостеповими землеробськими племенами і невідповідність з племенами степовиків-скотарів. Далі простежена наступність обряду трупоспалення у правобережних лісостепових культур, пов'язаних по лінії найдавніших етапів слов'янського етногенезу. Слід також відзначити, що вивчення обряду трупоспалення зіграло важливу роль у боротьбі з націоналістичною теорією лужицької експансії, прихильники якої стверджували, що цей обряд на Україні з'явився лише з приходом лужицької культури і є доказом цієї експансії. Відкриття поховань з трупоспаленнями в Трипіллі, середньодні-

провській і тшинецькій культурах, що відносяться до долужицького часу, внесло ясність в це питання³⁸.

Широкі розкопки спростовували думку про те, що культові будови трапляються надзвичайно рідко, тому що споруджувались лише на деяких поселеннях. Факти свідчать, що практично на кожному поселенні існувало спеціально відведене місце, будова або приміщення, де відбувалися культові церемонії. Такі місця відкриті на поселеннях трипільської, ямної, тшинецької, білогрудівської й зрубної культур. Є вже дані, які дозволяють диференціювати культові будови, пов'язані з землеробством, скотарством, культом мертвих³⁹.

Таким чином, наявні матеріали дають можливість думати про існування в енеоліті та бронзовому віці розгалуженої релігійної системи і, зокрема, великої кількості культів. Мисливська тематика, очевидно, віходить на другий план. Головне місце займають обряди календарного циклу, важливі як для землеробів, так і скотарів. Чітко простежуються культури сонця і рослин. Характерним для даної епохи стає культ житла і домашнього вогнища, культ предків⁴⁰.

Мистецтво на території України — слабо розвинута тема. Зауваження загального характеру поодинокі. Слід констатувати, що і в господарстві, і в ідеології, зокрема і в мистецтві, яке є частиною ідеології і її проявом, простежується різка відмінність між степовими і лісостеповими районами України. Порівняння ефектного монументального мистецтва Степу, представленого курганами, кромлехами, величезною кількістю антропоморфних стел, величним комплексом «Кам'яна могила» і т. д., й значно скромнішого мистецтва Лісостепу, представленого дрібною пластикою, різною кісткою, орнаментацією, прикрасами, на перший погляд може скласти враження, що мистецтво Лісостепу було бідніше й примітивніше. Однак це, очевидно, не відповідає дійсності. Етнографи пишуть про малюнки на стовбурах дерев і на землі. Похованальні споруди типу Вербівки й Камишувахського кургану свідчать про різноманітне використання дерева — матеріалу, більш зручного для побудови великих і, можливо, не менш ефектних для сучасників споруд, ніж кам'яні кромлехи степових районів. Далі досить вірогідно, що в північній Україні існували дерев'яні стели того самого типу, що і кам'яні стели Північного Причорномор'я. Крім того, до нас не дійшли вироби зі шкіри, дерева, тканини, берести, зразки художнього плетіння та ін., саме ті напрямки первісного мистецтва, які звичайно набувають найбільшого розвитку в лісостепових районах.

Нарешті, слід пам'ятати, що багато спеціалістів вважають, що помпезність творів мистецтва, кількість і розміри похованальних пам'яток та інших архітектурних споруд не пропорційні дійсному рівню культури суспільства, а відображають особливості його соціального влаштування.

На закінчення кілька слів про етнічну належність племен, які проживали на території України. Зараз більшість лінгвістів і археологів вважають, що питання етногенезу можуть ставитися і вирішуватися навіть для таких віддалених епох, як енеоліт і тим більше епоха бронзи. Основний вклад археологів у вивчення цієї проблеми виражається у встановленні генетично пов'язаних між собою культур, які створюють єдину і безперервну ланку розвитку і дають підставу припустити етнічну безперервність, і в тому, що археологи вміють відрізняти явища міграцій від стадіальних або інших загальноісторичних змін у культурі. На основі викладеного і даних лінгвістики можна думати, що в епоху енеоліту-бронзи територія України була зайнята трьома різними великими етнічними масивами.

На лінгвістичних картах найдавніша група балто-слов'янських мов займає територію між Південною Прибалтикою, Прикарпаттям і середньою течією Дніпра⁴¹. В цю область повністю вписується Правобережна Україна. Серед основних археологічних культур, локалізованих тут і заміняючих одну протягом енеоліту, і бронзи, — Трипілля, гру-

па культур шнурової кераміки, тшинецько-комарівська культурна спільність, білогрудівська культура. Їх дослідники багато писали і пишуть про генетичну і етнічну наступність між ними. В особливому становищі знаходиться Трипілля. Думка про слов'янську належність трипільської культури, як відомо, висловлювалася В. В. Хвойко. Пізніше досить одноголосно, але без особливих доказів, вона була відкинута. Безсумнівно, ця тема важлива і вимагає спеціальних розробок. Поки що можна стверджувати слідує: в пам'ятках тшинецької, комарівської, білогрудівської культур явно простежуються відголоски Трипілля: в домобудівництві, поховальному обряді, культових пам'ятках, у кераміці, ос особливо в орнаментації. В той же час скільки-небудь помітних міграцій на територію, зайняту Трипіллям, не зафіксовано. В після-трипільський період тут розвиваються культури шнурової кераміки. Теорія про єдиний центр їх формування давно залишена.

В українській археологічній літературі є ряд праць, в яких виражена думка, що основою складання, або однією з основ українських культур шнурової кераміки, є саме Трипілля⁴². Недавно до питання етнічної належності трипільської культури звернувся Б. О. Рибаков, який показав ретроспективну наслідність ідеологічних уявлень від завідомо праслов'янських культур до Трипілля⁴³. Таким чином, розуміючи складність проблеми, все ж таки завдяки археологічним даним у область так званої прабатьківщини слов'ян можна включати територію лісостепової Правобережної України не тільки в період бронзи, а й часу енеоліту, коли вона була зайнята трипільськими племенами. Другу групу складають племена, які населяли північно-східні райони України. Українськими археологами (Д. Я. Телегіним, В. І. Непріною, В. А. Іллінською, Б. А. Шрамком, С. С. Березанською, Ю. В. Буйновим) встановлено, що протягом всього енеоліту і бронзового віку тут проживали близькі і генетично споріднені племена: культури ямково-гребінцевого неоліту, мар'янівська, малобудківська і бондаріхінська. Вони складають частину величезного культурного масиву, який займає крім Лівобережної України Подоння і Волго-Оксське межиріччя.

У наш час всі ці культури більшість дослідників (П. Н. Трет'яков, І. І. Гуріна, О. Х. Халіков, П. Д. Ліберов, Д. Я. Телегін та ін.) пов'язують зі східною групою фінно-угорської народності⁴⁴. Третя велика і, як видно, одноетнічна група заселяла степові простори південної України. В цьому випадку, як і в двох попередніх, на одних і тих самих територіях протягом енеоліту—бронзи простежуються культурні спільноти, культури і групи пам'яток, генетичний зв'язок між якими дає підставу відносити їх до одного етнічного масиву, в даному випадку до іndoіранського.

Не зупиняючись на глобальній іndoіранській проблемі, слід відзначити вклад у неї української археології. Дуже важливим є сам факт виділення середньостогівської культури і ті висновки, до яких прийшли дослідники В. М. Даниленко і Д. Я. Телегін. Вони вказують, що такі риси цієї культури, як найдавніший шнуровий орнамент, бойові сокири, домашній кінь, можливо, пристосування для верхової їзди, і поширення цих рис носіями середньостогівської культури на просторах Старого Світу були однією з причин консолідації іndoевропейської спільноти⁴⁵.

Велике значення має встановлення генетичного споріднення середньостогівської культури з ямною, а ямної зі зрубною⁴⁶. З катакомбною культурою багато лишається неясним. Однак виділення культури багатоваликової кераміки, пов'язаної, з одного боку, з катакомбною, а з іншого — зі зрубною культурами, робить цей ланцюг нерозривним⁴⁷. Більшість археологів і лінгвістів вважають зрубників іndoіранцями. Межі поширення зрубної культури на Україні добре узгоджуються з даними іранської топоніміки, це підтверджує думку тих лінгвістів, які вважають, що найдавніші іранські гідроніми залишені тут не скіфами, а саме племенами зрубної культури⁴⁸. Якщо це справедливо, то мовні

контакти, які фіксуються лінгвістами, іndoіранців з балто-слов'янами й фінно-уграми знаходять підтвердження в археологічних матеріалах і відображають багаторічне сусідство зрубників на заході з сосницьким варіантом тшинецької культури, а на півночі — мар'янівсько-бондаріхінськими племенами.

Крім трьох головних, перерахованих вище груп населення в епоху бронзи на території України фіксуються і деякі інші. Так, помітне місце займали фракійці, які особливо активізувалися в пізній період бронзової доби. В XI—XIII ст. до н. е. вони займали лісостепову Молдавію і частину лісостепової України. Археологічно з ними можна пов'язувати локалізовані тут культури фракійського гальштата⁴⁹. Крім того, дуже ймовірно, що фракійцями залишена й чорноліська культура, яка виникла в результаті могутньої міграційної хвилі або, скоріше, кількох хвиль, які досягли Дніпра, перетнули його і утворили на лівому березі своєрідну ворклинську групу пам'ятників⁵⁰.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

Некоторые итоги изучения эпохи энеолита—бронзы на территории Украины

Резюме

В статье изложено основное содержание доклада, прочитанного на конференции, посвященной 50-летию Института археологии АН УССР.

Перечислены наиболее важные вехи создания и развития отдела энеолита и бронзы. Названы имена и работы, оказавшие заметное влияние на изучение этих эпох. Приведены основные, наиболее важные и интересные результаты, полученные в области изучения материальной и духовной культуры у племен, обитавших на территории Украины в энеолите и бронзовом веке. Рассказано об успехах, достигнутых украинскими археологами в выделении и изучении археологических культур, а также в разработке хронологических систем, как общих для всей эпохи, так и более дробных, связанных с периодизацией отдельных культур.

В заключительной части статьи анализируется вклад украинской археологии в проблему этнической принадлежности племен, населявших Восточную Европу в IV, III, II тысячелетиях до н. э.

¹ Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник. — АП УССР, 1952, т. 4, с. 112—120; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. — Там же, 1956, т. 6, с. 92—93; Канівець В. І. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині. — Там же, с. 99—110.

² Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — Киев, 1972. — 262 с.

³ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. — СА, 1961, № 1, с. 26—45; Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 20 с.

⁴ Березанская С. С. Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1953. — 18 с.

⁵ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — 246 с.

⁶ Збенович В. Г. Періодизація та хронологія раннього Трипілля. — Археологія, 1980, вип. 35, с. 3—25.

⁷ Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА, 1961, № 2, с. 186—200. 1965, № 1, с. 48—63.

⁸ Рыбалова В. Д. О связях Правобережной Украины с центральной Европой в

⁸ Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода. — Там же, эпоха бронзы и раннего железа. — В кн.: Исследования по археологии СССР. Л., 1961, с. 80—95.

¹⁰ Свешников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. — СА, 1968, № 2, с. 159—168.

¹¹ Смирнова Г. И. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье. — МИА, 1969, № 150, с. 7—34; Смирнова Г. И. Псалмии типа Бориаш в культуре Ноа. — КСИА АН СССР, 1970, № 123, с. 106—110.

¹² Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в Лесостепной Молдавии. — СА, 1972, № 1, с. 57—72.

¹³ Чередниченко Н. И. История срубных племен Подонья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1973. — 18 с.

- ¹⁴ Балагури Э. А. История населения Верховного Потисья в бронзовом веке: Автореф. дис....д-ра ист. наук. — Киев, 1983. — 57 с.
- ¹⁵ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА, 1960, № 4, с. 26—41; Братченко С. Н. Пам'ятки багатоваликової кераміки. — В кн.: Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 115—121; Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дис....канд. ист. наук. — Киев, 1975. — 18 с.; Писларий И. А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца. — В кн.: Новые открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 1, с. 88—89.
- ¹⁶ Лесков А. М. Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова. — СА, 1964, № 1, с. 299—303.
- ¹⁷ Кузьмина Е. Е. Срубно-абашевские взаимоотношения в Лесостепном Поволжье. — Древ. культуры Поволжья и Приуралья, 1978, т. 221, с. 43—46.
- ¹⁸ Генинг В. Ф., Ашихмина Л. И. Могильник эпохи бронзы на р. Синташта. — АО 1974 г., М., 1975, с. 144—147; Генинг В. Ф. Хронологические комплексы XVI в. до н. э.: (По материалам Синташтского могильника). — В кн.: Новые открытия советских археологов, ч. 1, с. 94, 95; Генинг В. Ф., Виноградов Н. Б. Новый могильник середины II тыс. до н. э. на р. Синташта. — АО 1975 г., М., 1976, с. 168, 169.
- ¹⁹ Березанская С. С. Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине. — Древ. культуры Поволжья и Приуралья, 1978, т. 221, с. 82—84.
- ²⁰ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология, поиски и находки. Киев, 1980, с. 198—204.
- ²¹ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днестровского междуречья: (К вопр. о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье). — В кн.: Первобытная археология. Киев, 1980, с. 163—185.
- ²² Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — Киев, 1980. — 186 с.
- ²³ Зиньковский К. В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 44—52; Массон В. М., Маркевич В. И. Палеодемография Триполья и вопросы динамики развития трипольского общества. — В кн.: 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Киев, 1975, с. 31—32.
- ²⁴ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 251 с.
- ²⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — 167 с.
- ²⁶ Братченко С. Н. Багатошарове поселение Лівенцівка I на Дону. — Археологія, 1969, т. 22, с. 210—231.
- ²⁷ Березанская С. С. Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. — Киев, 1974. — 150 с.
- ²⁸ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 150—172.
- ²⁹ Шарафутдинова І. М. Поселения эпохи пізньої бронзи поблизу Кременчука. — Археологія, 1964, т. 17, с. 153—170.
- ³⁰ Покровська О. Ф., Петровська С. О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. — Там же, 1961, т. 13, с. 129—144.
- ³¹ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. — СА, 1965, № 1, с. 48—62; Бибиков С. Н. Опыт палеоэкономического моделирования в археологии. — В кн.: Тез. докл. Всесоюз. сес., посвящ. итогам археол. и этногр. исслед., 1966 г. Кишинев, 1967, с. 12—15; Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита. — СА, 1969, № 4, с. 5—22.
- ³² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — 126 с.
- ³³ Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трасологические исследования. — В кн.: Первобытная археология. — Киев, 1980, с. 212—225.
- ³⁴ Археология УРСР. К., 1971, т. 1, с. 263—281.
- ³⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974. — 176 с.
- ³⁶ Березанская С. С. Первые мастера металлургии на территории Украины. — В кн.: Первобытная археология. Киев, 1980, с. 243—256.
- ³⁷ Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1966. — 282 с.; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. — М., 1969. — 169 с.; Формозов А. А. Об изображении на костяном топорике из Дударкова. — СА, 1974, № 4, с. 249—252.
- ³⁸ Тереножкин А. И. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья. — КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 3—16.
- ³⁹ Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II. — ЗОАО, 1961, т. 1, с. 231—248; Мовша Т. Г. Святилища трипольской культуры. — СА, 1971, № 1, с. 201—205; Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен. — В кн.: Первобытная археология. Киев, 1980, с. 185—198.
- ⁴⁰ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982, с. 146—180.
- ⁴¹ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкоznанию. — М., 1958, с. 275.
- ⁴² Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — МИА, 1967, № 148, с. 138; Березанская С. С. О местной основе в сложении

ний среднеднепровской культуры. — В кн.: Новые открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 1, с. 81—83.

⁴³ Рыбаков Б. А. Язычество и христианство в Древней Руси. — В кн.: Тез. докл. на заседаниях, посвящ. итогам полевых исслед., 1965 г. М., 1966, с. 3—5.

⁴⁴ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966. — 308 с.; Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976. — 152 с.; Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. — М., 1968, с. 377—381; Гурнина М. Н. Неолит лесной и лесостепной зон европейской части СССР. — МИА, 1970, № 166, с. 154—155.

⁴⁵ Телегін Д. Я. Середньосторгівська культура епохи міді. — К., 1973. — 169 с.

⁴⁶ Там же, с. 154—158.

⁴⁷ Ковальова І. Ф., Волкобой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури на Орелі. — Археологія, 1977, вип. 20, с. 3—22.

⁴⁸ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962, с. 230—231; Стрижак О. С. Гидронимия Среднеднепровского Левобережья: Автореф. дис....канд. филол. наук. — Киев, 1965. — 20 с.

⁴⁹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979, с. 14—37.

⁵⁰ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры. — В кн.: Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. слав. археологии (Киев, сент., 1985). М., 1985, с. 14—15.

С. М. БІБІКОВ

Дослідження відділу археології Криму

Відділ археології Криму увійшов до складу Інституту археології АН УРСР в 1956 р. Раніше він знаходився у штаті Кримського філіалу АН СРСР, а пізніше — філіалу АН УРСР.

Відділ археології Криму вивчає пам'ятки античного часу, середньо-віччя та пам'ятки новобудов.

У дослідженні античних пам'яток основне місце належить Херсонесу Таврійському. Роботи в Херсонесі завжди проводилися у тісному співробітництві з Державним Херсонесським історико-археологічним за- повідником.

Дослідження античних та середньовічних шарів Херсонеса протягом багатьох років (керівник О. І. Домбровський) доповнило наші відомості про цей видатний центр, його політичну та економічну роль у Північному Причорномор'ї. Зібрано багато нових матеріалів з історії та історії культури цього поліса. Прояснилася структура міста в різних його частинах, архітектурна організація вулиць та кварталів, система водопостачання. Отримані нові дані про економіку Херсонеса, виноградарство та виноробство, рибний промисел та добування солі, його торгівлю; про різноманітні ремесла — гончарне, будівельне, ювелірне. Виявлено багато різних побутових та художніх предметів. Нумізматичні дослідження, крім економічних свідчень, дали багато нового щодо деяких рис в організації поліса, його соціальної структури. Внесені суттєві доповнення в соціально-економічний поділ Херсонеса та його периферії.

Для характеристики ідеологічної діяльності херсонеситів і етнічного складу городян велике значення мають дослідження некрополів у археологічному, антропологічному та інших відношеннях (В. М. Зубар та ін.). Сказано багато нового відносно етнічного складу населення поліса, особливо за епіграфічними даними, детальніше простежені релігійні уявлення грецького, римського та іноплемінного населення Херсонеса. В новому світлі представлено багато політичних фактів та подій, реконструйованих Е. І. Соломоніком при вивчені епіграфічних джерел. До речі, кілька років тому в Херсонесі було знайдено плиту з багаторядковим (понад 40 рядків) грецьким написом. Над нею працює керівник Херсонесської експедиції ІА АН СРСР С. О. Біляєв. Інтерес до цього напису надзвичайно великий і повідомлення про його зміст вже зараз гостро необхідне.

Про високий рівень смаків у цій віддаленій периферії античного світу свідчать виявлені в Херсонесі руїни театру. Ця споруда побудо-

вана в III ст. до н. е. За дещо завищеними, на нашу думку, фактами, театр міг вміщувати до 3 тис. глядачів. Це при площі близько 36 га і населенні до 26 тис. чоловік. Наявність театру вказує не лише на зберігання еллінами театральних традицій грецького світу, але і на привнесення їх в середовище місцевих «варварів», зокрема, мабуть, і таврів, які використали плоди далекої, заморської цивілізації.

Додамо, що вивчення середньовічних шарів міста збагатили радянську науку цінними матеріалами з історії міста, в її політичному, економічному та соціальному значеннях і не лише для історії півдня СРСР. У середньовічній історії Херсонеса проявляються риси історичних процесів, які відбувалися в Європі і, особливо, саме у Візантії.

Херсонес прожив тривале, насичене тривожними подіями життя починаючи з V ст. до н. е. до 15 ст. н. е. Містом володіли греки і римляни. Йому загрожували скіфи, хазари. Захопив місто в 989 р. Володимир Святославович. Саме тут, де знаходиться близько 30 святилищ різного рангу, Володимир прийняв християнство. Всій складності історичного процесу, який супроводжував долі Херсонеса — Херсона-Корсуня, повністю відповідає і складна культурно-історична стратиграфія міста. Багатовікова історія міста відкладалася іноді в багатометрових нашаруваннях, які часто порушувалися наступними поселенцями, різними господарськими потребами та природними факторами. Через те багато чого в системі відкладень, в хронологічних співвідношеннях нашарувань лишається досі нез'ясованим, зокрема, при зіставленні стратиграфічних шкал Північного та Західного регіонів міста з його низовинною частиною, східною та портовою.

Багато чого в культурно-історичній планіграфії міста прояснилося головним чином при виділенні виробничих центрів, у тому числі і приміських. Простежено загальне планування міських кварталів, які примикали переважно до центру та східної частини міста. Західна частина Херсонеса ще чекає свого дослідження.

Привертає увагу вивчення мозаїки середньовічного Херсонеса не лише за змістом та художнім виконанням. Завдяки установленню її стратиграфічного розміщення вдалося значно удосконалити хронологію будівельних горизонтів. Зіграло свою позитивну роль багаторічне вивчення фресок середньовічного Криму, зокрема і в Херсонесі, що знайшло своє відображення в монографічному дослідженні О. І. Домбровського.

Розкриттю багатьох рис історії та історії культури Херсонеса дуже сприяли створені відділом епіграфічні та архітектурні лапідарії в Херсонесі. На черзі монографічне дослідження про Херсонес у двох-трьох томах.

Дослідження в Херсонесі проводилися не лише відділом археології Криму, а часто спільно з іншими установами.

Останнім часом широко вивчалася Керкінітіда, яка згадується у знаменитій присязі херсонеситів. Вона входила до складу поліса Херсонеса, очевидно, як важлива частина держави, і як Прекрасна Гавань у Тарханкуті. При будівництві нових корпусів санаторію в Євпаторії відкрилися залишки античних споруд. Організована тут археологічна експедиція (керівники В. С. Драчук і В. О. Кутайсов) розкопала основні жилі квартали, житла з примикаючими до них підсобними спорудами. Знайдено багато побутових предметів, кераміки, монет. За передніми даними, є підстави припустити юнійське походження Керкінітіди в VI ст. до н. е., про її тісні зв'язки з Ольвійським полісом, про її можливе завоювання Херсонесом Гераклійським чи Таврійським.

Ще рано говорити про закінчення робіт у Керкінітіді. Необхідно ще виявити давні кладки, що підстилають верхні споруди, встановити хронологічні та функціональні співвідношення розкритої частини Керкінітіди з відомим античним та скіфським городищем «Чайка», що знаходиться поблизу.

Розуміючи всю актуальність вивчення пізньоантичних, скіфо-сарматських пам'яток, що були прикладом культурно-історичного змішання землеробських осілих та степових скіфів, відділ продовжує дослідження столиці пізніх скіфів — Неаполя Скіфського в Сімферополі. Великі дослідження організував та провів тут багаторічний дослідник Неаполя та керівник відділу археології Криму Павло Миколайович Шульц. Значні за обсягом проводилися розкопки на городищі Усть-Альмінське (Т. М. Висотська), можливо, хоча навряд, на Страбоновім Палакії.

Немає необхідності детально зупинятися на вивченні Неаполя Скіфського, його політичному статусі та економічному значенні, взаємовідносинах з місцевим населенням та Херсонесом. Про цю пам'ятку багато написано, надрукована монографія Т. М. Висотської. В цей час роботи на Неаполі продовжує О. О. Махнова. Але чимало ще треба здійснити, щоб Неаполь Скіфський вписався як основний компонент в саму історію пізніх скіфів Криму, яка ще недостатньо досліджена у всіх відношеннях, зокрема і географічному, тобто виділення кордонів держави та її володінь. Попередня класифікація знайдених на заході Криму пізньоскіфських поселень вже зроблена. Не все з'ясовано про етнічний склад пізньоскіфської держави, ролі в ньому окремих етнічних утворень, причини загибелі держави.

Якоюсь мірою цю прогалину в історії пізніх скіфів чи, може, скіфо-сарматів встановлюються багаторічні дослідження великого городища, зокрема і Усть-Альмінського. Розташоване воно в гирлі р. Альми на березі Чорного моря. Роботи тут у розпалі. Але все, що зроблено, дає уявлення про історію, хронологію, господарство, життя та побут населення не на рівні поселення периферії, а в рамках значного та самостійного центру.

Як свідчать матеріали, Усть-Альмінське підтримувало зв'язки не лише з поселеннями Гівнічного та Північно-Західного Причорномор'я, а й торгувало з далекими центрами: Пергамом, Самосом, Сінопою, можливо, через посередництво Херсонеса.

Культура Усть-Альми, де особливо детально вивчений багатий некрополь, з його вирубленими в скелі склепами та обрядністю, зі скіфськими та сарматськими рисами, елліністичними традиціями, як і в Неаполі Скіфському.

Городище Альма Кермен — це укріплене ровом та валом поселення. До нього примикають сільськогосподарські землі. На городищі розвивалися і товарні ремесла: керамічне, бронзо- та залізоробні, кам'янодобувні та обробні, ткацькі, шкіряні, деревообробні, очевидно, ювелірні. На ньому, можливо, існували і художні промисли, що виробляли предмети побуту і туалету, частіше за античними зразками.

Як і в Неаполі Скіфському, в Усть-Альмі набули великого поширення живопис в орнаментальному та сюжетному виразах, мала скульптура та різьба. Можливо, що Усть-Альма була торговельним посередником, що мав свою гавань для прийому великих на той час торговельних кораблів.

Необхідно відзначити синкретичний характер матеріальної культури Усть-Альми, який відображав багатоетнічність населення, запозичення та впливи — грецькі, сарматські, фракійські, таврійські та ін. В ідеології теж проявлялися грецькі культури, обряди, переважно, геродотового часу. В Усть-Альмі віддавалася перевага культи Гермеса.

У зв'язку з розробкою північно-понтийської античної проблематики велике значення мають істотні дослідження тамгоподібних знаків, які приписують сарматам, їх семантики та символіки. Результати цих досліджень відображені у монографіях Е. І. Соломонік, В. С. Драчука.

Велике значення для етнічної ідентифікації та встановлення хронологічної об'єктивності здобули дослідження проблеми хронології могильників Криму пізньоримського та більш пізнього часів. Саме розкопки останніх років внесли ясність у хронологію багатьох сотень ранньосе-

редньовічних поховань споруд, у спадковості чи етнічній та хронологічній відокремленості виявленого в великій кількості матеріалу у вже відомих та недавно знайдених некрополях. За допомогою детальної типології О. І. Айбабину вдалося датувати комплекси, що проливають світло на історію взаємовідносин сусільних утворень північно-східної Європи в перші віки нашої ери. Його розробки висвітлюють і проблеми вчених славістів, особливо в плані складання слов'янської спільноти.

Серйозне місце в роботах Кримського відділу займає салтово-маяцька проблематика. Дослідження І. А. Баранова внесли нове в історію і історію культури давніх болгар у Криму, роль хазарського канату і процес осідання кочівницьких орд. Слід відзначити, що масовість знайдених в Криму пам'яток близька до салтово-маяцького Подоння та Приазов'я. Виділення їх на кримській території та включення до величезного ареалу розселення салтово-маяцьких племен є помітним досягненням Відділу.

У з'язку з широкими реставраційними роботами на архітектурно-археологічних пам'ятках і включенням їх до туристських маршрутів здійснені дослідження Мангупа, Сурожа, Ескі Кермена, Харакса, Кафі, Сурб-Хача та ін. Важливі історико-археологічні результати дали дослідження на так званих ісарах. Особливо плодотворними виявилися дослідження на Фуні, що під Демерджі (дослідник В. Л. Миц). Це велике, опорне в обороні Мангупа укріплення зі складною системою влаштування належить до першокласних пам'яток. Тут знайдено багаторядковий грецький будівельний напис з п'ятьма монограмами, в тому числі і Палеолога.

Вже настав час для узагальнення досліджень функцій малих фортець (ісарів), їх систем розміщення відносно великих центрів у гірській Таврії та південному узбережжі Криму.

У результаті археологічного вивчення пам'яток, які підлягають архітектурному поновленню чи відновленню, розроблені рекомендації для їх реставрації, внесені суттєві корективи в датування, історичну періодизацію пам'яток, визначена функція багатьох з них.

До числа знаменитих пам'яток, що потребують дослідження та відновлення, належить і стародавня Сугдея-Сурож-Судак. Зараз у Судаку працює архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом І. А. Баранова, яка вивчає історію міста. Вже виявлено доденуезький, візантійський історичний пласт з культурно-історичними ознаками. Внесені важливі поправки в історичний вигляд міста, його планування, архітектуру, функцію окремих споруд. Ведеться вивчення округи Сугдеї. Таким чином, відсутня до цього часу монографія, якої давно заслуговує ця безцінна пам'ятка, вже знайшла свій зміст.

І нарешті, про пам'ятки, що знаходяться в зонах новобудов. Про більшість з них вже згадувалося. Відзначимо лише пам'ятки, які досліджувалися у з'язку з будівництвом Північно-Кримського каналу, вивчення яких розпочалося з перших днів будівництва і продовжується зараз В. А. Колотухіним. За минулі десятиріччя нагромаджено величезний матеріал. А численні матеріали епохи бронзи, скіфського і сарматського часів, періоду панування у степах кочівників передано у створений відділом Народного краєзнавчого музею у Сімферополі (організатор Музей А. А. Щепінський).

Інші роботи проводилися Відділом у зонах Сімферопольського і Балановського водоймищ, що у верхів'ї р. Зуї. Вони мали добре організований комплексний характер. За допомогою археологічних, палеоекономічних і природних методів дослідження на місці Баланівського водоймища трьох поселень — таврського, скіфського і салтівського — встановлена і екологічна змінність їх у часі, одержані матеріали для реконструкції соціально-економічних даних для кожного поселення.

Співробітниками Відділу опубліковано ряд монографій, багато статей, в спеціальних та науково-популярних виданнях. Яскравим при-

ладом є видання 15 брошур, присвячених окремим пам'яткам. Вони неодноразово нагороджувалися дипломами на всесоюзних конкурсах.

Сказане далеко не вичерпує успіх аспектів роботи відділу. Розробляється таврська проблематика, так звані кізил-кобинська, кемі-обинська культури, нові напрямки у вивченні пам'яток палеоліту і мезоліту в Криму, цій *Alma mater* палеоліту СРСР.

Необхідно відзначити ще один позитивний напрям роботи Відділу археології Криму — прагнення удосконалити методологічні підходи до вивчення археологічного матеріалу, про новизну методичних засобів в археологічних дослідженнях, що посилює матеріалістичну суть самих досліджень. Йдеться про удосконалення типологічних методів з використанням необхідних статистичних обробок. Важливе місце здобули палеоекономічні розробки і демографічні розрахунки. Ставляться питання з екологічних проблем. Звичайно, це тільки початок дійсно історичних і дуже актуальних розробок, але початок, який обіцяє дійсну історизацію археологічних проблем.

С. Н. БИБІКОВ

Исследования отдела археологии Крыма

Резюме

Статья представляет собой развернутый отчет о работе Отдела археологии Крыма за истекшее пятилетие. Обобщается работа Отдела по изучению античных и средневековых памятников, курганов и поселений, раскопанных в зонах новостроек. Статья содержит во многом новую и интересную информацию об археологических работах в Крыму. В ней ставятся некоторые проблемы и перспективы дальнейших исследований.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Антична тематика в Інституті археології за 50 років

Одним з основних напрямів роботи Інституту за минулі 50 років було вивчення історії та історії культури античних держав Північного Причорномор'я. Основна увага приділялася розкопкам і дослідженню Ольвії. Тут під керівництвом Л. М. Славіна — учня Б. В. Фармаковського — в 1935 р. було розгорнуто дослідження житлових кварталів у північно-східному кутку Верхнього міста Ольвії і в 1938 р. — в центральній частині міста поблизу Зевсового кургану. Обидві ділянки були відкриті Б. В. Фармаковським (ділянки І та АГД). З метою повнішого охоплення розкопками території городища було закладено і нову ділянку робіт у Нижньому місті. Тут досліджувався один з основних районів Ольвії перших століть нашої ери, забудований житловими будинками, майстернями з гончарними печами та іншими спорудами, серед яких особливе місце займає оборонна стіна (ділянка НГ) *.

Одночасно з роботами у місті розпочалися розвідування і розкопки ряду поселень сільської округи Ольвії — поблизу сіл Чортовате, Петухівка та ін., що стало практично новим напрямом у роботі Ольвійської експедиції.

Перервані Великою Вітчизняною війною, ці роботи були відновлені в 1946 р. і поступово розширені.

У результаті до середини 50-х років успішно завершенні розкопки в північно-східній частині Верхнього міста (ділянка І), де відкрито квартали житлових будинків елліністичного часу, в тому числі виявле-

* У роботах по дослідженням ділянок АГД, І, НГ крім співробітників ІА АН УРСР Р. І. Ветштейн, Б. М. Рабічкіна, Ф. М. Штітельман та ін. брали участь вчені ЛВІА АН СРСР С. І. Капошина, О. М. Карасьов, Т. М. Книпович, О. І. Леві та ін.

но унікальний склад амфорної тари; розкопано залишки керамічних випалювальних печей¹. Розкопки на цій ділянці дали змогу скласти уявлення про житловий район міста, населений людьми досить скромного достатку, типи безордерних житлових будинків, особливості забудови краю терасної частини Ольвії.

У центральній частині міста на ділянці АГД до початку 70-х років виявлено нові матеріали. Йдеться про відкриття житлових будинків елліністичного часу, що піддаються реконструкції, а також металообробних майстерень, датованих VI—V ст. до н. е.² На ділянці НГ відкрито район житлових кварталів біля оборонної стіни післягетського часу, розкопано пекарню і гончарні печі³.

На периферії^{*} обстежено 15 поселень⁴ і проведено значні розкопки на трьох з них (Широка і Закисова балки, Петухівка I), що дали уявлення про матеріальну культуру жителів поселень від пізньоархаїчного до елліністичного часу⁵.

З середини 50-х років, коли співробітники ЛВІА АН СРСР виділилися в окрему експедицію, до кінця 60-х років у роботі експедиції під керівництвом Л. М. Славіна брали участь Б. В. Борисов, А. В. Бураков, Р. І. Ветштейн, Ю. І. Козуб, С. Д. Крижицький, В. В. Лапін, Н. О. Лейпунська, М. Парович-Пешикан, А. С. Русєєва, А. І. Фурманська та ін. Проведено значні роботи в центральній частині Нижнього міста — ділянка НГЦ, у центрі цитаделі перших століть нашої ери (ділянка Л), у центральній частині Верхнього міста (ділянка Е). Істотна увага приділялася також охоронним розкопкам уздовж берегового кліфа.

Розкопки Ольвії в Нижньому місті дали важливий матеріал про її життя в перші століття нашої ери. На ділянці НГЦ було встановлено, що за межами міста перших століть нашої ери знаходилося господарське передмістя — відкрито будівлі складського і частково житлового призначення⁶. Охоронні розкопки уздовж кліфа дали стратиграфічний розріз Нижнього міста, допомогли вирішити ряд питань його історичної топографії, планування, водопостачання; одержано нові дані, які підтверджують факт забудови Терасного міста⁷. Роботи в Нижньому місті дали принципово нове уявлення про Ольвію перших століть нашої ери, її межі на різних етапах існування і характер забудови.

Широкі й важливі щодо своїх результатів розкопки було розпочато в 1956 р. у центральній частині Верхнього міста. Тут, поряд з комплексом теменоса та агори, які досліджувала експедиція ЛВІА АН СРСР під керівництвом О. І. Леві та О. М. Карасьова, проведено Л. М. Славіним та його співробітниками великі роботи по вивченю житлових кварталів елліністичного часу⁸. Крім того, досліджені залишки підвального поверху великої монументальної споруди, можливо, преторію⁹, у центрі цитаделі перших століть нашої ери. Ці роботи дали змогу одержати принципово нові дані про характер планування Верхнього міста, житлову забудову його центру дагетського часу і римську цитадель.

З 1964 р. відновилися і планомірні систематичні розкопки Ольвійського некрополя, в основному II—III ст. н. е. На цій же площі в 1965 р. було відкрито й успішно досліджується і Ольвійське передмістя V ст. до н. е.¹⁰

Тема вивчення міста і його некрополя доповнювалася дослідженням поселень сільської округи Ольвії. Основне місце тут займало широке багаторічне (1954—1967) дослідження Козирського городища перших століть нашої ери, що дало змогу вперше одержати уявлення про систему оборони, житлово-господарські комплекси, побут, матеріальну культуру та ідеологію жителів сільської округи Ольвії в післягетський час¹¹. Слід також відзначити з 1960 р. систематичні розкоп-

* У складі експедиції Л. М. Славіна працювали А. П. Манцевич, Т. І. Фармаковська, М. Ф. Болтенко, С. І. Капошина, М. С. Синіцин, Б. М. Рабічкін, Ф. М. Штітельман.

ки Березанського поселення — найбільш раннього в Північному Причорномор'ї¹², внаслідок чого було переглянуто періодизацію та економічну характеристику Березані¹³. Проведені також невеликі розкопки в гирлі Березанського лиману та розкопки Бейкушського поселення архаїчного часу¹⁴.

З початку 70-х років роботи по вивченню Ольвії вступили в нову фазу*. Основна увага була сконцентрована на поглиблениму дослідженні історичної топографії міста, оскільки до цього часу про цій ряд районів міста не було практично ніякого уявлення, а також на вивченні сільської округи ранніх напластувань Ольвії.

Закінчено дослідження Центрального кварталу міста поблизу агори¹⁵, розпочатого в 1956 р. Л. М. Славіним. П'ятикутна конфігурація кварталу підтвердила думку про відсутність в Ольвії единого регулярного прямокутного планування¹⁶. Роботи, проведені тут, дали обширний матеріал по пізньоархаїчному та елліністичному домобудівництву і стратиграфії міста. Завершено також вивчення північної частини передмістя, що складалося поспіль із землянкової забудови.

Важливі результати дали розкопки ранніх шарів міста, вперше виявлено непереміщений культурний шар Ольвії середини VI ст. до н. е., вирішено питання про найдавніший тип жител ольвіополітів, представлений землянками та напівземлянками¹⁷, простежено зміну типів жител, еволюцію кам'яних кладок, уточнено відомості про характер і розміри Ольвії в другій половині VI ст. до н. е.¹⁸ Було також відкрито і досліджується другий теменос Ольвії V—IV ст. до н. е.¹⁹

Вивчення історичної топографії Ольвії має багатоплановий характер. З цією метою були закладені нові розкопки в раніше не досліджуваних частинах міста — в центрі західної межі Верхнього міста, в його північно-західному кутку (ділянка Північний Захід), на центральному підвищенні (ділянка Р-19) і в південно-східному районі цитаделі (ділянка Р-25)**, проведено цикл робіт у затопленій частині міста.

В результаті цих досліджень відкрито три ділянки оборонних стін, у тому числі головна — Західні ворота міста. Встановлено періодизацію будівництва Західних воріт, виявлено південно-східну межу цитаделі, залишки двох великих споруд нежитлового призначення ІV і III ст. до н. е., гончарних печей кінця елліністичного часу і виноробні II—III ст. н. е.²⁰ У ході досліджень затопленої частини Ольвії була встановлена її стратиграфія, проведені обмірювання розвалів оборонних стін, виявлене місце знаходження припортових складів, встановлене місце розташування східної межі Нижнього міста, а також відкрито залишки селища, яке існувало після загибелі Ольвії як античного центру, тощо²¹. Нині повністю завершено вертикальний поперечний стратиграфічний розріз Верхнього міста, одержано комплекс архітектурних деталей і постаментів для статуй, який істотно доповнює наше уявлення про характер архітектурних споруд ольвійських теменосів додетського часу.

Дослідження хори дали близько сотні раніше невідомих пам'яток, розкопано чотири архаїчних поселення (Велика Чорноморка II, Чортівate VI, Широка Балка, Козирка IX) і п'ять поселень перших століть нашої ери (Мис, Петухівка II, Стара Богданівка, Золотий Мис, Скелька) ²².

Ці роботи дали можливість встановити характер і структуру поселень, їх планування, типи, особливості оборонних комплексів і стратегічної оборони держави перших століть нашої ери. Все це, з урахуванням результатів робіт у самій Ольвії, дає підстави для аргументованої широкої характеристики держави на етапі її формування і в перші століття нашої ери.

* Ці роботи ведуться під керівництвом автора за участю С. Б. Буйських, А. В. Буракова, Ю. І. Козуб, В. В. Крапивіної, А. І. Кудренка, Н. О. Лейпунської, С. М. Мазараті, В. М. Отрешко, А. С. Русяєвої та ін.

** Найменування ділянок Р-19, Р-25 дано за номерами реперів.

Крім польових робіт у Нижньобузькому регіоні, базовому для Інституту, до сфери діяльності антикознавців Інституту з 1945 р. увійшли дослідження Тіри, а з середини 50-х років, з появою відділу археології Криму, — розкопки Херсонеса і в останні роки — Керкінітіди та Харакса. Невеликий цикл робіт по вивченням одного з некрополів Боспору проведено поблизу с. Золоте.

В кожному з перелічених районів були одержані важливі, а в ряді випадків принципово нові результати.

Сказане насамперед стосується розкопок Тіри. В результаті робіт Л. Д. Дмитрова (1945—1950), А. І. Фурманської (1953, 1958—1963), С. Д. Крижицького (1969—1971) досліджено на широкій площі житлові квартали, датовані часом від VI ст. до н. е. по 70-ті роки IV ст. н. е., розроблена основна періодизація життя міста, відкрито і розпочато дослідження оборонних споруд міста²³, що триває і донині силами експедиції ОАМ АН УРСР. Усе це дозволило одержати відносно повне уявлення про місто і його життя.

Основними найстотнішими підсумками вивчення Херсонеса під керівництвом О. І. Домбровського та його співробітників є дослідження театру — вперше відкритого в Північному Причорномор'ї, розробка стратиграфічної колонки міста²⁴, активні розкопки некрополя перших століть нашої ери під керівництвом В. М. Зубаря²⁵, які дали важливі матеріали для характеристики населення міста.

Важливі дані були одержані також при вивченні Керкінітіди, систематичні розкопки якої були розпочаті в 1980 р. під керівництвом В. Є. Драчука і з 1984 р. ведуться під керівництвом В. А. Кутайсова²⁶. Саме в ході цих робіт пам'ятка вперше почала вивчатися широкими площами. В результаті відкрито добре стратифіковані залишки житлових квартирів від кінця VI до II ст. до н. е., а також частину оборонної стіни.

Вивчення некрополя поблизу с. Золоте під керівництвом В. М. Корпусової дало змогу зробити ряд істотних для соціально-економічної та етнічної характеристики сільського населення Боспору спостережень, які доповнюють дані, одержані при розкопках сільських поселень перших століть нашої ери²⁷.

Із сказаного видно поступове розширення розкопок по античній тематиці Інституту, яка територіально тепер охоплює регіон від Херсонеса до Тіри з максимальним розвитком робіт у Нижньобузькому районі.

Одержані матеріали з урахуванням, зрозуміло, даних, нагромаджених раніше, а також розробок учених Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу сформували добру базу для створення серії нових досліджень.

Крім публікації звітів про розкопки, перелічених раніше, путівників по Ольвії²⁸, робіт, присвячених підсумкам і перспективним завданням археологічного вивчення пам'яток античної археології²⁹, було видано ряд статей, збірок, індивідуальних і колективних монографій по історії та історії культури античних міст Північного Причорномор'я.

З праць, у яких розглядаються питання, загальні для всього Північного Причорномор'я, можна виділити чотири монографії та ряд статей³⁰. Це монографія В. В. Лапіна, присвячена проблемам грецької колонізації Північного Причорномор'я, М. В. Скржинської, в якій досліджується опис Північного Причорномор'я Плінієм як енциклопедична праця, автора цієї статті, який розробив історію домобудівництва Північного Причорномор'я античної епохи, А. С. Русяєвої, яка проаналізувала античну коропластику Північно-Західного Причорномор'я³¹. У статтях знайшли відображення питання культурно-історичного розвитку, економічних зв'язків, статистико-класифікаційних і типологічних завдань при аналізі амфорної тари, проблем реконструкції та визначення демографічного потенціалу в місті, технології стародавнього виробництва, історії будівельної техніки та ін.³²

Основна увага антикознавців Інституту археології приділялася таж вивченю Нижнього Побужжя. Так, результати розкопок укріпленого поселення перших століть нашої ери поблизу с. Козирка дали досить повне уявлення про матеріальну і духовну культуру, економіку та етнічний склад жителів сільської округи Ольвії цього часу³³.

Підведені підсумки вивчення ольвійського некрополя класичного та елліністичного часу, на підставі цього зроблено спроба дати характеристику населення Ольвії³⁴.

Аналізу двох з найважливіших категорій археологічного матеріалу — амфорній тарі Ольвії, містобудівництву та архітектурі цього міста, зокрема їх реконструкції, присвячено дві монографії³⁵. У спеціальному дослідженні розглядаються ідеологічні уявлення ольвійського населення³⁶.

У статтях розглядається широке коло питань. Це історична періодизація життя Ольвії — характеристика міських кварталів Ольвії, її передмістя, поселень хори, їх фортифікації, економіки Березані, нумізматики, окремих категорій пам'яток матеріальної і духовної культури, ідеології, виробничих комплексів і технології ремесел.

Результатам вивчення Тіри присвячено кілька статей, у яких характеризуються і місто в цілому, його історія, економіка, архітектурно-будівельні житлові та оборонні комплекси, а також комплекс кераміки післягетського часу.

У тематиці, пов'язаній із Західним Кримом, основне місце належить монографіям і статтям в основному Е. І. Соломонік, присвяченим характеристиці епіграфіки³⁷. Істотну увагу було приділено також монетній справі³⁸ і некрополю перших століть нашої ери³⁹. Усі три категорії джерел дали змогу внести багато нового у вирішення характеристики населення, історичного розвитку Херсонеса, його економіки та культури.

Боспорська проблематика знайшла відображення головним чином у вже згадуваній монографії В. М. Корпусової, присвячений характеристиці сільського населення Боспору перших століть нашої ери.

Всі згадані роботи у своїй основі оригінальні і вносять багато нового в розуміння історії античних держав Північного Причорномор'я та історії їх культури. Саме ці роботи дозволили вперше одержати досить повне уявлення про Ольвійський регіон у цілому і, зокрема, про його хору, про некрополь Херсонеса перших століть нашої ери та грошовий обіг.

Нагромаджені співробітниками Інституту матеріали і розробки на базі даних, одержаних раніше також вченими з інших центрів країни — насамперед Інституту археології АН СРСР, університетів та музеїв країни, дали змогу створити «Археологію Української РСР» в трьох томах, в другому томі якої висвітлено античну археологію Північного Причорномор'я⁴⁰, а також написати розділ «Античні міста-держави Північного Причорномор'я» в багатотомній «Істории Украинской ССР»⁴¹.

Отже, за минулі 50 років антична археологія в Інституті пройшла значний шлях розвитку від роботи єдиної (Ольвійської) експедиції з обмеженими завданнями (в основному розкопки міських кварталів) до розширення робіт на весь Північно-Західний регіон, з постановкою і розв'язанням ряду спеціальних проблем у масштабах Північного Причорномор'я в цілому, а також за окремими категоріями матеріальної і духовної культури, з широким колом самостійних завдань не тільки сучасних археологічних, а й історико-археологічного рівня.

Античная тематика в Институте археологии за 50 лет

Резюме

За прошедшие 50 лет античная археология в Институте прошла значительный путь развития от ограниченного изучения Ольвии (в основном раскопки жилых кварталов) до распространения работ на весь Северо-Западный регион с постановкой и решением ряда специальных проблем в масштабах Северного Причерноморья в целом, а также по отдельным категориям материальной и духовной культуры с широким кругом самостоятельных задач не только сугубо археологического, но и историко-культурного уровня. Особо следует отметить комплексный охват проблематики Нижнебугского региона.

¹ Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. — В кн.: Ольвия. Киев, 1940, т. 1, с. 9—48; Славин Л. М. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части верхового города. — СА, 1941, № 7, с. 292—307; Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. — Там же, 1958, № 28, с. 276—297; Славин Л. М. Основные итоги исследований Ольвии за последние годы. — В кн.: Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии. Киев, 1953, с. 119—139; Славин Л. М. Розкопки Ольвии в 1946 р. — АП УРСР, 1949, т. 2, с. 7—30, Славин Л. М. Розкопки в Ольвии в 1949—1951 рр. — Там же, 1955, т. 5, с. 95—110;

² Славин Л. М. Ольвійські квартали центральної частини верхнього міста. — Там же, 1962, т. 11, с. 3—32.

³ Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935—1936 гг., с. 49—82; Славин Л. М. Розкопки Ольвии в 1946 р. — АП УРСР, 1949, т. 2, с. 8—17; Славин Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. — Там же, 1952, т. 4, с. 54—55; Ветштейн Р. І. Керамічні випалювальні печі перших століть н. е. — Там же, 1958, т. 7, с. 61—77.

⁴ Славин Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. — Там же, 1952, т. 4, с. 56—57.

⁵ Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой балки. — КСИИМК, 1951, вып. 40, с. 114—124; Русляева Г. С. Поселения Пітухівка 1 біля Ольвії. — Археологія, 1968, т. 21, с. 206—213; Штітельман Ф. М. Поселения біля Закисової балки. — АП УРСР, 1958, т. 7, с. 131—142.

⁶ Крыжицкий С. Д. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. — АИУ 1965—1966 г., Киев, 1967, в. 1, с. 131—133; Крыжицкий С. Д. Раскопки Нижнего города Ольвии. — АИУ 1967. Киев, 1968. в. 2. с. 142—146.

⁷ Лапин В. В. Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 91—102; Лапин В. В. Раскопки 1958 г. в прибрежной части Ольвии. — МАСП, 1962, вып. 4, с. 163—176; Крыжицкий С. Д. Указ соч., АИУ 1965—1966, 1967. Киев, в. 1, 2; АИУ 1968. Киев, 1971, в. 3, с. 175—179.

⁸ Славин Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.). — В кн.: Ольвия, 1961, с. 189—224; Славин Л. М. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.). — В кн.: Ольвия, 1975, с. 5—50.

⁹ Ветштейн Р. И. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии в 1965—1966 гг. — АИУ 1965—1966. Киев, 1967, в. 1, с. 134—137; АИУ 1967. Киев, 1968, в. 2, с. 140—142; АИУ 1968: Киев, 1971, в. 3, с. 166—168.

¹⁰ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии. — В кн.: Ольвия, Киев, 1975, с. 139—163; Козуб Ю. И. Передмістя Ольвії. — Археологія, 1979, вип. 29, с. 3—29.

¹¹ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — 159 с.

¹² Лапин В. В. Раскопки древнегреческого поселения на о. Березань в 1966 г. — АИУ 1965—1966. Киев, 1967, в. 1, с. 145—149; Лапин В. В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березань. — АИУ 1967. Киев, 1968, в. 2, с. 150—155.

¹³ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). — Киев, 1966, 239 с.

¹⁴ Русляева А. С. Разведка в районе Березанского лимана. — АИУ 1965—1966, Киев, 1967, вып. 1. с. 141—145; Русляева А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии в 1967 г. — АИУ 1967 г., Киев, 1968, вып. 2, с. 145—150.

¹⁵ Лейпунская Н. А. Раскопки жилого квартала к юго-западу от агоры. — АО 1974 г., М., 1975; Лейпунская Н. А. Раскопки Центрального квартала Ольвии. — АИУ 1976—1977 г., Ужгород, 1978; Лейпунская Н. А. Раскопки Центрального квартала Ольвии. — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР. Киев, 1975.

¹⁶ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. — Киев, 1971, с. 98 и сл.

¹⁷ Крыжицкий С. Д., Русляева А. С. Найдавніші житла Ольвії. — Археологія, 1978, вип. 28, с. 3—26.

¹⁸ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры. — В кн.: ПГКСВП. Тбилиси, 1979, с. 119—125; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). — Киев, 1982, с. 11—26.

¹⁹ Руслева А. С. Исследования Ольвии на участке АГД. — АО 1979 г., М., 1980, с. 332, 333; Руслева А. С. О функциональном назначении нового общественного комплекса Ольвии. — АИУ 1978—1979 г., Днепропетровск, 1980, с. 109, 110.

²⁰ Крыжицкий С. Д., Крапивина В. В. Основные объекты работ Ольвийской экспедиции. — АО 1978 г., М., 1979.

²¹ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии. — В кн.: Античная культура Северного Причерноморья. Киев, 1984, с. 36—65; Лейпунская Н. О. Амфоры из затопленной части Ольвии. — Археология, 1979, вип. 30; Лейпунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии. — В кн.: Античная культура Северного Причерноморья. Киев, 1984, с. 65—88.

²² Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории ольвийской сельской округи. — В кн.: ИААСП. Киев, 1980, с. 3—18; Буйских С. Б. К изучению оборонительных сооружений Петуховского городища. — В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1982, с. 83—97; Буйских С. Б. Новые материалы по фортификационной технике городищ Ольвийской хоры первых веков н. э. — В кн.: ПДКСП. Киев, 1980, с. 87—96; Буйских С. Б., Бураков А. В. Античне городище на місії між Березанським і Сосицьким лиманами. — Археологія, 1977, вип. 22, с. 79—90; Отрешко В. М. Западный район Ольвийской периферии в позднеархаическое время. — В кн.: НОСА. Киев, 1975, ч. 2, с. 93—94.

²³ Дмитров Л. Д. Білгород-Дністровська археологічна експедиція. — АП УРСР, 1949, т. 2, с. 39—52; Дмитров Л. Д. Розкопки в м. Білгород-Дністровському в 1947 р. — Там же, 1952, т. 4, с. 59—64; Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—50 рр. — Там же, 1955, т. 5, с. 111—123; Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери. — Археологія, 1957, т. 10, с. 80—93; Фурманська А. І. Розкопки Тіри в 1958 р. — АП УРСР, 1962, т. 11, с. 123—138; Фурманська А. І. Античний город Тира. — В кн.: Античний город. М., 1963, с. 40—50; Фурманська А. І. Раскопки Тиры в 1962—1963 гг. — В кн.: АТСБ. Киев, 1979, с. 5—18; Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Раскопки Тиры в 1963 и 1965—1976 гг. — Там же, с. 19—54.

²⁴ Домбровский О. И. Античный театр в Херсонесе (Раскопки 1954—1958 гг.). — СХМ, 1960, вып. 1, с. 29—36; Домбровский О. И., Зегденидзе А. А., Махнева О. А. Раскопки античного театра в Херсонесе. — АО 1971 г., М., 1972, с. 347.

²⁵ Зубарь В. М. Раскопки западного некрополя Херсонеса. — АО 1981 г., М., 1982, с. 261.

²⁶ Драчук В. С., Кутайсов В. А. Исследование Евпаторийского городища. — АО, 1980 г., М., 1981, с. 246.

²⁷ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое: (К этнокульт. истории Европейс. Боспора). — Киев, 1983. — 184 с.

²⁸ Славин Л. М. Ольвія. — К., 1938. — 89 с.; Славин Л. М. Древний город Ольвия. — Киев, 1951. — 96 с.; Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. — Киев, 1967. — 79 с.; Лапин В. В., Бураков А. В., Борисов В. В. Ольвия: Путеводитель. — Киев, 1959. — 79 с.; Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Ольвия — память тысячелетий. — Одесса, 1982. — 118 с.

²⁹ Дмитров Л. Д. Итоги Измаильской археологической экспедиции Института археологии АН УССР за 1947—50 гг. и перспективы ее дальнейших работ. — КСИА ИА АН УССР, 1953, вып. 2, с. 54—55; Крыжицкий С. Д. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода. — ВАН УРСР, 1972, № 7, с. 47—53; Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии. — ЗОАО, 1960, т. 1, с. 47—59; Славин Л. М. Основные итоги исследований Ольвии на последние годы. — В кн.: Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии. Киев, 1953, с. 119—139; Славин Л. М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період. — НЗ ІА АН УРСР, 1943, кн. 1, с. 67—99; Славин Л. М. Основні результати та найближчі завдання розкопок Ольвії. — АП УРСР, 1958, т. 7, с. 5—15; Славин Л. М. Стародавня Ольвія: стан і завдання її дослідження. — ВАН УРСР, 1972, № 3, с. 63—72; Славин Л. М. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры. — В кн.: ХКААМ. М., 1976, с. 180—186; Бібіков С. М., Крыжицкий С. Д. Дослідження античних пам'яток на Україні. — Археологія, 1982, вип. 40, с. 55—71; Крыжицкий С. Д. Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави. — Там же, 1978, вип. 26, с. 49—58; Крыжицкий С. Д. Вивчення античної культури Північно-Західного Причорномор'я. — Там же, 1982, вип. 40, с. 71—84.

³⁰ Оскільки праці співробітників Інституту, які вийшли в 1972—1982 рр. на Україні, знайшли відображення у спеціальному огляді (Крыжицкий С. Д. Античность в УССР в 1972—1982 гг. — ВДИ, 1983, № 2, с. 81—94), нижче ми зупинимось лише на найважливіших працях відзначеної десятиріччя.

³¹ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья: (Крит. очерк отечеств. теорий колонизации). — Киев, 1966. — 239 с.; Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — Киев, 1977. — 126 с.; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). — Киев, 1982. — 166 с.; Руслева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — Киев, 1982. — 165 с.

³² Див.: Крыжицкий С. Д. Античность в УССР в 1972—1982 гг. — ВДИ, 1983, № 2.

³³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — 159 с.

³⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974. — 183 с.; Паворич-Лешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974. — 220 с.

³⁵ Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии (Из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.). — Киев, 1981. — 119 с.; Крыжицкий С. Д. Ольвия: Историогр. исслед. архит.-строит. комплексов. — Киев, 1985. — 191 с.

³⁶ Руслева А. С. Земледельческие культуры Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — 172 с.

³⁷ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1964. — 194 с.; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — Киев, 1973. 283 с.; Бабинов Ю. А., Курганова Ф. И., Николенко Г. И. и др. Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах) / Киев, 1978. — 139 с.; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М.: Наука, 1983. — 94 с.; Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — 144 с.

³⁸ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в. н. э.). — Киев, 1977. — 175 с.

³⁹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Киев, 1982. — 144 с.

⁴⁰ Славін Л. М., Козуб Ю. І., Крижицький С. Д. та ін. Античні держави Північного Причорномор'я / — Археологія УРСР. К., 1971, т. 2, с. 278—504.

⁴¹ Крижицький С. Д., Славін Л. М. Античні міста — держави Північного Причорномор'я. — В кн.: Історія Української РСР. — К., 1977, т. 1, кн. 1, с. 187—232.

В. Д. БАРАН

Основні проблеми та результати вивчення ранньослов'янських культур на Україні

Основним завданням ранньослов'янської археології в історичному аспекті є вивчення проблеми слов'янського етногенезу і ранньої історії слов'ян, що передбачає формування слов'янської етнічної спільноти, території розселення давніх слов'ян, відносин з сусідніми племенними утвореннями, римською та візантійською імперіями, дослідження економічної та соціальної структури слов'янського суспільства та ін. В археологічному плані перед вченими-славістами стоять завдання продовжувати розробки, які привели б до виділення тих старожитностей Східної та Центральної Європи, з якими можна було б пов'язати історичних слов'ян, зокрема найбільш давнє їх угруповання — венедів. Це завдання на сучасному етапі, коли відкриті і вивчені в загальних рисах ранньосередньовічні слов'янські культури (празька, пеньківська, колочинська), конкретизується в пошуках і ретроспективних розробках їх підоснов. При цьому згадані розробки неодмінно повинні проводитися як в етнокультурному, так і в соціально-економічному аспекті, включаючи якнайширше коло археологічних пам'яток та культур.

На нашу думку, це один із перспективних методів роботи, який не тільки дає можливість виявити лише ті старожитності першої половини I тис. н. е., що були включені в процес формування ранньосередньовічних слов'янських культур, але й вимальовує шлях встановлення більш ранніх пластів I та II тисячоліть до н. е., що являють собою ті етнокультурні утворення, з якими спеціалісти ранньозалізного періоду та бронзової доби пов'язують свої надії щодо пошуків найбільш ранніх елементів матеріальної культури слов'ян.

Слід відзначити, що процес пошуків і польових досліджень, опису і розробки археологічних джерел випереджає теоретичні розробки етногенетичних процесів взагалі та етногенез слов'ян зокрема. Це, в свою чергу, створює певні труднощі при вивченні закономірностей етнокультурного розвитку, особливо при відсутності писемних джерел. Тому не дивно, що в питанні походження слов'ян, визначення їх археологічних культур на території Східної та Центральної Європи немає єдиної думки серед радянських археологів.

Останнім часом з'явилися праці, присвячені етногенетичним процесам. Значну роботу з цього питання проводить Інститут етнографії АН СРСР¹. Однак ці розробки занадто загальні, побудовані в основному

на етнографічних та історичних джерелах. Незважаючи на зацікавленість до вивчення теоретичних та методологічних основ археологічної науки, поки що бракує праць з визначенням етнічних ознак археологічної культури, на які можна було б спертися при вивченні етнокультурних процесів. До речі, ще й саме поняття археологічна культура не вийшло за межі дискусій.

Як відомо, в процесах формування етнокультурних утворень у період пізнього латену і римського часу на території Південно-Східної та Центральної Європи брали участь різні етнічні групи. Цей період характеризується масовими переселеннями і змішуванням одних етнічних груп з іншими, що викликало інтеграційні процеси в матеріальній культурі. Все це утруднює пошуки етнічних ознак, характерних для окремих спільностей.

Підготовка у відділі археології ранніх слов'ян колективної праці «Етнокультурна карта території Української РСР в I тисячолітті н. е.» показала, що можна справитися з виділенням археологічних культур, визначенням їх характерних ознак і території поширення, членуванням їх на хронологічні періоди і локальні варіанти, але значно важче визначити етнічні та племінні компоненти, особливо в синкретичних культурах². Можна якоюсь мірою погодитися з В. Ф. Генінгом, що «... в археології практично розроблені, доведені до наукового методу лише процедури, пов'язані з первинною польовою фіксацією артефактів», додамо і їх археологічною обробкою та інтерпретацією. На всіх останніх рівнях ми знаходимося на стадії пошуку і експерименту³. Розробки ознак матеріальної культури, які характеризують її етнічний зміст, вимагають неослабленої уваги. Зараз поряд з такими традиційними ознаками археологічної культури, як поховальний обряд, житлобудівництво, ліпний посуд, прикраси та деякі інші специфічні елементи культури, для етнокультурних побудов використовують метод детальної типологізації і статистики з врахуванням кількісних показників, зокрема кількісного співвідношення в комплексах різних культурних типів.

На основі використання цих методичних принципів при вивченні етнокультурних і соціальних процесів на території Південно-Східної Європи в I тис. н. е. і досягнень попередніх поколінь археологів колектив відділу археології ранніх слов'ян у співробітництві з археологами-славістами нашої республіки, а також вченими Москви, Ленінграда, Мінська, археологами соціалістичних країн просувається від емпіричного до теоретичного рівня вивчення старожитностей слов'ян.

Наприкінці XIX—початку ХХ ст. вітчизняні археологи — В. В. Хвойко, О. О. Спіцин, М. Ф. Біляшевський, С. С. Гамченко та ін. відкрили археологічні культури рубежу і I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи⁴. Великий доробок залишили нам визначні вчені-славісти П. М. Трет'яков, В. П. Петров, М. І. Артамонов, М. Ю.. Смішко, В. Й. Довженок, І. І. Ляпушкін, В. М. Даниленко, В. Т. Березовець та ін.⁵ Слід згадати і таких дослідників давніх слов'ян, як Я. Ейснер, Ю. Костжевський, І. Борковський. Саме І. Борковський вперше зібрав слов'янську кераміку VI—VII ст., виявлену на території Центральної Європи, і тим самим розпочав новий етап у вивченні ранньосередньовічних культур⁶. Зараз ці культури досліджуються і нараховують близько тисячі пам'яток на величезній території Східної та Центральної Європи від верхів'я Дніпра і Прип'яті до Балканського п-ова, верхів'я Дунаю і межиріччя Ельби та Заале. Їх вивчення вважається одним з найбільших досягнень ранньослов'янської археології в післявоєнні роки. Воно дало можливість в ретроспективному плані зайнятися пошуками тих археологічних культур, які лягли в основу їх формування, і тим самим відкрило новий етап у дослідженні слов'янського етногенезу на археологічних матеріалах.

Археологічні дослідження 50—80-х років у галузі ранньослов'янської археології характеризуються масштабністю, вдосконаленням та застосуванням нових методів, розкопками, що охоплюють всю площину до-

сліджуваних пам'яток, а в районах новобудов — і значних їх груп. Поряд з продовженням традиційного вивчення таких широковідомих культур, як зарубинецька, черняхівська, карпатські кургани, ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян, значна увага приділяється дослідженням пам'яток пояснені-лукашівської культури, київської, вельбарської, балкано-дунайської. Створені синхроністичні таблиці до етнокультурної карти, основані на надійно датованих комплексах, повністю спростовують теорію «хіатусів» і повного запустіння території Південно-Східної Європи в V ст. н. е.⁷.

В останні роки відкриті і досліджені датовані поселення, які, безперечно, існували в гунський час. Вони розташовані від верхів'я Сейму та Південного Бугу до межиріччя Дністра і Західного Бугу й визначають ту територію, де здійснювалися процеси формування ранньосередньовічних слов'янських культур⁸. Ці розробки є значним здобутком вчених.

Нам вдалося показати культурний пласт II ст. н. е., створений в процесі інтеграції зарубинецьких, пшеворських та липицьких елементів матеріальної культури на порозі виникнення двох великих культурних утворень пізньоримського часу — київської та черняхівської культур. Важливим досягненням можна вважати визначення тих етнокультурних рис, які засвідчують безперервний розвиток субстректного населення протягом всього I тис. н. е., а з другого боку, елементів, привнесених зовні іраномовним, балтським, фракійським, германським і тюркським населенням. Процес змішування та інтеграції згаданих рис являє собою одну із найбільш характерних особливостей розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи в I тис. н. е. Спробуємо простежити поступовий культурний розвиток на території України в I тис. н. е.

У III ст. до н. е., коли в скіфські степи приходить сарматське населення, відбувається процес «варваризації» причорноморського античного світу, виникають нові землеробські культури — зарубинецька — на Середньому Дніпрі, пшеворська — на Віслі та пояснені-лукашівська в лісостеповій частині Молдавії. Між цими культурами існує деяка схожість, що полягає в їх латенському забарвленні, але етнічний зміст їх був різним, по-різному склалися й історичні долі.

Першою під тиском фракійських племен гетів і даків припиняє своє існування на рубежі нашої ери пояснені-лукашівська культура. В I ст. н. е. починається занепад зарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я, викликаний натиском сарматів, а населення пшеворської культури переживає в цей час період свого піднесення. Пшеворські пам'ятки поширяються на схід у західне Побужжя і Верхнє Подністров'я. В ці райони в середині I ст. н. е. просуваються окремі групи зарубинецького населення із Волинського Полісся, а з півдня — дако-гетське населення липицької культури. Створюється велика зона змішаного населення згаданих культур, в якій на Дністрі переважають липицькі елементи (Ремезівці), на Західній Волині — зарубинецькі або пшеворські (Гірка Полонка), в верхів'ях Південного Бугу — зарубинецькі (Рахни). Важко визначити, в якому напрямку розвивалася б ця нова етнокультурна група, в якій в II ст. н. е. вже помітні риси певної спільноти. Однак процес її формування наприкінці II — початку III ст. порушується появою на Волині ще однієї групи населення. Маємо на увазі поселення і могильники вельбарської культури, які виникли, як вважають, внаслідок міграції гото-гепідів з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я. Ця обставина значною мірою вплинула на розвиток культурно-генетичних і, особливо, політичних процесів у межиріччі Дніпра і Вісли, хоч пам'ятки, що об'єднували елементи зарубинецької, пшеворської і липицької культур, залишаються найбільш вагомим підґрунтям нових утворень — київської та черняхівської культур III—початку V ст. н. е. У південному і північному Прикарпатті в другій чверті I тис. н. е. виникає нова культура карпатських курганів,

Її основою залишається місцеве фракійське населення, яке асимілюється слов'янами лише в середині і другій половині I тис. н. е.

Цей період характеризується усуненням внутріплемінної замкнутості і посиленням безпосередніх контактів з Північним Причорномор'ям де поряд з провінційноримськими містами вагоме місце займали скіфо-сарматські групи населення, яке входило до складу черняхівської культури. Не менш інтенсивними були зв'язки з дунайськими провінціями. Все це приводить до економічного та культурного розвитку населення черняхівської культури і надає їй риси, характерні для культур римської периферії. Однак під провінційноримською вуаллю простежуються елементи, притаманні попереднім культурам II ст. н. е., з'являються тенденції, що продовжують свій розвиток пізніше в слов'янських старожитностях раннього середньовіччя. Черняхівська культурна спільність розпадається в результаті подій, пов'язаних з вторгненням гуннів. Частина племен (готи, сармато-алани) залишає Східну Європу і відходить через Подунав'я на Захід. Ті черняхівські поселення, що продовжують своє існування в V ст. н. е., проявляють вже досить виразні риси слов'янських середньовічних культур — празької та пеньківської. Ці риси чітко простежені на таких відкритих в останні роки поселеннях Середнього Подністров'я, як Теремці, Сокіл, Бакота та ін., де переважають підквадратні напівземлянкові житла з печами-кам'янками і ліпний посуд празьких форм. Виразні риси пеньківської культури має поселення IV—початку V ст. поблизу с. Хлопків Баришівського району на Київщині.

Значну роль у формуванні ранньосередньовічних старожитностей зіграла київська культура, основу якої складало місцеве зарубинецьке населення. Вона займала області Подніпров'я північніше черняхівської культури, за межами зони інтенсивних провінційноримських впливів. Все це хоча і негативно впливало на її соціально-економічний розвиток, але позитивно позначилося на збереженні її етнокультурного обличчя. Зараз загальновизнано, що слов'янські старожитності раннього середньовіччя за своєю соціально-економічною структурою найбільш близькі саме до київської культури III—V ст. н. е.

Проте систематичне вивчення пам'яток київської культури лише почалося. Ще не достатньо вивчений характер культури на правобережжі Дніпра, її відношення до черняхівських старожитностей, що вимагає розширення археологічних досліджень на території їх стику. Поки що не достатньо чітко простежені західна та південна межі київської культури та ін.

Як уже згадувалося, «пам'ятки ранньосередньовічних слов'ян представлени празькою, пеньківською та колочинською культурами. Найбільш повно з них вивчена перша. Деякі поселення празької культури (Рашків III на Середньому Дністрі) розкопані повністю, що дало можливість поставити питання про соціальну структуру слов'янського селища (рис. 1; 2). На Рашківському поселенні, де існувало не менше 100 жител (відкрито 92) та понад 50 господарських ям, чітко простежувалось їх групове планування дворами і колективне використання господарських приміщень. Групу жител, що складалася із двох, трох і п'яти окремих споруд, розташованих поряд, займала велика патріархальна сім'я. Таких груп у кожному із трьох хронологічних періодів (рис. 3) на поселенні Рашків III існувало від п'яти до семи. Вони вели самостійно своє господарство і разом складали сільську общину. В кожному із періодів уже виділяються окремі індивідуальні господарства, що характерні для перехідного періоду від родової до сусідської общини.

Такі масштабні дослідження відкривають шлях до палеоекономічних та демографічних досліджень і проливають світло на соціально-економічну структуру слов'янського суспільства в ранньому середньовіччі. Гіпотези про те, що слов'яни в цей час жили невеликими родовими колективами, у світлі здобутих матеріалів вимагають перегля

Рис. 1. План розкопу поселення V—VII ст. Рашків III.

ду. Разом з тим слід відзначити, що розробки проблем соціально-економічної структури населення України в І тис. н. е. ще не забезпечені достатньою мірою матеріалами. Перехід від емпіричних до теоретичних розробок вимагає і якісно нових джерельних даних, які можуть поступати лише в результаті широкомасштабних польових робіт.

Дослідження слов'янських культур раннього середньовіччя поряд з писемними джерелами конкретизували шляхи розселення слов'ян у цей період.

За характером археологічних пам'яток встановлено, що шляхи слов'янського розселення в ранньому середньовіччі ведуть із Подніпров'я та Подністров'я на Середній Дунай, а звідти, через його верхів'я, у межиріччя Ельби і Заале і далі на північний захід. За характером житлобудівництва поселення слов'ян VI—VII ст. межиріччя Ельби і Заале близькі до селищ межиріччя Дніпра і Вісли, ніж межиріччя Вісли і Одри⁹.

Рис. 2. Участок розкопу на поселенні V—VII ст. Рашків III.

Рашків III	Кераміка	Ступінь зробки	Кількість жител
I період друга половина VIII-початок VI ст.		ХХ	21
II період VI ст.		ХХ	23
III період VIII ст.			35

Рис. 3. Кореляційна таблиця по періодизації поселення Рашків III (за даними археомагнітного датування).

Правобережжі на базі празьких пам'яток вносять свій певний внесок і в формування волинівських і роменських старожитностей Лівобережжя, хоча основною базою останніх стали пеньківська та колочинська культури.

В останній чверті I тис. н. е. матеріальна культура східних слов'ян розвивається у напрямку її уніфікації, що відбуває процеси консолідації східнослов'янських племен, які охоплюють і північні області Східної Європи. Цьому сприяло загальне економічне піднесення — розвиток ремесел, землеробства, обміну. Продовжується заселення слов'янами території Нижнього Подунав'я, на північному сході — Оки, доходять слов'яни до Верхнього і Середнього Дону, де виникає борщівська культура.

Важливою проблемою етнокультурної карти Східної Європи I тис. н. е. є визначення за археологічними даними районів, які займали згадані літописом племена і їх союзи. Це важке завдання. Над ним працює чимало археологів. Однак значною мірою їх результати можна вважати лише попередніми. Літописець називає райони, де жили певні східнослов'янські племена. Допустимо і логічно, що ранньосередньовічні пам'ятки цих районів з ними пов'язані. Але уточнення меж між окремими племенами і їх групами на основі археологічних матеріалів вимагає ще дальших розробок. Хоча вже і зараз досягнуті певні результати. Групу поселень Київщини і Канівщини пов'язують з полянами, пам'ятки Східної Волині, починаючи з тилу Корчака, — з древлянами; Південного Подніпров'я та Побужжя — з уличами; Дністро-Прутського межиріччя — з тиверцями; групу поселень і могильників Закарпаття і Північного Прикарпаття — з хорватами, старожитності Західної Волині і Верхнього Дністра — з дулібами — волинянами — бужанами. Визначена територія сіверянського союзу племен на Лівобережжі.

Основні риси матеріальної культури східних слов'ян, які сформу-

Наявні матеріали спростовують гіпотези окремих румунських археологів, які намагалися інтерпретувати пам'ятки типу Костиша-Ботошаній Іпотешки-Кіндешти-Чурел як поселення виключно дако-романського населення. В структурному відношенні вони являють собою конгломератне явище, в якому провідне місце займають підквадратні житла з печами-кам'янками, ліпна слов'янська кераміка празького та пеньківського типів, невідомі в Подунав'ї до приходу туди слов'ян. Розселення слов'ян в Подунав'ї було тривалим і мирним процесом. У результаті їх контактів з дако-романським населенням і виникли пам'ятки, в яких поєднуються слов'янські риси і риси місцевого населення.

У VII ст. племена празької, пеньківської та колочинської культур стають основою формування слов'янських культур останньої чверті I тис. н. е. На

валися в другій половині I тис. н. е., лягли в основу давньоруської культури, відображаючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства.

В. Д. БАРАН

Основные проблемы и разультаты изучения раннеславянских культур на Украине

Резюме

Вклад археологов Украины в изучение культуры ранних славян растет с каждым годом. Успешно заполняются конкретными памятниками и «белые пятна» — II и V вв. Установлено, что основные черты раннесредневековых культур зарождаются еще в римское время на основе киевской и некоторых группировок черняковской культур, в свою очередь восходящих к зарубинецкой и шеворской культурам рубежа нашей эры. На повестке дня исследование социально-экономической организации славянского общества, уточнение путей расселения славянских племен, их контактов с другими этническими массивами, изучение процесса формирования на основе славянских культур культуры Древнерусского государства.

¹ Бромлей Ю. М. Очерки теории этноса. — М., 1983, с. 412.

² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985, — 183 с.

³ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. — Киев, 1983, с. 204.

⁴ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. — ЗРАО. Н. С., 1901, т. 12, вып. 1/2, с. 172—190; Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. — Спб., 1899. — 55 с. — (Журн. м-ва нар. просвещения; Кн. 8); Белишевский Н. Ф. Поля погребальных урн. — В кн.: АЛЮР. Киев, 1904, с. 1—2; Гамченко С. С. Житомирский могильник: Археол. исслед. житомир. группы курганов. — Житомир, 1888, с. 1—124.

⁵ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966, с. 306; Петров В. П. Этногенез слов'ян. — К., 1972, с. 202; Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 29—59; Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 59—76; Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. — Київ, 1961, с. 267; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961, с. 382; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського тилу. — Археологія, 1976, 19, с. 65—91.

⁶ Borkovský J. Staroslovanska keramika ve Stredni Evropě. — Praha, 1940, s. 75.

⁷ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985, — 183 с.

⁸ Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 8, рис. 1.

⁹ Там же, с. 45, рис. 16.

П. П. ТОЛОЧКО

Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України

Основним об'єктом вивчення давньоруської археології з часу її зародження стало місто. Пояснюється це не лише винятковим багатством археологічних джерел, які утримуються в міському культурному шарі, але і надзвичайно широким спектром проблем, які можна розв'язати за їх допомогою. Археологічні дослідження Києва, Чернігова, Галича, Переяслава, Вишгорода, Білгорода, Любеча, Городська, Плісненська, Войня, Звенигородка, які проводилися протягом тривалого часу М. К. Каргером, Б. О. Рибаковим, В. І. Довженком, В. А. Богусевичем, В. К. Гончаровим, М. П. Кучерою, В. В. Ауліхом, автором та іншими археологами, дали можливість відтворити яскраву, хоча, зрозуміло, і не зовсім повну, картину історії їх матеріальної культури.

Слід відзначити, що майже до 60-х років ХХ ст. давньоруське місто вивчалося переважно як феномен історико-культурного розвитку давньоруського суспільства. Тут досягнуто вражаючі результати. Настільки вражаючі, що створилася ілюзорна ситуація деякої вичерпаності міської проблематики. Здавалося, ніби майбутні розкопки не зможуть якісно доповнити уже отриману картину життя давньоруських міст. Цим значною мірою пояснюється поступове охолодження археологів-русистів до цієї категорії пам'яток.

Становище почало змінюватися на початку 70-х років. Широко масштабні розкопки в Києві стали своєрідним поштовхом до відновлення досліджень в інших південноруських містах: Чернігові, Путивлі, Галичі, Звенигороді, Новгород-Сіверському, Білій Церкві. Визналися і нові завдання при вивченні давньоруського міста. Стало очевидним, що місто необхідно вивчати не лише як зосередження вищих духовних і матеріальних цінностей суспільства, але і як найважливішу його соціально-економічну структуру, що визначала характер і темпи державного та суспільного розвитку.

Певні успіхи досягнуті в розробці проблеми походження давньоруських міст. Але до її повного вирішення ще далеко. Труднощі при її розв'язанні, як показує досвід вітчизняної історіографії, пов'язані не лише з нечисленністю джерелознавчої бази, але і теоретичною нерозробленістю самої проблеми. В дослідженнях не розмежовуються завданням з'ясування умов виникнення найдавніших східнослов'янських міст, які народжувалися разом з давньоруською державністю і були її структурними елементами, і завдання становлення міст в системі державного утворення, яке оформилося. До того ж пошук направляється часто-густо помилковим шляхом. Археологи шукають таке місто, якого на Русі не було.

Відсутність скільки-небудь чіткої загальної теорії походження найдавніших східнослов'янських міст зумовило появу безлічі авторських розробок, особливо в галузі понятійних дефініцій. Дослідники, переважно це відноситься до археологів, «збагатили» проблему такою кількістю своїх визначень, що виникли труднощі уже в осмисленні понятійного апарату. Відкрите торгово-ремісницьке поселення, населений пункт міського типу, прамісто, протомісто, передмісто, племінне місто, ембріон міста — ось неповний перелік термінів, які широко використовують в археологічних працях. При цьому не завжди зрозуміло, що під ними мається на увазі і яке їх відношення до влане міста. Наявність у більшості з них слова «місто» ніби свідчить про визнання наступності у розвитку протоміст і міст. Але це не так. Майже всі дослідники відокремлюють цей ранній період життя поселення від його наступної історії. Часом можна прочитати, що перший етап в історії давньоруського містоформування був доміським. Тут уже порушуються навіть закони формальної логіки. Якщо це перший етап в історії міст, то чому він доміський, якщо ж він все-таки доміський, то чому перший.

Яким би складним не було явище, не слід ускладнювати його ще більше. Настав час зупинити процес термінотворчості, спробувати спростити проблему. Без цього неможливо досягнути позитивного результату. В. І. Ленін писав: «... не можемо уявити, виразити, виміряти, зобразити рух не перервавши непереривне, не спростивши, огрубивши, не поділивши, не омертвивши живе»¹.

Слід мати на увазі, що місто в період свого зародження не може і не повинно мати всього того набору функцій, які характерні для його в період розвинутого феодалізму. І ще одне. Проблему походження давньоруських міст не можна розв'язувати окремо від проблеми походження давньоруської державності. Це двоєдиний процес і за змістом, і за часом. В археологічних працях дуже часто трапляється парадоксальна ситуація. Визначаючи існування Давньоруської держави з кінця VIII—початку IX ст., дослідники не визнають існування в цей час перших міст, які власне і були цією державністю. Не завжди врахо-

вуються і фактор нерівномірності історичного процесу. Не можна серйозно твердити про відсутність якого-небудь історичного явища, зокрема, в південноруському регіоні лише на тій підставі, що воно не простежується на півночі або на заході Русі.

В історіографії загальновизнаною є думка, згідно з якою середньовічне місто виникло в результаті розщеплення та диференціації економічного базису ранньофеодального села. Розвиваючи цю тезу, ми не завжди коректно залучаємо до своїх досліджень відоме марксистське положення про протилежність міста — зосередження ремесла та торгівлі — і села — зосередження землеробства. Акцентація на цих опозиціях не сприяє правильному розумінню соціально-економічного змісту давньоруського міста.

Багато в чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто економічно було своєрідним продовженням села. Загальнююча рисою міст, що формуються, всіх цивілізацій, як відзначали класики марксизму, була їх аграрність. На Русі міста, будучи економічними, політичними і культурними центрами землеробської округи, своїм виникненням і розвитком зобов'язані цій окрузі, а тому їх не можна буде повністю зрозуміти без знання її господарської структури, економічного та демографічного потенціалу, характеру її взаємодії з містом.

Давньоруські міста, на відміну від західноєвропейських, не були переважно бургсрськими. В них наявна чимала концентрація феодалів, які володіли земельними угіддями в межах землеробської округи. Це сприяло постійному припливу додаткового продукту, який вироблявся в сфері сільського господарства, в міста, що по суті і було основою їх бурхливого зростання та розвитку.

Сказане не означає, що ми можемо послабити нашу увагу до питань ремісничого виробництва в давньоруських містах. Багато в цій галузі вже зроблено, але ще більше необхідно зробити. Очевидно, необхідно змінити і наше відношення до самої проблеми ремесла. Основним тут є не техніка та технологія, чому часто приділяється основна увага в археологічних працях, а соціальна та організаційна структура ремесла як особливої форми суопільного поділу праці, місце та роль його в системі міського господарства.

Питання внутрішньої соціально-топографічної структури давньоруських міст вивчаються давно. Археологи, в руках яких чимало конкретних речових матеріалів, відтворили для ряду міст повноцінні нариси їх історичної топографії. Але ця проблема потребує дальшої поглибленої розробки. До сьогодні немає чіткої думки про те, що було визначальним в соціальній структурі міст — давні родові селища (пізніше міські кінці) чи соціальна диференціація населення. Спроби виявити загальність кончанської системи не увінчалися успіхом. Соціальна двочасність є більше універсальною структурною моделлю давньоруського міста, але і тут існувала певна типологічна різноманітність.

Важливою проблемою давньоруських феодальних міст є їх соціальна (чи функціональна) типологія. Розвиток міст характеризувався не лише загальними закономірностями, але і окремими, інколи досить суттєвими особливостями. Вони зумовлювалися ієрархічною ранговістю міст, нерівномірністю розвитку феодальних відносин у Київській Русі, природно-географічними умовами регіонів, наявністю чи відсутністю зовнішньої небезпеки, рівнем церковної організації, багатьма іншими факторами. Розробка цієї проблеми лише почалася, але вже зараз можна визначити функціональні відмінності давньоруських міст, які характеризувалися різними провідними функціями. До них належали сільськогосподарське виробництво, ремесло та торгівля, адміністративно-політичне управління, воєнно-стратегічне становище, культурно-ідеологічне значення та ін.

Одним із найважливіших аспектів вивчення давньоруського міста є містобудування. Не знаючи, в яких будинках проживали давні городяни, в якому штучному середовищі відбувалася їх різнобічна діяльність

ність, неможливо зіставити повну уяву про характер їх праці, рівень технічної озброєнності, соціальний та культурний розвиток. Необхідно ширше та сміливіше впроваджувати в наші дослідження метод історико-архітектурного моделювання. Ясно, що тут не обйтись без творчої співдружності археологів та архітекторів, успішні приклади яких вже є (Київ, Новгород).

У давньоруській археології України нагромаджено певний досвід розробки питань палеодемографії. Тепер уже неможливо вивчати давній населений пункт без спроби визначення його демографічного потенціалу. Від цього залежить правильне розуміння його економічного і соціального розвитку. Відсутність статистичних даних у писемних джерелах не є нездоланною перешкодою для таких досліджень. В археології наявні для цього власні методи демографічних розрахунків, в основі яких лежать дані про площу поселення, розміри садіб, кількості їх одночасного функціонування. При цьому необхідно враховувати всю сукупність конкретних даних, які дають можливість визначити рівень розвитку продуктивних сил досліджуваної епохи.

Однією з найбільш вивчених категорій археологічних пам'яток в південноруському регіоні є невеликі городища. Вони розміщувалися по Дніпру, Сулі, Рoci, Стугні, Тетереву, у верхів'ях Південного Бугу, на території західних областей України. В свій час В. Й. Довженок, П. О. Раппопорт та інші археологи зробили спробу класифікації та соціальної типологізації цих поселень. Іх результати разом з новими даними дають можливість стверджувати, що більшість з них була військово-феодальними поселеннями з переважанням у них різних провідних функцій. Городища, що входили до обраної системи на півдні, південному заході та заході Русі, були кріпостями з постійними військовими гарнізонами. Городища ж, які знаходилися в глибинних районах південноруських князівств, являли собою центри феодального землеволодіння.

Очевидно, наше уявлення про цю категорію поселень ще не повне. При суцільному обстеженні городищ по Дніпру, Стугні та Рoci було встановлено, що практично поблизу кожного з них (безпосередньо або на певній відстані) знаходиться величезне поселення. До цього часу вони ще археологічно не досліджені. Неможливо дати позитивну відповідь на питання, що являли собою ці поселення в соціальному плані. Чи слід їх розглядати як посади при укріплених-дитинцях, чи припустити, що городища — це залишки замків феодалів, розміщених неподалік сіл? Очевидно, уже настав час на основі суцільного картографування укріплених поселень приступити до визначення розмірів феодального землеволодіння на півдні Русі.

Українська давньоруська археологія досягла помітних успіхів у вивченні однієї із найважливіших сфер економіки — сільськогосподарського виробництва. В. Й. Довженок присвятив цій темі фундаментальне дослідження, яке є одним з кращих і по цей день². Але, до цієї праці не ввійшли, або майже не ввійшли, матеріали досліджень відкритих поселень, яких ще не було. І сьогодні цей розділ давньоруської археології відстає. Зроблено лише перші кроки. А тим часом, саме на неукріплених поселеннях проживала більшість населення, зайнятої в сфері сільськогосподарського виробництва. Вивчати його — одне з невідкладних завдань давньоруської археології. Широкі дослідження неукріплених поселень дадуть значний матеріал для відповіді на питання про структуру територіальної общини на півдні Русі, про її демографічний потенціал на різних етапах історичного розвитку.

Велика роль у вивчені соціально-економічного, етнічного та ідеологічного розвитку давньоруського суспільства належить матеріалам могильників. Особливу увагу привертає група дружинних некрополів, розміщених поблизу великих міст: Києва, Чернігова, Переяславля. Вони досліджувалися М. К. Каргером, Д. І. Бліфельдом, С. С. Ширінським та іншими археологами. Ця тема ще повністю не вичерпана. Нех-

обхідно на новому етапі систематизувати весь матеріал, спробувати дати йому чітке етнокультурне та хронологічне визначення. При цьому дуже важливо відійти від стереотипів мислення минулого, які пояснювали багато що в курганних старожитностях через призму впливів і запозичень. Некрополі найстаріших давньоруських міст є відображенням життя східних слов'ян періоду складення їх держави та формування феодально-виробничих відносин і лише такий підхід здатний дати правильне пояснення цих пам'яток. В них приховується важливий матеріал для розкриття ідеології та світогляду давньоруського суспільства, в тому числі на етапі переходу його від язичества до християнства. Важливе місце в археологічних дослідженнях посідають етнічні процеси, які вивчаються разом з етнографами, антропологами, лінгвістами. Одним з центральних питань «етнічної проблеми», у вивчені якої досягнуто значних успіхів, є формування давньоруської народності, її роль в державному розвитку Русі Х—ХІІІ ст. Б. О. Рибаков відзначав, що досліджувані нами археологічні пам'ятки повністю підтверджують єдність давньоруської народності Х—ХІІІ ст. в географічних рамках Руської землі в широкому розумінні³. Пізніше намітилася тенденція вияву не стільки спільнотного, що зближує окремі регіони Давньоруської держави, скільки особливого, що їх розділяє. Це створює штучну роздробленість цілого, що часто не сприяє, а утруднює його сприймання. Вся сума археологічних джерел підтверджує, що на Русі IX—ХІІІ ст. матеріальна культура відзначалася вражаючою єдністю, причому ця єдність простежується не лише на широкому асортименті виробів міського та сільського ремесла, але також у домобудівництві і навіть у кам'яльній архітектурі.

Говорячи про стан та перспективи давньоруської археології на Україні, слід відзначити ще ряд моментів. Одним із основних завдань лишається поповнення джерел. Лише систематичні та цілеспрямовані розкопки, яскравим свідченням чого є приклади Новгорода, Києва, Пскова, здатні підняти давньоруську міську археологію на якісно новий рівень.

Магістральний шлях розвитку археології взагалі та давньоруської зокрема — це історизм її змісту. Вчення класиків марксизму-ленінізму про продуктивні сили та виробничі відносини, функціональні зв'язки між матеріальною культурою, матеріальними умовами життя і соціально-економічним розвитком дають можливість археологам не зупинятися в своїх дослідженнях на речознавчому рівні, а відтворювати історичний процес в усій його повноті і багатоманітності.

Необхідно удосконалювати методичний арсенал вивчення археологічних джерел. Останнім часом у цій галузі археології намітилися суттєві зміни. Науково-технічна революція сприяла становленню єдиної системи знань, поглибленню інтеграції гуманітарних, природничих і технічних наук у вивчені історичного минулого, забезпечила міжну основу для впровадження комплексних методів дослідження. Пошук нових методів, що є віянням часу, спричиняється, на жаль, і до певних збитків. У багатьох працях це важливе та потрібне завдання перетворюється в самоціль. Хімічні аналізи, математичні формули, статистичні викладки, різні гістограми, пластограми та ін. створюють лише ілюзію науковості і по суті звільняють дослідника від необхідності розробки історичних реконструкцій. Певне збочення до технізації та формалізації наших досліджень приховує небезпеку деякої «дегуманізації» археології, відходу від її історичної суті. Залучаючи нові методи, не слід забувати старі, власне археологічні, які добре зарекомендували себе в минулому і ще послужать в майбутньому.

На закінчення необхідно відзначити участь у розвитку давньоруської археології на Україні археологів Москви, Ленінграда. Багаторічні роботи експедицій під керівництвом Б. О. Рибакова, М. К. Каргера, П. О. Раппопорта, А. В. Кузи, А. М. Кирпичникова та ін. стали доброю школою для молодих українських археологів.

Основные достижения и перспективы развития древнерусской археологии Украины

Резюме

В статье подняты основные проблемы историко-культурного и социального развития Киевской Руси, намечены пути их дальнейшей разработки украинскими археологами. Особое внимание уделено городу, его происхождению, социально-экономической основе развития, историко-топографической структуре, социальной типологии, градостроительству, исторической демографии и др. Затронуты вопросы социальной типологии небольших укрепленных поселений, являющихся центрами феодального землевладения или крепостями на государственных рубежах Руси, отмечена необходимость изучения древнерусского села в его тесном взаимодействии с городом.

Магистральным путем развития древнерусской археологии является историзм ее содержания. Этому должны быть подчинены все наши усилия как в разработке конкретно-археологической тематики, так и в области поиска новых методов исследований.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 216.

² Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. — К., 1961.

³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: К вопр. об образовании ядра древнерус. народности. — СА, 1953, № 17, с. 28—40.

О. П. МОЦЯ, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи

Останнім часом радянська історична наука досягла значних успіхів у вивченні слов'янських старожитностей I тис. н. е. Зростання джерелознавчої бази, викликане цілеспрямованими археологічними дослідженнями, дало можливість вивчати такі питання, як територія поширення слов'янських культур, їх хронологія, особливості господарства, характерні риси матеріального комплексу, і, нарешті, генетичний зв'язок культур¹. Як і раніше, актуальними є питання всебічного комплексного вивчення слов'янських старожитностей за участю істориків, археологів, етнографів, лінгвістів та інших спеціалістів². Однією з основних проблем лишається реконструкція соціально-економічних відносин у ранньослов'янському середовищі та уточнення етапів суспільного розвитку.

Але ця проблема поки що далека від свого розв'язання, свідченням чого є чимало різних, а інколи і взаємовиключаючих думок з питань общинних зв'язків в середовищі ранніх (до середини I тис. н. е.) та східних (після середини I тис. н. е.) слов'ян. Деякі дослідники вважають їх територіальними вже на початку другої половини I тис. н. е.³, а інші і у верві з Руської Правди вбачають лише перехідний щабель від родової общини до общини, заснованої на приватній власності⁴. Ці розходження свідчать про відсутність єдиних критеріїв щодо даного питання. Археологічних даних, як правило, недостатньо для однозначного визначення напряму соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства і їх значимість менша, ніж писемних та етнографічних джерел.

Розробка соціально-економічного аспекту розвитку східнослов'янської спільноти дозволить глибше розкрити історичні процеси, в результаті яких виникла Давньоруська держава — колиска трьох сучасних східнослов'янських народів.

Дослідження суспільних та виробничих відносин буде сприяти й більш глибокому розумінню етнічних процесів, що тісно взаємозв'язані з базисом будь-якої соціально-економічної системи⁵. Взявши до уваги слова В. І. Леніна про те, що коли розглядати яке завгодно суспільне

явище в процесі його розвитку, то в ньому завжди виявляється залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього? ⁶ Спробуємо в цьому зв'язку хоча б в загальних рисах простежити взаємозв'язані етапи розвитку соціальних організмів, консолідацію суспільства та трансформацію етнічних процесів на основі археологічних пам'яток південного регіону східнослов'янського масиву.

Спробуємо подати реконструкцію соціально-економічних відносин слов'янського суспільства на основі археологічних даних, запропонувавши власну реконструкцію. Зрозуміло, що автори усвідомлюють всю складність вивчення перерахованих процесів і неможливість їх всеобщого висвітлення в одному дослідженні.

У першій половині I тис. н. е. на великій території (зокрема, і на Україні) відбувалися різні процеси, що призвели до появи в другій половині I тис. н. е. на історичній арені слов'ян. Це підтверджується порівняно численними щодо раннього періоду свідченнями сучасників. Отже, проблема пошуку безпосередніх попередників ранньосередньовічних слов'янських культур залишається однією з головних при вирішенні питань походження і ранньої історії слов'ян.

Більшість дослідників вважають, що в процесі формування культур VI—VII ст. брали участь здебільшого зарубинецька та наслідуючі її старожитності, пшеворська та черняхівська культури. Але щодо питомої ваги цих культур у вказаному процесі думки суттєво розходяться. Ми вважаємо, що ранньосередньовічним слов'янським культурам на території України передували зарубинецька культура (ІІІ—ІІ ст. до н. е. — I ст. н. е.), пізньозарубинецькі пам'ятки (І—ІІ ст.) та київська культура (ІІІ—V ст.) ⁸. Ця гіпотеза не виключає і участі в процесі формування культур VI—VII ст. східних груп пшеворської і черняхівської (її північного регіону) культур ⁹. Перевагою даної концепції ¹⁰ є те, що генетичний зв'язок вищезгаданих культур накреслюється не лише зіставленням таких компонентів матеріальної культури, як житлобудівництво, похованальний обряд, форми і асортимент кераміки, але також близькістю соціально-економічного розвитку і особливостей господарства.

На відміну від ряду центральноєвропейських культур римського періоду пізньозарубинецькі пам'ятки і київська культура мали відносно невисокий рівень розвитку металообробки і металодобування. Про генетичний зв'язок зарубинецької і ранньослов'янської культур свідчать, зокрема, відносно невеликі центри по добуванню заліза (Лютіж, Гайворон, Григорівка), тоді як в латенський та римський періоди в Середній Європі відомі величезні скупчення горнів. Крім того, майстри цих культур виконували досить близький набір ковалських операцій. Сталь для виготовлення знарядь використовувалася рідко на відміну від черняхівської культури, що вказує на складність її виробництва.

Специфічними є також прийоми, що використовувалися для формування ліпного посуду цих культур при підготовці керамічної маси. Від ліпного посуду значно відрізняється провінціальноримська кераміка, що виготовлялася на гончарному крузі і характерна для липицької, черняхівської, пшеворської та інших культур цього кола.

Основні напрями розвитку сільського господарства однакові для зарубинецької, київської і ранньослов'янської культур. Племена цих культур висівали подібний набір злаків і мали одинаковий склад стада, що включав передусім велику рогату худобу і свиней. Протягом I тис. в північній частині лісостепу і на півдні лісової смуги відбувається становлення орного землеробства, безсумнівним свідоцтвом якого є залишні наральники, що з'являються тут в перші століття нашої ери. Для полів використовувалися ділянки легких ґрунтів по краях перших надзаплавних терас або вздовж обводнених балок. Лише наприкінці I тис. н. е. перелогова система землекористування, мабуть, почала витіснятися двопіллям. Все зазначене, на нашу думку, вказує на користь згаданої концепції.

Відзначимо, що період від рубежу нашої ери до кінця I тис. з точки зору останніх концепцій історії первісного суспільства охоплює період від ранніх форм первісної сусідської общини до власне сусідської або територіальної общини класового суспільства.

Спробуємо простежити, якою мірою загальні закономірності соціального та економічного розвитку цього періоду знайшли відображення в археологічних пам'ятках I тис. н. е. Але спочатку треба вирішити питання про критерії, які дозволяли б реконструювати рівень розвитку суспільних відносин племен різних археологічних культур. На нашу думку, насамперед слід зупинитися на матеріалах поселень, які на відміну від поховальних пам'яток цього часу дають більш об'єктивну інформацію про життя їх мешканців. Матеріали слов'янських могильників з обрядом трупоспалення на стороні, як правило, дуже біdnі і можуть бути використані лише разом з іншими даними.

Крім загального рівня та деяких особливостей господарського розвитку, ряд дослідників для вирішення поставлених завдань спробували використати розміри і типи житлових будівель. Зокрема, невеликі розміри напівземлянок, характерні для слов'ян півдня Східної Європи, вважалися основним доказом існування територіальних, а не родових зв'язків. Це положення викликало цілком справедливу критику¹¹. Дійсно, вже в палеоліті відомі невеликі житла з одним вогнищем. Мабуть, лише самі розміри не можуть бути критерієм для реконструкції суспільних відносин. У цьому плані перспективне лише повне вивчення селищ як цілісних організмів¹². На жаль, таких матеріалів у археологів недостатньо. Але, очевидно, необхідно пам'ятати ряд моментів, що простежені на повністю розкопаних поселеннях, де роботи проводилися суцільними розкопами: 1) розміри житлових будівель та деякі деталі їх інтер'єру (наприклад, кількість отоплювальних споруд і камер); 2) розміщення житлових та господарських споруд (ям-погребів, будівель, відкритих вогнищ); 3) загальні розміри поселень та кількість одночасово функціонуючих на них жителі і інших споруд. Беручи до уваги, що в усіх розглянутих у данній праці культурах (за винятком черняхівської) однокамерні житла, як правило, мають одну опалювальну споруду і за розмірами мало різняться одне від іншого (їх площа не перевищує 22 м²), то ці ознаки можна не враховувати. Дослідники розглядають такі житла як місця проживання малої (парної) сім'ї, яка складалася з чотирьох-шести чоловік¹³. Отже, визначальним критерієм є планування та розміри поселень. Слід також враховувати, що розвиток соціально-економічних процесів на різних територіях проходив асинхронно.

Особливо важко за археологічними матеріалами визначати переходи між різними стадіями розвитку, зокрема в рамках первісної сусідської общини. В цьому плані показові матеріали зарубинецької культури.

Землеробсько-скотарський характер господарства племен зарубинецької культури не викликає сумніву¹⁴. Населення мешкало в неукріплених селищах та городищах, де одночасово функціонувало до кількох десятків жителів. Багаторічні широкомасштабні розкопки городища Пилипенкова Гора в Каневі та поселення Оболонь в Києві дали можливість встановити, що в межах значних за розмірами поселень житла розміщувалися більш чи менш компактними групами, причому на Пилипенковій Горі відзначено кілька випадків розміщення п'яти-шести жителів по колу¹⁵, в середині якого, очевидно, знаходився загальний двір. Більшість господарських ям розміщувалося між окремими житлами (рис. 1, 1).

Мабуть, час існування зарубинецької культури можна пов'язувати з ранньою фазою первісної суспільної общини. Це припущення підтверджується рівнем розвитку господарства зарубинецьких племен і, крім того, віднесенням етнографами до стадії первісної сусідської общини навіть ряду неолітичних суспільств¹⁶.

В умовах зростання рівня розвитку виробничих сил кожна общинна одночасово була господарським осередком (одиницею властивих даній формaciї виробничих відносин і в той же час одиницею функцiонування виробничих сил) і господарським органiзом¹⁷. Парна сiм'я в зарубинецькому суспiльствi часто самостiйно виконувала виробничi функцiї, але економiчнi зв'язки в нiй були ще немiцними. Економiчну основу суспiльства, як i ранiше, становила родова власнiсть на землю.

Можна допустити, що на поселеннях зарубинецької культури проживало по кiлька великих сiмей родичiв, що й обумовило розмiщення жителi малих (парних) сiмей групами¹⁸. В свою чергу, згаданi групи будiвель (розмiщенi на колi) вказують на початок сегментацiї загальнородової власностi на власнiсть колективiв, що знаменує собою майбутнi змiни суспiльної системи в раннiх i схiдних слов'ян. Таку сегментацiю родової власностi можна побачити в поширеннi на пiзньому етапi зарубинецької культури невеликих поселень, що часто складалися лише з кiлькох жителiв. Разом з тим в лiсовiй смuzi Схiдної Європi значni за розмiрами поселення були поширенi i в першi столiття нашої ери — пiзньозарубинецькi пам'ятки Почеп i Абiдня складалися не менш як з кiлькох десяткiв одночасово функцiонуючих жителiв. Це, очевидно, вказує на консервативний характер побуту iх мешканцiв, на збереження патрiархально-сiмейних вiдносин.

Тенденцiя до видiлення невеликих поселень, характерна для зарубинецької культури, стає домiнуючою в другiй i третiй чвертях I тис. н. е. В III—V ст. на пiвночi розглянутоi територii iснує кiвська культура, генетично пов'язана з зарубинецькими i пiзньозарубинецькими пам'ятками. Широкомасштабнi роботи на поселеннях кiвської культуры тiльки розпочинаються, однак вже зараз можна вiдзначити, що змiни в плануваннi поселень, мабуть, вiдповiдають змinam суспiльних вiдносин iх мешканцiв.

Поселення кiвської культуры переважно невеликi — кiлькiсть iснюючих жителiв на них не перевищує десяти. Усi пам'ятки цiєї культуры можна роздiлити на два основних етапи, що рiзняться, зокрема, плануванням поселень. Так, якщо на раннiх пам'ятках усi господарськi споруди займали окрему вiд жителi дiлянку (поселення Лаврикiв Лiс поблизу Новгорода-Сiверського i Глеваха пiд Києвом (рис. 1, 2), то на пiзнiх — чiткоi локалiзацiї ям-погребiв не простежується, а великi господарськi споруди розмiщенi, як правило, по однiй бiлi будiнкiв (поселення Рoiще поблизу Чернiгова)¹⁹. Кiлькiсть мешканцiв поселень другої фази залишилася приблизно такою самою, а розширення площи вiдбувалося за рахунок безсистемного планування селищ (рис. 1, 3).

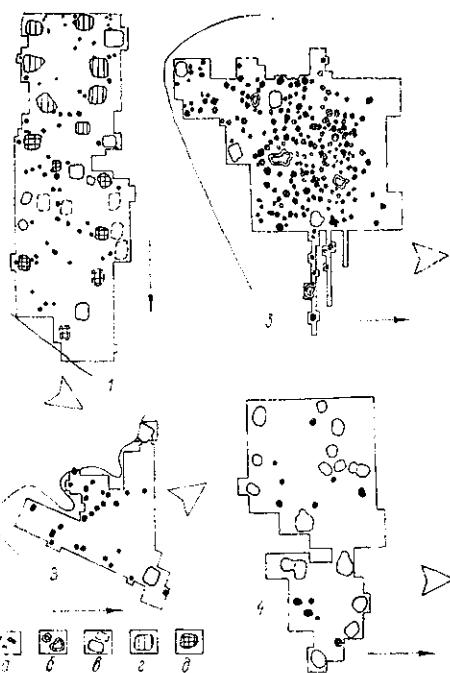

Рис. 1. Розвиток системи забудови поселень дeяких культур територiї УРСР на рубежi нашої ери — в першiй половинi I тис. н. е.:

1 — частина городища зарубинецької культури — Пилипенкова Гора, Черкаська область (за Е. В. Максимовим); 2 — частина поселення раннього етапу кiвської культури — Глеваха, Київська область (за Р. В. Терпиловським); 3 — центральна частина поселення пiзнього етапу кiвської культури — Рoiще, Чернiгiвська область (за Р. В. Терпиловським); 4 — частина поселення черняхiвської культури — Рiпнiв II, Львiвська область (за В. Д. Бараном). Умовнi позначення: а — господарчi ями; б — господарчi будiвлi; в — житла, що не видiленi в окремi етапi; г — житла першого етапу; д — житла другого етапу.

Можливо, вказані зміни в плануванні поселень певною мірою відображають подальший процес переходу до наступного етапу першісної (праселянської, гетерогенної, сусідсько-родової) общини²⁰. Причинами змін на пізньому етапі київської культури міг бути розвиток господарства та деякий вплив з боку більш розвинutoї в соціально-економічному відношенні черняхівської культури. Тенденція відокремлення малих сімей, що простежувалася на другому етапі і відповідала житлом господарських будівель, напевне вказує на наявність сімейних колективів, які самостійно вели господарство. Сім'ї, які складали таку общину, через значну господарську самостійність могли бути або не бути родинними²¹. Такий тип соціальних організмів характеризується подвірно-трудовим розподіленням і дуалізмом загальної і відокремленої власності. Парна сім'я ще не була економічно незалежною, а господарськими осередками були групи людей з спільною власністю — так звані осередки відокремленої власності.

Спробуємо тепер розглянути і деякі особливості суспільного розвитку племен черняхівської культури. Рівень розвитку черняхівського суспільства був значно вищим, ніж у населення київської культури, що пояснюється впливом провінціальноримської культури. Слід відзначити, що поширення різних типів будівель, біритуального поховального обряду, різноманітних типів ліпного посуду, наявність великої густозаселеної території дали можливість дослідникам прийти до висновку про полієтнічний характер черняхівської культури. Нагадаємо, що інші розглянуті вище культури за своїм характером більш гомогенні, а тому можна допускати їх належність однорідному в етнічному відношенні населенню, в даному випадку слов'янському. Аналіз різних специфічних особливостей черняхівської культури із зауваженням писемних джерел свідчить, що її основою були сармато-аланські і германські племена, а також — у північній частині — слов'яни. Останні, мабуть, в цій системі не були самостійними, а втягнутими в соціально-економічному відношенні в провінціальноримську орбіту, а в військово-політичному — в союз різних племен під головуванням готів²².

Більшість черняхівських поселень мають значні розміри (від 10 до 35 га), а будівлі утворюють нерегулярні ряди, пов'язані, на думку дослідників, з наявністю садиб. У той же час селища на основі вивчених ділянок на території Молдавії досить рідко утворюють гнізда, а частіше розміщені по одному-двох. Очевидно, це вказує на переважання в черняхівському суспільстві територіальної общини²³. Прискорений розвиток черняхівських племен, мабуть, пояснюється втягненням їх в систему соціально-економічних відносин римських провінцій і політичною консолідацією, яка сприяла процесу об'єднання етнічно різнопорідних племен і розладу моноетнічних племінних організацій.

Значна відмінність у рівнях розвитку суспільних відносин у черняхівських та ранньосередньовічних слов'янських племен добре помітна. Тому дослідникам, які намагаються простежити зародки слов'янських культур VI—VII ст., здебільшого в черняхівській культурі, доводиться удаватися до штучних побудов, щоб якось пояснити такий регрес. Його джерело часто вбачають у гуннській навалі, що нібито зруйнувала черняхівську культуру і відкинула назад соціально-економічний уклад нащадків черняхівських племен²⁴.

На нашу думку, логічніше було б припустити, що черняхівська культура безпосередньо не пов'язана з генезисом основної маси ранньосередньовічних слов'янських культур (за винятком її північного ареалу), а тому ніякого регресу на даній території в середині I тис. н. е. не було. З розпадом готського союзу племен, військово-політичною основою якого були германці та сармати, у слов'янського населення північного ареалу черняхівської території різко посилилися контакти з сусіднimiми етнічно родинними племенами київської культури, які зберегли протягом всієї другої четверті I тис. н. е. свою культурну і соціально-економічну самобутність. З такою гіпотезою погоджується твер-

дження, що на нормальний прогресивний розвиток етносу впливають умови соціальної чи політичної незалежності²⁵, яких слов'янський компонент черняхівської історико-етнографічної області не мав. Це тим більш вірогідно, що розкопки в північно-західній частині черняхівського ареалу показали поширення тут безсистемного планування невеликих поселень і заглиблених жител (рис. 1, 4), що зіставляються за розмірами і конструкцією з київськими і ранньосередньовічними слов'янськими (Теремці, Сокіл, Бакота та ін.)²⁶. Імовірно рівень соціально-економічного розвитку слов'янського населення в цих районах був досить архаїчний порівняно з південно-західним регіоном черняхівської культури, що розміщувався близьче до римського лімесу. Ця обстановина сприяла консолідації ранньослов'янського населення північних областей лісостепової смуги України і нащадків київських племен після розпаду черняхівської культури в середині I тис. н. е. Згаданому явищу відповідав ріст самосвідомості слов'янських племен, що, зокрема, проявилось в широкому поширенні збірної самоназви «склавени», зафіксованої з VI ст. У період Балканських походів цей термін поширився на весь слов'янський світ, витіснивши етнікони (найменування, дані іншими народами) — венеди і анти. Мабуть, це явище було тісно пов'язане із згуртуванням слов'янського етносу в умовах конfrontації з Східнороманською імперією²⁷.

Таким чином, початок нового етапу первісної сусідської (праслов'янської) общини в межах південної частини Східної Європи можна пов'язувати з київською культурою і деякими окраїнними черняхівськими угрупованнями, тобто з другою четвертю I тис. н. е. На даній території ця культура змінюється кількома культурами VI—VII ст., ареал яких значно ширше київської. В першу чергу серед них слід назвати празьку і пеньківську культури, які більшість вчених приписують склавенам і антам з писемних джерел, а також близьку до них колочинську²⁸.

Цілий ряд поселень цих культур разкопано повністю або широкими площами; при цьому необхідно відзначити їх значну подібність до поселень попередньої київської культури за типами будівель, розмірами та безсистемним плануванням. Прикладом можуть бути поселення празької культури поблизу с. Корчак на р. Тегерев²⁹.

На кожному з поселень існувало п'ять—сім жител (рис. 2, 2). Невеликі будинки знаходилися поблизу один від одного, а навколо них і між ними містилися невеликі господарські ями (останні виявлено не лише біля жител). Архаїчні слов'янські угруповання, до яких можна віднести і корчацьку культуру, мали подібне до більшості пам'яток київського типу планування, при якому господарські ями займали окрему ділянку. Планування ж пеньківських селищ (Луг I, Хітці)³⁰ наближається до поселення заключної фази київської культури Ройще (друга половина IV—початок V ст.), де ями і житла знаходилися змішано, що пов'язано з подальшим розвитком процесу господарського відокремлення малих сімей (рис. 2, 1). Такі поселення можна інтерпретувати як скупчення згаданих вище осередків відокремленої власності.

Ряд селищ Подніпров'я являють собою картину. Так, практично повністю досліджено В. Д. Бараном поселення Ращків III складалося з понад 100 жител, що функціонували в V—VII ст. На кожному з етапів існувало 20—30 будинків, причому вони розміщувалися групами по три—п'ять. Частина жител знаходилася окремо. Очевидно, поселення типу Ращкова відповідали не одній, а групі осередків відокремленої власності. Таке явище, напевно пояснюється тенденцією переселення частини слов'янських племен в південно-західному напрямку і концентрацією їх, зокрема, в згаданому регіоні. В цілому подібні поселення, мабуть, відносяться до пізньої стадії первісної сусідської общини з елементами переходу до власне сусідської. Останнє знаходить підтвердження в процесі виділення індивідуальних дворів-господарств.

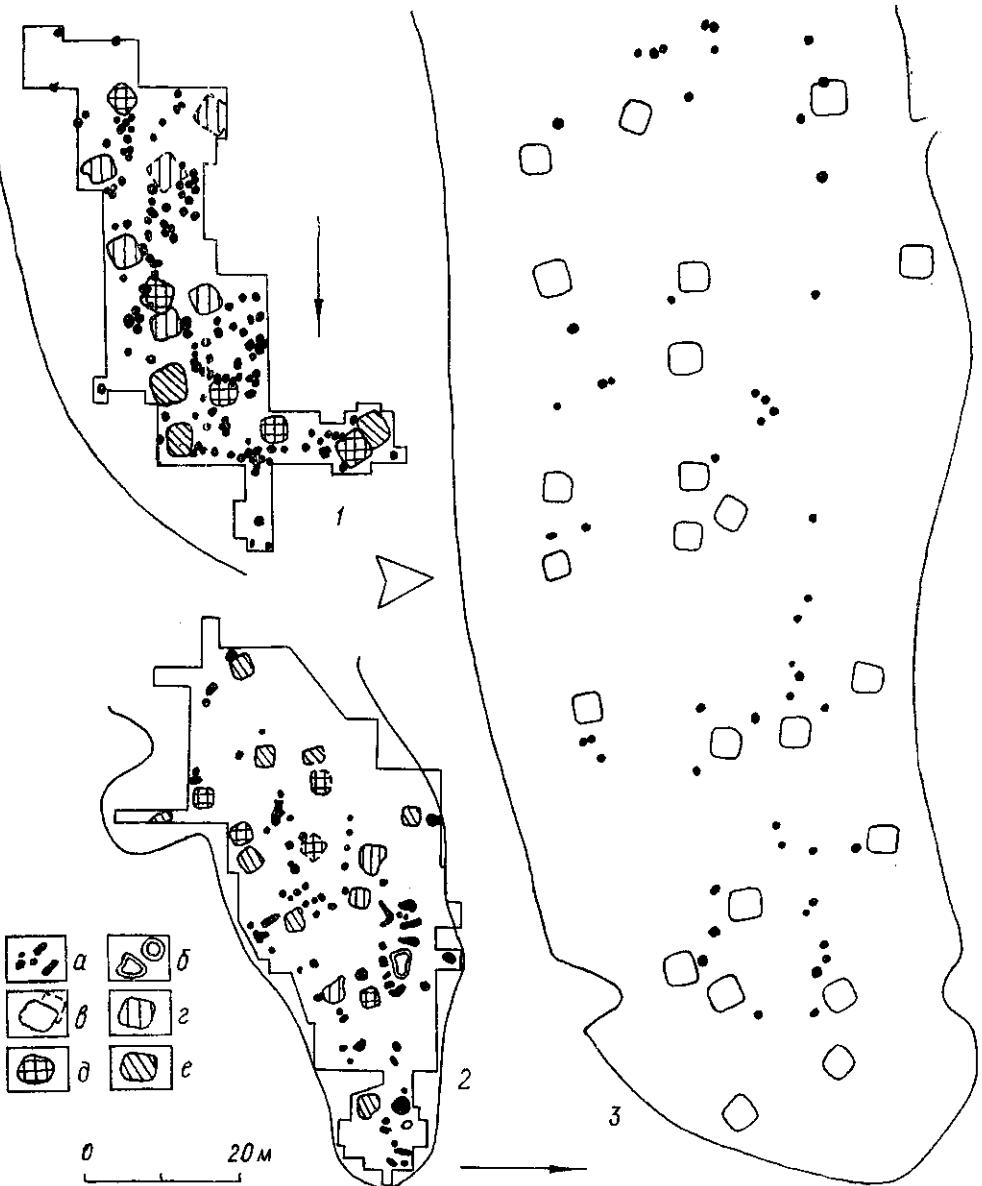

Рис. 2. Розвиток системи забудови поселень слов'янських культур території УРСР другої половини I тис. н. е.:

1 — центральна частина поселення пеньківської культури — Хитці, Полтавська область (за Е. І. Горюновим); 2 — центральна частина поселення працької культури — Корак VII, Житомирська область (за І. П. Русановою); 3 — частина поселення VIII—Х ст. — Монастирськ, Черкаська область (за Є. В. Максимовим і В. О. Петрашенко).
Умовні позначення: а — господарчі ями; б — господарчі споруди; в — житла, що не виділені в окремі етапи; г, д, е — житла першого, другого та третього етапів.

Дальший розвиток общини, тісно пов'язаний з господарським прогресом слов'янського суспільства, що почався після широкого розселення слов'ян на території Європи, презентований початком переходу від первісної сусідської до селянської (сусідської) общини. Таким рубежем стала поява держави³¹ на Русі в середині IX ст. З цього часу, згідно з писемними джерелами, податки беруться з «диму», «рала», «плуга», під якими, на думку багатьох дослідників, треба розуміти малу сім'ю — «господарську одиницю» феодального суспільства. Пам'ятки VIII—IX ст. дають можливість зафіксувати деякі деталі цього процесу. В різних районах півдня Східної Європи, переважно на Дніпровському Правобе-

режжі, дослідниками відзначалася зміна безсистемного планування поселень на рядову при збільшенні розмірів населених пунктів (рис. 2, 3). Можна погодитися з І. П. Русановою, яка вбачає в поселеннях типу Луки-Райковецької сільської общини, що складалися з індивідуальних садиб³². Наймовірніше, ці археологічні матеріали VIII—IX ст. фіксують лише початок процесу безпосереднього формування територіальної общини, який особливо інтенсивно почав розвиватися після появи Давньоруської держави.

Однак далеко не в усіх мікросуспільствах, як і на попередніх етапах, розвиток відбувався однаковими темпами. Якщо для VIII—IX ст. перехід до рядового планування поселень зафікований на правому березі Дніпра і на Дністрі (Бовшів I, Ріпнів II, Канівське поселення, Монастирськок)³³, на Лівобережжі, зокрема, на значній його частині, безсистемна забудова поселень панувала ще сто років. Це дозволяє припускати збереженість у цих районах архаїчних форм суспільних відносин — первісної сусідської общини. Підтвердження цьому ми бачимо в плануванні Тітчіхінського, Новотроїцького городищ³⁴ та інших пунктів роменської і борщівської культур. Зовні вони нагадують зарубинецькі городища, що якоюсь мірою пов'язані з аналогічним завданням їх створення — концентрацією населення у зв'язку з постійною загрозою. Однак за зовнішньою схожістю скріті різні явища: не поступове виділення осередків відокремленої власності, як в перші століття нашої ери, а зародження територіальних відносин, що досягли у VIII—IX ст. найбільшого розвитку на Правобережжі. Деяке відставання темпів суспільного розвитку частини лівобережних дніпровських племен можна пояснити відносною віддаленістю від правобережних районів, де відбувалося оформлення основних інститутів Давньоруської держави, і постійною конfrontацією з Хазарським каганатом. Заключний етап розвитку первісної сусідської общини і її перехід до територіальної простежуються тут хоча б на матеріалах Великого Горнальського городища³⁵.

Розглянемо тепер деякі питання зміни племінної організації у слов'ян протягом I тис. н. е. Як відомо, для розглянутих культур, майже до останніх століть I тис., типовим було розміщення населених пунктів гніздами на відстані 0,5—2 км між окремими пунктами, на кожному з них одночасно існувало не більше десятка жител. Причини цьому вбачають в існуванні племінної організації³⁶. Разом з тим відомі випадки, коли не всі поселення існували одночасно. Є. О. Горюнов, пристеживши хронологічну неоднорідність різних поселень в межах одного гнізда на території Подесення, прийшов до висновку, що частину поселень слід пов'язувати з нетривкою осілістю, що пояснюється веденням екстенсивного (перелогового і підсічного) землеробства³⁷.

Племена цього періоду, як показують останні етнографічні дослідження, були основними соціально-потестарними та етнічними спільностями і виступали як етносоціальні організми³⁸. В розглянутих вище культурах кожне таке гніздо, очевидно, відповідало не племені, а первісній сусідській общині і об'єднувало групу осередків відокремленої власності. Основою існування таких гнізд, мабуть, була колективна власність даної групи на землю. Інтерпретувати кожне окреме поселення як самостійну общину, що, можливо, правомірно для деяких інших етнічних груп³⁹, де поселення забудовані набагато більшими за площею будівлями (місцями проживання великих сімей), неможливо в зв'язку з нечисленністю їх мешканців. В цей час, втративши більшість економічних функцій, рід стає явищем надбудовного порядку — його збереженість в другій та третій чвертях I тис. н. е. у слов'ян даної території підтверджується і характером похованального обряду. Померлих продовжують спалювати на загальних для всіх майданчиках, при цьому в обрядах беруть участь значні групи людей.

Привертає увагу й повідомлення Йордана про різні етноніми венедів (найбільш загальне ім'я, яким, на думку багатьох дослідників, на-

зивали ранніх слов'ян і деякі інші народи) ⁴⁰, за яким венеди діляться на окремі племена, що мають назви за родами або місцями проживання. В даному випадку, вірогідно, йдеться про первісні племена, що відповідають кільком групам гнізд поселень, які розміщені часто в межах басейнів рік. За даними Г. Ловм'янського, такі племена в епоху середньовіччя займали площу від 2 до 10 тис. км² ⁴¹. Таким чином, в межах таких історико-етнографічних спільнот, як зарубинецька та кіївська культура, територія яких складала близько 100 тис. км², могло розміститися від 10 до 50 таких племен.

Наприкінці IV—початку V ст. відбулася спроба об'єднати слов'янські племена в військовий союз: анти під керівництвом Божа виступили проти готів. Іх поразка мала тимчасовий характер і не зупинила консолідаційних процесів у слов'янському суспільстві ⁴², про що красномовно свідчить поява численних союзів племен у наступний період — VI—VII ст. Ця епоха, очевидно, знаменує собою і початок періоду військової демократії, свідченням чого є не лише поява військових союзів, а й поява рабства (особливо під час нападів на Візантійську імперію) ⁴³. Незважаючи на загадки про цілій ряд слов'янських воєначальників, Прокопій Кесарійський говорить, що склавени і анти «живуть в народоправії і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою усіх» ⁴⁴. Ці слова є прямим свідченням, що слов'янське суспільство цього періоду знаходилося на заключній стадії первіснообщинної формaciї.

У третій четверті I тис. н. е. у слов'ян півдня Східної Європи створюються союзи племен (поляни, древляни та ін.), в ареалах яких з'являються центри зосередження інститутів влади цих союзів ⁴⁵. Ці племена являють собою етнічні організми, які втратили соціально-економічні функції, що переходятуть до союзів племен. Крім невеликої кількості центрів племінних союзів військова небезпека змушує слов'ян будувати городища-сховища ⁴⁶. Але в рамках союзів племен між їх окремими складовими частинами налагоджуються зв'язки, переборюється вузькоплемінна відокремленість. Нові утворення стають етносоціальними спільнотами, обов'язковими органами управління яких є воєначальник, рада, народні збори ⁴⁷.

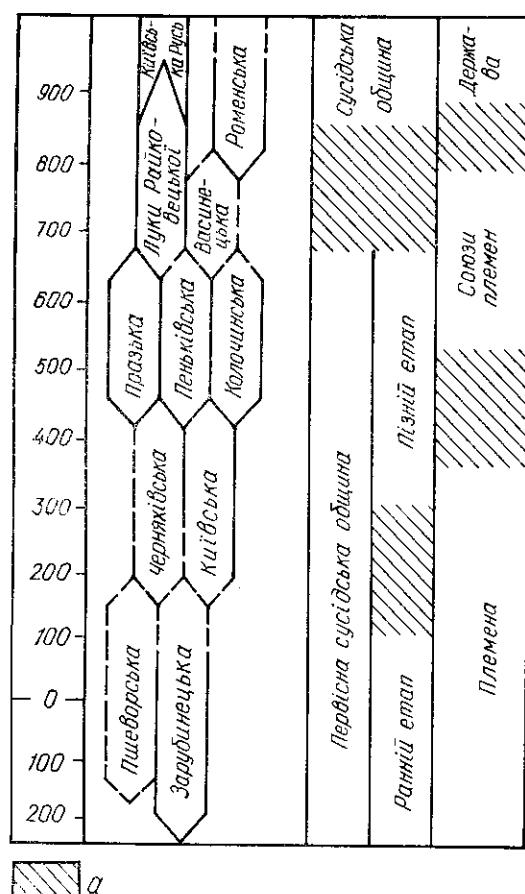

Рис. 3. Співвідношення етапів історико-культурного і соціального розвитку слов'янських племен півдня Східної Європи в I тис. н. е. Умовні позначення: а — переходні періоди.

Значні соціально-економічні зміни відбувалися в житті слов'ян на наступному етапі розвитку — в VIII—IX ст. Східнослов'янське суспільство вступило в період свого розвитку, який в сучасній науці отримав назву «вождество». В утвореннях такого типу уже існувала соціальна і майнова нерівність, але ще не було легалізованого апарату примушенння. Характерну рису цього

рівня суспільної організації являла кумуляція світської та духовної влади⁴⁸. Продовжувався процес консолідації східнослов'янських угрупувань, що знайшло вираження в появі «суперсоюзів» племен. На півдні — це ряд середньодніпровських право- і лівобережних угрупувань.

Запропонована гіпотеза, на думку авторів, дозволяє пояснити з єдиних позицій перехід ранніх та східних слов'ян до ранньодержавного суспільства. Для I тис. н. е. можна виділити три етапи розвитку східнослов'янського суспільства (рис. 3). Простежується взаємоз'язок між еволюцією соціально-економічних відносин (ранній етап первісної сусідської общини — її пізній етап — сусідська община) і потестарнополітичних утворень (плем'я — союз племен — держава). Слід відзначити деяке відставання інститутів надбудови порівняно з прогресом явищ базисного порядку. Цікаво, що з наближенням до класової епохи проходить вирівнювання темпів соціально-виробничого розвитку. А далі, як відомо, надбудова може навіть якоюсь мірою впливати на базис.

МОЦЯ А. П., ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В.

Социально-экономический аспект изучения славянских культур юга Восточной Европы

Резюме

В статье предпринята попытка реконструкции социально-экономических отношений на основе данных генетически связанных между собой зарубинецкой культуры, поздне-зарубинецких памятников I—II вв., киевской культуры III—V вв., славянских культур V—VII вв. (пражской, пеньковской, колочинской) и др. При этом приходится оперировать прежде всего материалами поселений, поэтому разрабатываются критерии, на основании которых можно судить об особенностях общественной жизни их обитателей. Анализ структуры поселений вышеуказанных культур позволяет выделить два этапа развития первобытной соседской общины в славянской среде на протяжении I тыс. н. э., которая, в свою очередь, сменяется соседской общиной в ходе сложения Древнерусского государства. Происходят значительные изменения и в политической организации: на смену племенам и их союзам в VIII—IX вв. приходят племенные княжества. Предложенная концепция позволяет объяснить с единных позиций переход ранних и восточных славян к раннеклассовому обществу.

¹ Баран В. Д., Максимов Е. В. Досягнення і проблеми ранньослов'янської археології в УРСР. — Археологія, 1978, вип. 26, с. 59—77.

² Можливості різних історичних дисциплін проаналізовані В. Д. Бараном (Славяне в середине I тыс. н. э. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 5—13) і В. В. Седовим (Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979, с. 17—43).

³ Довженок В. И. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян. — В кн.: Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969, с. 36.

⁴ Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси. — СЭ, 1972, № 3, с. 97.

⁵ Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества. — Расы и народы, 1972, вып. 2, с. 10; Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм. — Вестн. АН СССР, 1970, № 8, с. 51; Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1981, с. 31; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970, с. 15.

⁶ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 169.

⁷ Седов В. В. Славяне, балты и финно-угры в свете современных данных. — В кн.: Советская археология в 10-й пятилетке: (Тез. пленар. докл. всесоюз. конф.). Л., 1979, с. 41.

⁸ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982, с. 123—154.

⁹ Баран В. Д. Черняхівська культура: За матеріалами Верх. Дністра і Зах. Бугу. — К., 1981, с. 163—177.

¹⁰ Короткий виклад подібної концепції слов'янського етногенезу, що базується на конструктивних висновках попередніх гіпотез, див. в праці: Лебедев Г. С. Этногенетические процессы и образование государств в Восточной Европе (балты, финно-угры; славяне). — В кн.: Проблемы этногенетических исследований Европейского Северо-Востока. Сыктывкар, 1982, с. 41—55.

- ¹¹ Мавродин В. В., Фроянов И. Я. Об общественном строе восточных славян VIII—X вв. в свете археологических данных. — В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, с. 128; Седов В. В. Восточные славяне VI—XIII вв. — М., 1982, с. 243.
- ¹² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 130.
- ¹³ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, 1958, № 74, с. 224.
- ¹⁴ Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974, с. 9—55.
- ¹⁵ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура.., с. 32—40, 92—97.
- ¹⁶ История первобытного общества. — М., 1983, с. 20—25.
- ¹⁷ Семенов Ю. И. Значение категории «Общественно-экономический уклад» для анализа социально-экономического строя общества. — Филос. науки, 1976, № 3, с. 45—46.
- ¹⁸ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V вв.: Автограф. дис. . . канд. ист. наук. — Киев. — 1980, с. 7.
- ¹⁹ Там же, с. 16, 17.
- ²⁰ Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Ф. Энгельс и проблемы первобытной истории. — В кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. М., 1972, с. 29; Першиц А. И. Периодизация первобытной истории: (Состояние пробл.). — ВИ, 1980, № 3, с. 74; Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. — В кн.: Становление классов и государства. М., 1976, с. 84—85; Семенов Ю. И. О стадиальной типологии общин. — В кн.: Проблемы типологии в этнографии. М., 1979, с. 84.
- ²¹ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна..., с. 7—10.
- ²² Баран В. Д. Вказ. праця, с. 176; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975, с. 259—262.
- ²³ Рикман Э. А. Указ. соч., с. 74—79.
- ²⁴ История СССР. М., 1966, т. 1, с. 339—340; Довженок В. І. Черняхівська культура в історії Середнього Подніпров'я. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 67—70.
- ²⁵ Королюк В. Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 21.
- ²⁶ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 164—165.
- ²⁷ Королюк В. Д., Наумов Е. П. Перемещение славян в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование народностей: (Итоги и перспективы). — В кн.: Славянские древности. Киев, 1980, с. 7—9.
- ²⁸ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979, с. 117—118, 124—125; Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982, с. 71—91.
- ²⁹ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976, с. 48—49.
- ³⁰ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. — К., 1980, с. 15—18; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981, с. 64—65.
- ³¹ Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. — М., 1982, с. 196.
- ³² Русанова И. П. Указ. соч., с. 49—50.
- ³³ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972, с. 17; Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, вип. 33, с. 4.
- ³⁴ Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 209; Москаленко А. Н. Славяне на Дону (боршевская культура). — Воронеж, 1981, с. 99.
- ³⁵ Кузя А. В. Большое Городище у с. Горналь. — В кн.: Древнерусские города. М., 1981, с. 6—39.
- ³⁶ Третьяков П. Н. Некоторые данные об общественных отношениях в восточнославянской среде в I тыс. н. э. — СА, 1974, № 2, с. 73—84.
- ³⁷ Горюнов Е. А. Указ. соч., с. 12.
- ³⁸ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973, с. 126—129; Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. с. 72, 73.
- ³⁹ Генинг В. Ф. Узловые проблемы изучения пьяноборской культуры. — ВАУ, 1962, вып. 4, с. 31—36; Генинг В. Ф. Мазунинская культура в Среднем Прикамье. — Там же, 1967, вып. 7, с. 37—44.
- ⁴⁰ Иванов В. В., Топоров В. Н. О древних славянских этнонаимах (основные проблемы и перспективы). — В кн.: Славянские древности. Киев, 1980, с. 21.
- ⁴¹ Ловмянский Г. Основные черты позднеплеменного и раннегосударственного строя славян. — В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972, с. 9.
- ⁴² Баран В. Д. Черняхівська культура, с. 176.
- ⁴³ Морган Л. Древнее общество. — Л., 1934, с. 48; Толстов С. П. Военная демократия и проблема «генетической революции». — ПИДО, 1935, № 7/8, с. 206; Мишулін А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. — ВДИ, 1941, вып. 1, с. 241; Семенов Ю. И. О периодизации первобытной истории. — СЭ, 1965, № 5, с. 79.
- ⁴⁴ Мишулін А. В. Указ. соч., с. 240.

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982, с. 42; Седов В. В. Восточные славяне VI—XIII вв., с. 242—243; Толочко П. П. Происхождение и раннее развитие Киева (к 1500-летию основания). — История СССР, 1962, т. 1, с. 43.

⁴⁶ Рыбаков Б. А. Город Кия. — ВИ, 1980, № 5, с. 36, 39; Толочко П. П. Памятники VI—VII вв. и проблема возникновения Киева. — В кн.: Slované 6—10 století. Brno, 1980, с. 249; Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен, с. 96, 122.

⁴⁷ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21, с. 164.

⁴⁸ Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Ф. Энгельс и проблемы первобытной истории, с. 28; Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифлом). — Народы Азии и Африки, 1980, № 1, с. 182; Куббель Л. Е. Этнические общности и протестарно-политические структуры доклассового и рабиеклассового общества. — В кн.: Этиос в доклассовом и рабиеклассовом обществе. М., 1982, с. 136.

П. А. ГОРІШНІЙ, В. В. ОТРОЩЕНКО,
О. Г. ШАПОШНИКОВА

Дослідження на новобудовах України

Археологи Радянської України мають найбільш тривалий досвід досліджень стародавніх пам'яток в зонах новобудов. У 1927—1932 рр., у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу та затопленням порожистої частини Дніпра, була створена перша новобудовна експедиція Наркомату освіти та Академії наук УРСР під загальним керівництвом Д. І. Яворницького. З 1930 р. почалися дослідження Бузької експедиції (БоГЕС), яку очолював перший директор ІМК АН УРСР Ф. А. Козубовський. Організаційне оформлення археологічних кadrів на Україні в Інститут історії матеріальної культури (1934 р.) сприяло дальшому активному дослідженню стародавніх пам'яток, які потрапили у зони новобудов. До Великої Вітчизняної війни це були розкопки на будівельних майданчиках заводів «Азовсталі» (М. Є. Макаренко) та Нікопольського трубного (Ф. М. Кіранов, Л. Д. Дмитров, Б. М. Грakov). У відбудовний період відновила роботу Дніпрогесівська експедиція, яка стала своєрідним продовженням першої новобудової експедиції (В. М. Даниленко, А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська, О. В. Бодянський).

Проте справжній розмах дослідження на новобудовах одержують після прийняття у 1948 р. урядом СРСР «Положення про охорону пам'яток історії та культури», згідно з яким жодна могила, жодне давнє поселення не можуть бути зруйновані до попереднього археологічного вивчення. Слід зазначити, що широкомасштабні дослідження поєднуються з удосконаленням охорони виявлених археологічних пам'яток, особливо після створення Товариства охорони пам'яток історії та культури. Включення пункту про охорону історичних пам'яток до Конституції СРСР, ухвала Закону про охорону пам'яток історії та культури — свідчення неухильної турботи Комуністичної партії та Радянської держави про збереження археологічних скарбів. Такого грунтовного ведення справ охорони пам'яток старовини не знала жодна країна.

Спираючись на існуюче законодавство, Інститут археології АН УРСР виконує великий обсяг охоронних досліджень на новобудовах, фінансування яких здійснюється за рахунок будівельних організацій. З ряду найважливіших будов 50-х років слід виділити каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Вивченням пам'яток, що потрапили до зони затоплення, займалась більшість співробітників Інституту археології АН УРСР, а також їх колеги з Інституту археології АН СРСР, Державного Ермітажу, Московського та Ленінградського університетів, інших наукових установ. Особливо плідними були розкопки у зоні спорудження Каховської ГЕС (А. В. Добровольський, Д. Т. Березовець, О. Ф. Лагодовська, Є. В. Махно, Д. І. Бліфельд, В. Й. Довженок, О. Г. Шапошникова, Р. І. Виєзжев та ін.). На будівництві Дніпродзер

жинської ГЕС виділимо роботи Д. Я. Телегіна, Є. В. Махно, І. М. Ша-рафутдінової; Кременчуцької — Д. Я. Телегіна, Є. В. Махно, М. П. Ку-чери, В. М. Даниленка, О. І. Тереножкіна, Є. О. Петровської, О. Ф. По-крівської, В. К. Гончарова, В. Й. Довженка, Р. О. Юри; Канівської — С. С. Березанської, М. М. Бондаря, Г. Т. Ковпаненко; Київської — В. О. Круца, В. І. Бідзілі, Д. Я. Телегіна. Початок планомірному нау-ковому вивченю Надазов'я поклали розкопки курганів у долині р. Молочної (О. І. Тереножкін, М. І. Вязмітіна, Л. С. Клейн, В. А. Іллінська, К. Ф. Смирнов, Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко, А. І. Фурманська).

На кінець 50-х років специфіка охоронних археологічних дослі-джень помітно змінюється у зв'язку з будівництвом численних зрошу-вальних систем. Археологи поруч з будівельниками, а іноді навіть ви-переджаючи їх, просувались від річкових долин в степові та лісостепові межиріччя, де основним об'єктом досліджень стають кургани. Експедиції в зонах зрошення поклали початок суцільному археологічному вивченню регіонів республіки. Значний обсяг досліджень виконали Пів-нічнокримська (П. Н. Шульц, Є. В. Веймарн, А. О. Щепінський), Пів-денноукраїнська (О. І. Тереножкін, О. М. Лесков), Керченська (О. М. Лесков), Краснознам'янська (Є. В. Черненко), Дністро-Дунай-ська (М. М. Шмаглій), Бориспільська (О. І. Тереножкін) експедиції.

Зростаючий обсяг досліджень став вимагати удосконалення ново-будовних експедицій. Для виконання рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» та травневого Пленуму ЦК КПРС (1966 р.). «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання великих стійких врожаїв зернових та інших сільськогосподар-ських культур», в зв'язку із зростаючим обсягом розкопок у зоні бу-дівництва великих зрошувальних систем на півдні республіки в ІА АН УРСР у 1968 р. створено постійнодіючі археологічні експедиції: Ка-ховська (О. І. Лесков), Інгульська (О. Г. Шапошникова), Північно-Ро-гачицька (О. І. Тереножкін, В. І. Бідзіля). Тоді ж в Інституті археології утворився спеціалізований відділ новобудовних експедицій (Ю. М. За-харук).

Пошуки оптимальних форм організації новобудовних експедицій виявилися пов'язаними з рядом об'єктивних та суб'єктивних труднощів і продовжуються в даний час. У 1971—1974 рр. Запорізька (В. І. Бідзіля) та Херсонська (О. М. Лесков) експедиції працювали на правах відділів. Цей досвід варто визнати вдалим, оскільки таким чи-ном був повністю вкомплектований та стабілізований склад двох великих постійнодіючих експедицій. Але в цілому по Інституту проблема досліджень на новобудовах вирішена не була. У 1974 р. відновлюється відділ новобудовних експедицій (М. М. Шмаглій), який у 1976 р. пе-ретворюється у неструктурну групу по організації новобудовних експе-дицій. У 1982 р. втретє створюється відділ новобудовних експедицій (П. А. Горішній). Зазначимо, що пошуки задовільного розв'язання ор-ганізаційних питань надто затяглися, що негативно позначилося на веденні охоронних досліджень на новобудовах. Найуразливішим міс-цем залишається хронічна недоукомплектованість новобудовних ек-спедицій, нестача кадрів наукових співробітників та лаборантів. Кад-рові проблеми ускладнюються постійнозростаючим обсягом асигнувань на проведення охоронних розкопок. Так, якщо за період з 1965 по 1970 р. Інститут археології АН УРСР уклав понад 60 договорів на су-му 750 тис. круб., то за один лише 1983 р. укладено 61 договір на загальну суму 1 млн. 179 тис. 430 круб.

Пожвавлення охоронних робіт наприкінці 60-х та в 70-ті роки пов'язане з роботою нових експедицій: Вільнянської (Д. Я. Телегін), Верх-ньотарасівської (Є. В. Черненко, М. М. Чередниченко), Дніпро-Донбасу (Д. Я. Телегін). Активно ведуться розкопки на новобудовах Донбасу (М. М. Чередниченко, С. Н. Братченко, І. О. Післярій, О. С. Беляєв), Приславщя (А. О. Щепінський, В. М. Корпусова), на Південному

Бузі (Г. Т. Ковпаненко, І. М. Шарафутдінова), у Північно-Західному Причорномор'ї (В. Н. Станко, Л. В. Субботін, О. В. Гудкова, І. Т. Черняков). Комплексні дослідження різноманітних ерхеологічних пам'яток проведені Дністровською новобудовою експедицією з 1974 по 1980 р. (С. М. Бібіков, О. П. Черниш, В. Г. Збенович, Т. Г. Мовша, М. М. Шмаглій, Л. В. Вакуленко, Г. І. Смирнова, Л. І. Крушельницька, І. С. Винокур, Г. Ф. Нікітіна, О. М. Приходнюк, П. А. Горішній, В. Д. Бааран, М. П. Кучера).

Зростаючий обсяг досліджень на новобудовах стимулював створення археологічних центрів на місцях, в обласних містах. Так, у Дніпропетровській області охоронні розкопки успішно проводить експедиція Дніпропетровського (І. Ф. Ковальова), в Донецькій — Донецького (А. О. Моруженко), у Харківській — Харківського (Б. А. Шрамко), у Ворошиловградській — Кіївського (М. М. Бондар) університетів. Значні дослідження на новобудовах практикує відділ археології Криму ІА АН УРСР (С. М. Бібіков). У 1984 р. організовано сектор новобудовних експедицій в Одесі при відділенні археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР (І. Т. Черняков). Виправдало себе на практиці запровадження єдиних розцінок на розкопки курганів та поселень (В. Ф. Генінг), полегшивши процедуру укладання договорів та фінансові відносини з будівельними організаціями. Зараз встановленими розцінками користуються і за межами УРСР.

Нині на базі відділу новобудовних експедицій укомплектовані шість новобудовних експедицій ІА АН УРСР: Миколаївська (О. Г. Шапошникова), Херсонська (А. І. Кубищев), Запорізька (В. В. Отрощенко), Краснознам'янська (Г. Л. Євдокимов), Приазовська (Ю. В. Болтряк), Закарпатська (С. І. Пеняк). Останніми роками розгорнуто дослідження курганів та поселень на шляху української дільниці газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород (П. А. Горішній, Г. Т. Ковпаненко, С. Н. Братченко, М. М. Чередниченко, Б. В. Магомедов, О. П. Черниш, С. І. Пеняк).

Яким би важливим не був організаційно-адміністративний бік справи охоронних розкопок, але реальну оцінку роботи, проведеної археологами України на новобудовах, можна вивести лише з результатів досліджень. І справа тут навіть не в тисячах розкопаних курганів або десятках тисяч квадратних метрів розкритої площині поселень, а в якості проведених у зоні будівництва розкопок. Гарантуючи таку якість може лише постійне удосконалення методики досліджень.

Ще перед археологами Дніпрогесівської експедиції постало проблема повного дослідження археологічних пам'яток. Вони зробили правило розкопки курганів на знос та розкриття поселень широкими площами. У повоєнний період прискорені темпи будівельних робіт змусили археологів застосовувати землерийні механізми (скрепер, бульдозер) на розкопках курганів. Свого часу українські археологи запозичили методику машинних розкопок курганів від своїх колег з Російської Федерації, довівши її до значного ступеня удосконалення. Нині практично всі новобудовні експедиції переїшли до траншейного методу розкопок кургану з обов'язковим залишенням контрольних бровок між траншеями¹. Такий метод дозволяє одержати максимум інформації про конструктивні особливості насипу, технологію спорудження кургана, стратиграфічну послідовність поховань, а також уточнє форму насипів у плані, оскільки вона не завжди буває круглою чи овальною. На розкопках так званих довгих могил, яких чимало у степовій смузі УРСР, практикується метод пересічних траншей: спочатку вздовж довгої осі кургану пробивається одна поздовжня траншея, фіксуються два довгих профілі по зачищених стінках цієї траншеї, а далі курган розкопується поперечними траншеями з фіксацією усіх проміжних бровок. Наявність осьової траншеї дає можливість закладати наступні поперечні бровки не насліп, а в найбільш інформативних ділянках видовженої курганної споруди.

Наголошувати на позитивних моментах траншейного методу розкопок курганів доводиться тому, що останнім часом доцільність його була поставлена під сумнів². І. С. Каменецький вважає, що траншейний метод має й негативні моменти: трудомісткість зачистки численних профілів, небезпека можливих обвалів ґрунту з бровок, незручності під час фотографування профілів бровок. Запропонована більш економна, безпечна та зручна, на думку І. С. Каменецького, методика розкопок курганів із залишенням лише трьох контрольних бровок, безвідносно до висоти та діаметра насипу. Автор пропозиції визначає, що штучне обмеження кількості контрольних бровок призведе до певних втрат інформації, але економічний ефект вважає вагомішим. Ми ж вважаємо, що найголовнішою метою розкопок археологічних пам'яток є одержання максимально можливої інформації. Негативні сторони траншейного методу здаються нам надуманими. Адже з застосуванням землерийної техніки трудомісткість земляних робіт на курганах значно знизилася, а зачистка профілів ніколи не була надмірним тягарем. Від небезпеки обвалів найкращий запобіжник — дотримання техніки безпеки, а не скорочення кількості контрольних бровок. Зручності для фотографів можна досягти, послідовно знімаючи бульдозером бровки. Та й взагалі доломіжний персонал має пристосуватися до найефективнішої методики, а не навпаки. Ми теж за те, щоб працювати швидко, без небезпеки для людей та економно, але не за рахунок зниження інформативності та якості розкопок.

Коротко зупинимося на деяких конкретних результатах досліджень на новобудовах, зосередивши увагу на степовій смузі України, де охоронні розкопки проводяться найінтенсивніше.

Дніпрогесівською експедицією (І. Ф. Левицький, А. В. Добровольський, Т. Тесля, М. Я. Рудинський) досліджено ряд палеолітичних місцевих знаходжень (Ямбург, Осокорівка I, Кайстрова та Дубова балки), що дало можливість говорити не лише про густу заселеність Півдня України у відповідний час, а й розкрити своєрідні риси місцевої палеолітичної культури. Цією самою експедицією здобуті матеріали (Ігрень 8, Виноградний та Похилий острови), що характеризували ранній неоліт Надпоріжжя (А. В. Добровольський, П. І. Смолічев). Згодом дані матеріали дали можливість виділити одну з найдавніших культур на території України — сурсько-дніпровську. Не менш важливі дослідження неолітичних стійбищ Собачки, Вовчки, Середній Стіг I (А. В. Добровольський), що дали підставу для хронологічного розчленування пізнього неоліту Надпоріжжя.

Матеріали досліджень у зонах новобудов дозволили виділити та охарактеризувати практично всі культурні прояви степового енеоліту (IV — перша половина III тис. до н. е.). На Побужжі встановлена зона культурних контактів степовиків з лісостеповими племенами трипільської культури. На поселенні в урочищі Пугач виявлено матеріали, що свідчать про зв'язки населення буго-дністровської культури з раннім Трипіллям. Вдалося синхронізувати пізню фазу буго-дністровської культури з ранньотрипільською. Пізніше, за доби розвинутої трипільської культури, вздовж Південного Бугу відкриті пам'ятки змішаного типу (Ташлик 2, Костянтинівка) у вигляді короткочасних стійбищ, синхронних трипільським поселенням типу Майданецького. Пам'ятки енеоліту Побужжя відкриті й досліджуються Миколаївською експедицією (О. Г. Шапошникова).

У 1927 р. поблизу греблі Дніпрогесу А. В. Добровольський виявив поселення Середній Стіг 2, що дало ім'я одній з найяскравіших культур степового енеоліту. У 1959 р., нижче греблі Кременчуцької ГЕС, Д. Я. Телегін відкрив та дослідив найвизначнішу пам'ятку середньостогівської культури — поселення та могильник неподалік с. Дерейка. Матеріали цих розкопок характеризують скотарський характер господарства середньостогівських племен. Серед домашньої худоби головну роль відігравав кінь, який служив, ймовірно, основним джерелом

харчування. У середовищі середньостогівських племен виник шнурний орнамент та знайшли ужиток бойові сокири-молоти з каменю. Ці ознаки характеризують, на думку переважної більшості дослідників, культуру найдавніших індоєвропейців.

Свого часу появу курганів у степу пов'язували з будівельною діяльністю племен давньоїмної культури. Дослідження на новобудовах дозволили виявити ряд перед'ямних культур з підкурганим ритуалом поховання (нижньомихайлівська, кемі-обинська, випростаних поховань, усатівська). Оформлений скотарсько-землеробський устрій господарства, наявність місцевої металообробки, різноманітні контакти з сусідніми та віддаленими племенами — все це дає можливість твердити, що Північне Причорномор'я стає у першій половині III тис. до н. е. дальньою периферією близькосхідного вогнища цивілізації, тісно чи іншою мірою причетною до історичних подій, зафікованих найдавнішими писемними джерелами. Серед дослідників найдавніших курганних пам'яток — Д. Я. Телегін, І. Ф. Ковальова, О. Г. Шапошникова, А. О. Щепінський, В. Г. Збенович, Е. Ф. Патокова, І. Л. Алексєєва, Ю. Я. Рассамакін та ін.

Вирішальний внесок зробили новобудовні експедиції у вивчення давньоїмної культури (середина — друга половина III тис. до н. е.). Ключовою пам'яткою для вивчення історії та культури давньоїмних племен є Михайлівське поселення-фортеця у Херсонській області (О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич). Михайлівка виконувала за доби ранньої бронзи функції великого міжплемінного центру, укріплена, на виладок небезпеки, захисними спорудами з каменю. Матеріали розкопок Михайлівки дозволяють вирішувати питання розвитку господарства, соціальних відносин, складання давньоїмного суспільства та міжетнічних контактів.

Дійсно масовими стали нині поховальні пам'ятки племен давньоїмної культури, досліджені в зоні новобудов. Ще 20 років тому у степовому Побужжі були розкопані лише поодинокі поховання давньоїмної культури, а нині південнобузький варіант ямної культури налічує понад 1500 поховальних комплексів (О. Г. Шапошникова, В. М. Фоменко, Н. Д. Довженко, М. Т. Товкайло). У Північно-Західному Причорномор'ї з ямної культурно-історичної спільноти виділена буджацька культура з яскравим та своєрідним керамічним комплексом (І. Т. Черняков). Проблема соціальної диференціації давньоїмного суспільства була поставлена відкриттям та інтерпретацією поховань з дерев'яними возами на дискових колесах (О. І. Тереножкін, М. М. Чередниченко, Ю. О. Шилов, О. Ю. Кузьміна). Яскрава сторінка духовної та художньої культури давньоїмних племен висвітлена завдяки знахідкам у курганах сотень кам'яних антропоморфних стел та ідолів (О. І. Тереножкін, О. О. Формозов, А. О. Щепінський, Д. Я. Телегін, Л. П. Крилова, Н. Д. Довженко, М. О. Ричков).

Не менш значний внесок зроблено у вивченні пам'яток катакомбної культурно-історичної спільноти. Завдяки дослідженням у зоні зрошення вдалося чітко розмежувати раний пласт катакомбних старожитностей, позначеній ремінісценціями давньоїмної культури, та пізній, представлений у степовій смузі території України пам'ятками інгульського типу культури. Проаналізований антропологічний матеріал з катакомбних поховань дозволив С. І. Круц дійти висновку про антропологічні відмінності між ранніми та пізніми катакомбниками й про наявність прийшлої населення у степах за доби середньої бронзи. Специфічною для катакомбного обряду поховання виявилася традиція підкреслювати професійну спеціалізацію небіжчиків. Відкриті поховання ливарників, майстрів по виготовленню наконечників стріл, гончарів, чинбарів, косторізів тощо (С. С. Березанська, В. С. Бочкарьов, І. О. Післарій).

Показовим для практики розкопок на новобудовах 80-х років є відкриття серії катакомбних поховань інгульського типу з портрето-

ваними черепами (А. І. Кубищев, В. В. Отрощенко, С. Ж. Пустолов). Лише Херсонською та Запорізькою експедиціями за п'ять останніх польових сезонів відкрито 40 черепів з ознаками портретизації. Звичай моделювання (відтворення) обличчя померлого на звільненому від м'яких тканин черепі доніс до наших днів, у всій своїй об'ємній виразності, образи людей першої половини II тис. до н. е. Ліпилися портрети за допомогою спеціально приготовленої глянциної маси з домішками вугілля та вохри. Відомо, що кургани у басейні р. Молочної інтенсивно розкопувалися понад 30 років тому, але серййоне відкриття портретованих черепів відбулося лише нещодавно. Це наочно підтверджує висловлену вище тезу про вдосконалення якості розкопок на новобудовах. На окремих могильниках поховання з портретованими черепами супроводжувалися особливо ошатним посудом, зброєю, знаряддями праці та деталями дискових коліс від возів (Заможне, Виноградне), що дає можливість вважати ці комплекси похованнями вождів. Численні етнографічні паралелі ритуалу портретування дозволяють пов'язати цей обряд з культом предків. Найближчі аналогії портретуванню у бронзовому віці походять з Стародавнього Єгипту.

Культура багатоваликової кераміки своїм виділенням завдячує дослідженням на новобудовах. Опорна пам'ятка — поселення Бабине 3 — розкопане А. В. Добровольським у 1951—1954 рр. у зоні затоплення Каховської ГЕС. Матеріали цих розкопок зіграли вирішальну роль у виділенні своєрідного керамічного явища XVII—XV ст. до н. е. у самостійну культуру (С. С. Березанська). Тривалий час лишалось відкритим питання про поховальні пам'ятки культури багатоваликової кераміки. Відповідь дали розкопки курганів у зоні зрошення на території Ворошиловградської та Донецької областей (С. Н. Братченко, О. І. Післарій). Спираючись на документовані матеріали новобудовних розкопок, І. О. Післарій визначив культурні ознаки поховань багатоваликової кераміки. Під кутом зору нових визначень була переглянута культурна належність «класичних» поховань зрубної культури за В. О. Городцовим. Певну частину з них довелося віднести до культури багатоваликової кераміки. Спостереження І. О. Післарія, перевірені на матеріалах інших степових експедицій, отримали загальне визнання.

Перші масштабні дослідження поселень доби пізньої бронзи були проведені Дніпрогесівською експедицією (І. Ю. Спаський, О. К. Тахтай). Цей період представлено у Степу пам'ятками зрубної культури та її західного локального варіанта — сабатинівської. У результаті розкопок встановлено щільну заселеність степової смуги зрубними та сабатинівськими племенами та повне освоєння цієї території (І. М. Шарафутдінова, І. Т. Черняков, І. Ф. Ковальова, В. В. Отрощенко, О. С. Беляєв, В. М. Клюшинцев). Розкопки десятків поселень та багатьох тисяч поховань допомогли досягти високого ступеня вивченості зрубної та сабатинівської культур. На сході республіки вперше виявлено ранньозрубні поховання з виразними елементами абашицької культури (С. Н. Братченко, Я. П. Гершкович), що важливо для розв'язання складної проблеми формування зрубної культури. Серед пам'яток сабатинівської культури виділяється поселення Тащлик I на Південному Бузі, де зусиллями Миколаївської експедиції розкрито 7500 м² площин, на якій розміщувалися 15 жител з кам'яними основами стін. Показово, що виробничі комплекси по обробці шкір та кісток були винесені за межі житлового кварталу. На цьому самому поселенні виявлено найдавніші на території України ознаки обробки заліза та окремі залізні речі XIII ст. до н. е.

Відкриття протягом останніх 20 років серії курганних та ґрунтових могильників доби фінальної бронзи (XII—X ст. до н. е.) з обрядом поховання, відмінним від зрубного та сабатинівського (О. М. Лесков, І. Д. Ратнер, О. В. Бодянський, В. В. Отрощенко, В. П. Ванчугов, Л. В. Суботін, А. І. Кубищев, Г. Л. Євдокимов), дозволило виділити пам'ятки білозерського етапу пізньозрубної культури в окрему біло-

зерську культуру, позначену рисами занепаду осілого скотарсько-землеробського господарства напередодні переходу до кочового способу ведення господарства.

Розкопками на новобудовах фактично створено археологічну базу для вивчення культури історичних кімерійців (ІХ—VII ст. до н. е.). З'явилася можливість монографічного вивчення цього загадкового народу (О. І. Тереножкін). Відкриття своєрідних кімерійських стел-стовпів (Н. Л. Членова, О. І. Тереножкін) допомогло провести співставлення зображень на причорноморських стелах з античною іконографією кімерійців³ та ідентифікувати ряд реалій (сагайдаки з відкідними кришками, налобні стрічки, мечі). Таким чином, з'явилися нові вагомі докази на користь того, що кімерійці вирушили у походи до Малої Азії саме з Північного Причорномор'я. До речі, одна з перших кімерійських стел була знайдена на будівельному майданчику Дніпрогесу.

Великі асигнування на охоронні розкопки дозволили поновити розпочату ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції практику дослідження великих скіфських курганів. Наука збагатилася такими скіфськими царськими комплексами, як Гайманова (В. І. Бідзіля) та Товста (Б. М. Мозолевський) могили. За ними шикуються багато сотень скіфських курганів меншого рангу аж до грунтових поховань, які в сукупності дають неоцінений матеріал до реконструкції соціальної структури скіфського суспільства V—IV ст. до н. е. (К. П. Бунятян). Відмічено нерівномірний розподіл скіфських курганів по степу, прив'язку поховальних пам'яток скіфів IV ст. до н. е. до найважливіших торгових шляхів (Ю. В. Болтрик). Транштейнний метод розкопок курганів, апробований на об'єктах доби бронзи, дозволив поглибити вивчення архітектури скіфських поховальних споруд.

Для вивчення сарматського періоду (ІІІ ст. до н. е.—ІІІ ст. н. е.) важливе значення мали розкопки городища та могильника поблизу с. Золота Балка (М. І. Вязьмітіна), окремих могильників на Дніпрі (Є. В. Махно) та Молочній (М. І. Вязьмітіна). Поховання представниці вищої сарматської знаті виявлено у Соколовій могилі на Південному Бузі (Г. Т. Ковпаненко), а ще одне багате поховання — у Нагальчинському кургані в Криму (А. О. Щепінський).

Значним є внесок досліджень на новобудовах до вивчення культури кочових племен середньовіччя, головним чином тюркомовних. Тут, серед сотень поховань виділяється половецький комплекс Чингульського кургану (В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакін) — найбагатший з усіх відомих. Насиченість Чингульського комплексу речами, що походять з різних куточків тогочасного (середина XIII ст.) світу, дозволяє не лише вивчити культурні та економічні зв'язки половців, але й уточнити певні біографічні епізоди людини, похованої на р. Чингул. Походження окремих речей з Чингульського кургану та ареал їх поширення дають змогу припустити перебування половця в Угорщині, Болгарії, на Русі та безпосередні контакти з латинянами-хрестоносцями, які захопили Константинополь. Подібність речей чингульського половця до вбраних та озброєння Данила Галицького, відомих з літописної оповіді, вказує на високий соціальний статус першого, скоріше ханський. В зв'язку з цим не можна не пригадати згаданого у Галицькому Літописі свата Данилового хана Тігака. На думку деяких істориків, цей хан після служби у Данила Галицького на початку 50-х років XIII ст. повернувся з під владною йому ордою у Степ. Цілком можливо, що особа, похована у Чингульському кургані, і є ханом Тігаком.

Незважаючи на труднощі, археологи Інституту археології АН УРСР першими стали на шлях організованого дослідження пам'яток, які гинуть у процесі будівництва⁴. Дослідження в цьому напрямку будуть проводитися колективом відділу новобудовних експедицій ІА АН УРСР і налагі.

П. А. ГОРИШНИЙ, В. В. ОТРОЩЕНКО, О. Г. ШАПОШНИКОВА

Исследования археологических памятников на новостройках Украины

Резюме

В статье освещается история археологических исследований на новостройках Украинской ССР, от Днепрогесовской экспедиции до последних работ по трассе газопровода Уренгой—Помары—Ужгород. Особое внимание уделяется организационным вопросам и методике раскопок курганов в зонах новостроек. Кратко освещены основные достижения украинской археологии за последние 50 лет, ставшие возможными именно благодаря охранным раскопкам на новостройках республики.

¹ Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. — Археологія, 1974, вип. 13, с. 105—109.

² Каменецкий И. С. К методике раскопок степных курганов. — В кн.: Древние и средневековые культуры Поволжья. Куйбышев, 1981, с. 128—136.

³ Дударев С. Л., Махортых С. В. К толкованию иконографии некоторых античных изображений киммерийцев. — В кн.: Античные государства и варварский мир. Орджоникидзе, 1981, с. 37—48.

⁴ Нелов Д. Б. Полевая археология и охрана археологических памятников. — СА, 1984, № 1, с. 5.

Б. А. ШРАМКО

Підсумки досліджень Більського городища

Найбільше у Східній Європі Більське городище, розташоване в басейні р. Ворскли, давно привертало увагу вчених. окремі відомості про цей комплекс пам'яток з'являються ще в писемних джерелах XVII ст.¹. Проте довгий час автори обмежувалися лише описом випадкових знахідок і зовнішнього вигляду земляних споруд². У 1895 р. О. О. Бобринський звернув увагу, що на городищі трапляється кераміка скіфської епохи³. Першим здійснив тут археологічні розкопки В. О. Городцов⁴. За один літній сезон 1906 р. йому вдалося розкопати ряд ділянок у західній частині поселення і простежити 22 кургани, окрім зольники, оборонні споруди. На основі археологічних матеріалів В. О. Городцов зробив висновок, що давні мешканці з'явилися тут не пізніше VI ст. до н. е. Після досліджень В. О. Городцова незначні розвідки провели О. А. Спіцин, О. А. Потапов, Б. М. Граков, І. І. Ляпушкін та ін.⁵ В монографії Г. Т. Ковпаненко про племена скіфського часу на Ворсклі значне місце відводилося і Більському городищу⁶. М. І. Артамонов висловив здогадку, що дане поселення є залишками загадуваного Геродотом міста Гелона⁷. Але щоб підтвердити або спростувати це положення, необхідні були широкі дослідження.

У 1954 р. Скіфо-слов'янська археологічна експедиція Харківського університету провела розвідку на Більському городищі. У 1958 р. почалося його систематичне вивчення. З невеликою перервою воно продовжується і досі. В розкопках 1958—1960 рр. брав участь загін Московського університету (керівник Б. М. Граков), а в 1968 р. — Донецького університету (керівник А. О. Моруженко). За роки розкопок розкрито площа городища близько 31 тис. м², досліджено 31 курган. Вперше проводились розкопки курганів Перещепинського та Більського могильників (останній знаходиться на самому городищі)⁸.

В результаті планомірних багаторічних розкопок вдалося уточнити час існування городища — початок VII—початок III ст. до н. е. (рис. 1). Визначено послідовність виникнення різних ділянок городища, їх призначення і культурно-етнографічні особливості Західного і Східного укріплень. Поселення площею понад 4 тис. га дає можливість простежити виникнення міста на основі розвитку центру союзу двох племен. Вигідне розміщення на перехресті важливих сухопутних і водних торгових шляхів сприяло його розквіту. Підтвердженням торгових зв'язків жителів Більського городища є численні знахідки античної кераміки — розписний посуд і амфорна тара. Тут представлені різні центри Іонії, Аттики, Самоса, Хіоса, Фазоса, Родоса, Лесбоса, Коса, Клазомен та ін.⁹ Зосередження численного населення і жвава торгівля сприяли розвитку різних галузей господарства і особливо, ремесла.

Велике значення має відкриття на Більському городищі святилища, в якому вперше у великій кількості знайдено глиняні скульптури¹⁰. Численність і різноманітність скульптур, серед яких є антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, дозволяють виділити їх в окрему групу археологічних джерел скіфської епохи, про яку до останнього часу ми знали дуже мало. До цієї ж групи відносяться і глиняні зображення знарядь, побутових і культових предметів, відтворюючих форму бага-

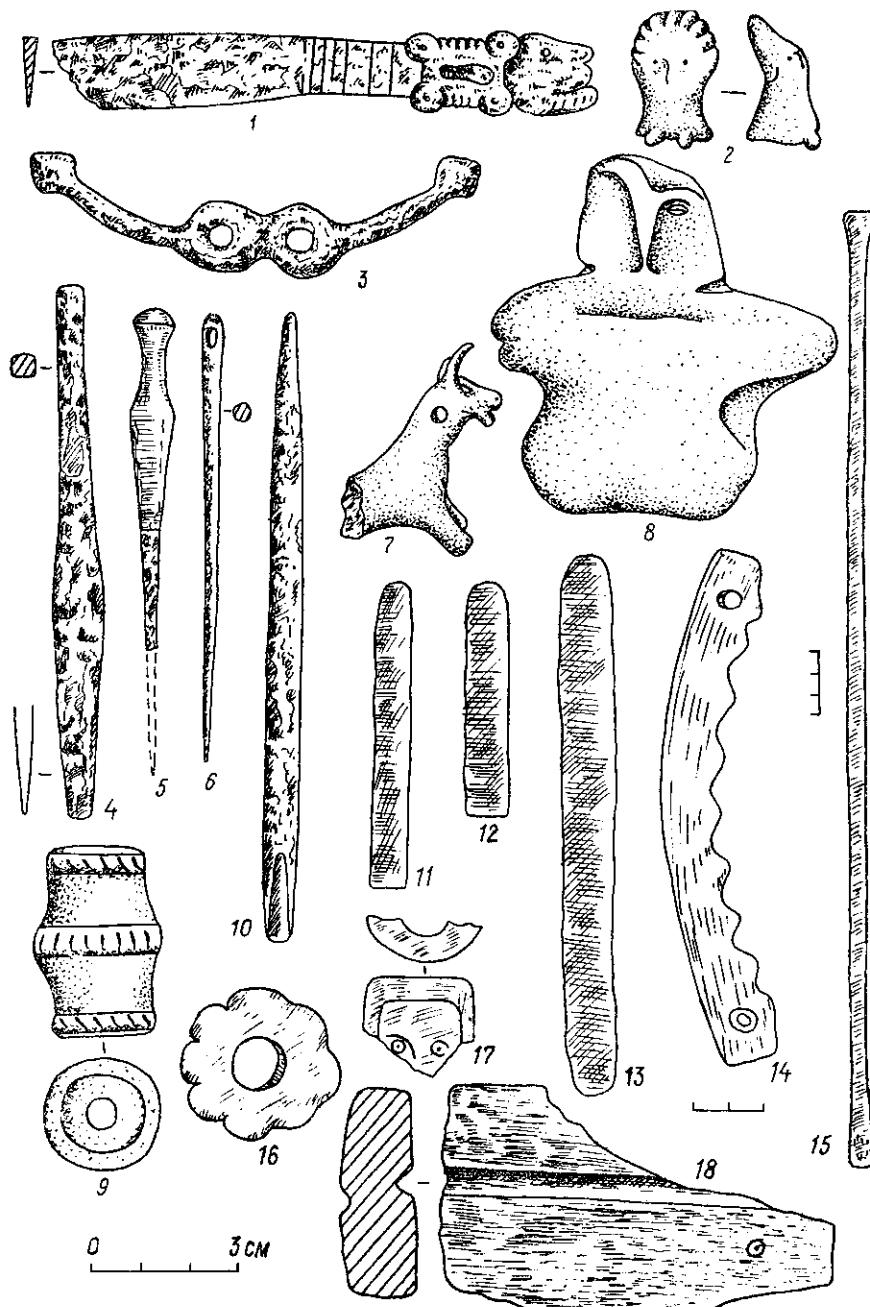

Рис. 1. Матеріали з Більського городища:

1 — ніж, прикрашений зображенням голови хижака; 2 — скульптурне погруддя жінки; 3 — паслій від кінської вузді; 4 — стамеска; 5 — биметалічна шпилька; 6 — голка; 7 — скульптурна підвіска, яка зображує бика; 8 — культове зображення одноокого бога; 9 — орнаментоване пряслице; 10 — жолобчасте долото; 11—13 — товарні зливки бронзи (тривм); 14 — кістяна деталь від недозвуздання оленя; 15 — мірна лінійка (скіфський лікоть); 16, 17 — буси; 18 — заготовка для виготовлення оселків.

Матеріали: 1, 3, 4, 6, 10 — залізо; 5 — бронза і залізо; 11, 12, 13, 15 — бронза; 2, 7, 8, 9 — глина; 14 — кістка; 16, 17 — скло; 18 — сланець.

тъох речей, які не дійшли до нас. Всі вони важливі для вивчення господарства та ідеології місцевого населення лісостепової Скіфії.

Розвиток ремесел і торгівлі, виникнення великого святилища сприяли руйнуванню родоплемінної замкнутості, подоланню вузькості натурального господарства, посиленню майнової і соціальної диференціації суспільства. Більське городище стає великим політичним, економічним

і релігійним центром, перетворюється на стародавнє місто¹¹. Конкретні особливості цього складного соціально-економічного процесу, що веде до утворення ранньокласового суспільства, зараз спеціально вивчаються. Це найбільше у Східній Європі поселення раннього залізного віку з розвинутим ремеслом і торгівлею виникло набагато раніше, ніж великі виробничі центри в степовій Скіфії. Навіть після появи останніх Більське городище зберегло важливе значення, поскільки рівень розвитку ремесел тут був вищим. Це городище, безперечно, мало великий культурно-економічний вплив на великі області лісостепової і степової Скіфії. Бідність писемних джерел, на жаль, поки що не дає можливості визначити, наскільки цей культурно-економічний вплив відповідав політичному. У всякому разі потужні дерев'яно-земляні укріплення є наочним свідченням могутності і незалежності міста.

Грецькі торговці не лише знали цей центр, але й самі приїжджали сюди. Є всі підстави думати, що саме Більське городище було містом Гелоном в країні будинків¹². Суперечки про можливість такого ототожнення становлять зараз інтерес переважно лише для історії вивчення питання¹³, оскільки всі заперечення виявилися недостатньо обґрунтованими і були відкинуті¹⁴. Сукупність археологічних матеріалів з Більського городища не суперечить повідомленню Геродота про місто Гелон. Навпаки, навіть дрібні деталі його оповіді знаходять підтвердження в археологічних джерелах.

Розповідь Геродота про місто Гелон (IV, 108—109) коротка, але виразна і насичена деталями, про які можна було дізнатися лише від очевидця. Поєднання цих деталей дає можливість відтворити обриси дуже своєрідного поселення. Навколо Більського городища розташовані великі масиви хвойних і листяних лісів, є заплавні озера й болота. Геродот відзначав, що гелони мають сади: на Більському городищі виявлено сліди садівництва¹⁵. Міські стіни дійсно були дерев'яними. Дерево широко використовувалося при будівництві жителі і культових споруд. Досі тут трапляються бобри, куниці, водяться лосі. Кістки цих тварин наявні серед остеологічних матеріалів Більського городища¹⁶. Важливу роль у господарстві місцевих жителів відігравали землеробство і скотарство.

Важливим є повідомлення Геродота про довжину міської стіни Гелона, яка з одного боку дорівнювала 30 стадіям. Щоправда, ми не знаємо, яким уявляв Геродот план міста, а Більське городище не має правильної геометричної форми. Якщо допускати, за Геродотом, неправильний чотирикутник, а план Більського городища нагадує таку фігуру, то розміри збігаються¹⁷. У будь-якому випадку жодне поселення міського типу у Східній Європі не витримує порівняння з цією пам'яткою. Але існує можливість використати вказівки Геродота і без суперечливих ув'язок. Мабуть, Геродот не випадково повідомляє довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни. Така ділянка простежується на північному боці Більського городища. Примітно, що починається вона поблизу того місця, де в давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземин). Оборонна лінія стародавнього міста проходить тут по рівному плато і чітко обмежена двома різкими поворотами. Довжина цієї ділянки, уздовж якої міг без перешкод пройтися купець, який приїджав у місто, становить саме 30 стадій. Спроби його пересуватися в інших напрямках не увінчалися б успіхом оскільки місцевість перехрещували глибокі яри та балки.

Археологічні розкопки показали етнокультурну неоднорідність населення, яке проживало на Більському городищі і за його межами. Про це свідчить цілий ряд особливостей в будівельних прийомах, в побутових традиціях і матеріальній культурі Західного і Східного укріплень, а також відповідна неоднорідність поховань у могильниках, пов'язаних з городищем. Виявлена неоднорідність відповідає змальованій

Геродотом ситуації. Він відзначає переселення на землі будинів з півдня гелонів і з заходу неврів. Важко визначити, які риси матеріальної культури пов'язані з тією чи іншою конкретною етнічною групою. Немає певності і в тому, що в лисемних джерелах зафіксовано етнічні спільноти, які брали участь в переселеннях. І все ж західні, які відносяться переважно до лісостепового дніпровського Правобережжя, і південні, пов'язані з прикубансько-кавказьким регіоном, елементи простежуються на Більському городищі. Однак вони не відображають всіх різноманітних культурно-історичних зв'язків стародавнього міста. Точніша ув'язка археологічних матеріалів з визначеними етнічними спільнотами — справа майбутнього.

В результаті розкопок одержано величезний та різноманітний матеріал, який характеризує господарство жителів Більського городища — Гелона. Ми зупинимося лише на деяких знахідках. Розкопки на Більському городищі і в його околицях дали багатий палеоботанічний матеріал, що складається з обуглених зерен, стеблин, колосків, відбитків зерен і рослин на кераміці і з культових моделей зерен («зерна щастя»). Вивчення його разом з З. В. Янушевич дозволило не лише установити культурні рослини Скіфії, але й пояснити одне не зовсім зрозуміле місце в «Історії» Геродота. Говорячи про скіфів-орачів, які жили в Лісостепу, Геродот відзначає, що вони «сіють хліб не для власного споживання, а для продажу» (IV, 17). Під словом «хліб» малося на увазі м'яка пшениця, яка була основною зерновою культурою, що експортувалася в Грецію. На основі цього тексту, звичайно, роблять висновки про товарне виробництво зерна. Але не менш цікавим є інше. Чому Геродот підкреслює, що скіфи-орачі самі не їли цей хліб? Не можна ж думати, що, сіючи пшеницю, вони взагалі не вживали її. Вивчення кількісного складу залишків зернових показує, що основними культурами, які вирощувалися в Скіфії, були: плівчаста пшениця (полба-двозернянка), плівчастий ячмінь і просо. Полба в знахідках становить до 53% матеріалу. Ця стародавня, невибаглива, стійка до хвороб і осипання поживна культурна рослина була в ранньому залізному віці дуже популярною в Скіфії. Полба — це круп'яна культура, з якої готували кашу. Саме така каша, очевидно, а не хлібні коржі, була основною їжею орачів-скіфів, і це знайшло відбиття в тексті Геродота.

Нешодавно І. Т. Кругликова висловила думку, що полба-двозернянка була занесена в Скіфію грецькими переселенцями із метрополії¹⁸. Але знахідки свідчать, що ця культура вирощувалася на півдні Східної Європи задовго до появи тут грецьких колоністів. С. І. Берестньов, Ю. В. Буйнов відзначали наявність цієї рослини в пам'ятках зрубної і бондаріхінської культур¹⁹. Аналогічно вирішується і питання про культурне жито, яке зараз відоме на багатьох пам'ятках: Уч-Баші, Іване Пусте, Більському та Люботинському городищах, селищі Мала Рублівка та ін. Вони належать до періоду від бронзового до ранньоскіфського часу (Х—V ст. до н. е.), в той час як найраніші знахідки на античних поселеннях відносяться до елліністичного періоду.

Культова скульптура Більського городища численна, різноманітна і надзвичайно інформативна. Але, мабуть, найважливішим є комплекс культових глиняних скульптур, знайдених в ямі № 157 в 1981 р. В цьому унікальному комплексі рубежу VI—V ст. до н. е. відтворена, очевидно, сцена, пов'язана з весняним землеробським святом. Серед скульптур виділяються антропоморфні та зооморфні (воли) статуетки, модель колісниці, дишло, ярмо, глиняна модель кривогрядильного рала, культові хлібці, мініатюрний ківшик, моделі «зерен щастя», зображення сокира та ін. Деякі речі дуже нагадують своєрідну ілюстрацію до оповіді Геродота про священні предмети (рала, ярмо, сокира і посудина), які впали з неба при синах Таргітая (IV, 5). Комплекс цікавий не лише для вивчення міфології і релігійних вірувань племен Скіфії, але й розширяє наші відомості про особливості матеріальної

культури місцевого населення. Так, досі не була відома форма ярма, яке існувало в Скіфії. Передбачалося, що дерев'яне яро, яке нагадує сучасне українське, знайдено в Мелітопольському скіфському кургані. Однак ретельне вивчення цих залишок показало, що це — уламки дерев'яного візка, а не ярма. Більська модель вперше дала можливість відтворити будову скіфського ярма і рала²⁰.

На городищі трапилися і залишки кам'яної орізного виробництва. Асортимент виробів був різноманітний, але особлива увага приділялась виготовленню точильних брусків з отвором для підвішування, які, напевно, мали добрий збут. Процес цього виробництва за виявленими заготовками, напівфабрикатами, бракованими і готовими виробами можна простежити у всіх деталях. Цікаво, що, за висновками геологів, використовувалася не місцева, а привізна сировина. Це здивував підтвердженням, що торгові зв'язки і, зокрема, поставка сировини відгравали велику роль у житті мешканців Більського городища — Гелона.

Багатий остеологічний матеріал городища дав можливість В. І. Цалкіну охарактеризувати тваринництво і полювання місцевого населення скіфської епохи²¹. Кількісно, а значною мірою і якісно цей матеріал набагато перевищує знахідки на будь-якому з поселень. Деякі знахідки відтворюють досі невідому в Скіфії галузь скотарства. Ще в 1965 і 1978 рр. траплялися уламки своєрідних кістяних гребенів з округлими отворами і великими трикутними зубцями, але важко було визначити їх призначення. Спочатку гадали, що цими гребенями чесали льон. У 1983 р. знайдено цілий гребінь. Він дугоподібно вигнутий і має два округлих отвори, розміщених на кінцях. Дана знахідка гребеня відтворює кістяні деталі недоуздка оленя (рис. 1, 14). Таким чином, вияснилося, що населення лісостепової Скіфії приручало оленів. Поки що важко визначити, чи використовувалися вони як засіб перевезення, чи лише для полювання на диких оленів з манциком. В усякому разі оленярство існувало і упряж мала кістяні деталі, котрі нічим не різняться від тих, які і зараз використовують народи півночі.

Великий політичний, економічний і релігійний центр на березі Ворскили існував довго. Могутні дерев'яно-земляні укріплення давали населенню надійний захист. Хоча оборонні споруди раннього періоду мають сліди нападів, але ворогам ніколи не вдавалося взяти місто. Будь-яких слідів руйнувань в середині городища не виявлено. Кинуті жителями і спалене персами дерев'яне укріплення, про яке згадує Геродот (IV, 123), не можна ототожнювати з Більським городищем — містом Гелоном²². Обидва ці поселення навіть Геродот називає по-різному (IV, 108; IV, 123). Скіфо-персидська війна не могла не позначитися на долі Більського городища та інших поселень лісостепової Скіфії. Перемога скіфів зробила вплив і на лісостепові племена. Сліди одного з таких нападів скіфів, а не персів, мабуть, і зберегли оборонні споруди Більського городища.

Існувало і розвивалося поселення до початку III ст. до н. е. Потім воно поступово перестає існувати, але навіть в найпізніших шарах немає слідів раптової загибелі міста. Воно припинило існування не в результаті воєнного розгрому, а з економічних причин. Сарматське вторгнення в Північне Причорномор'я обірвало життєво важливі для міста торгові зв'язки, позбавило його ремісників необхідної сировини. Місто поступово занепало, було покинуте і забуте. На окремих ділянках Більського городища виникали невеликі поселення і пізніше, але міського центру вже не існувало.

Розкопки на Більському городищі ще далекі від завершення і слід думати, що наступні дослідження відкривають ще багато цікавого.

Итоги исследований Бельского городища

Резюме

Бельское городище известно еще с XVII в., но долго не привлекало внимания исследователей. Первые раскопки здесь произвел В. А. Городцов в 1906 г., а систематическое исследование городища началось с 1958 г. Раскопками обнаружена площадь городища около 31 тыс. м² и раскопан 31 курган. Найден богатый остеологический и палеоботанический материал. Установлено время существования городища — начало VII — начало III в. до н. э. Исследования определили этнокультурную неоднородность населения городища, его возникновение на основе существования союза двух племен.

Поселение, расположенное на перекрестке важных сухопутных и водных путей, превратилось в крупный политический, торговый, ремесленный и религиозный центр. Важное значение имело развитие торговых связей с различными античными центрами. Сосредоточение населения и оживленная торговля благоприятствовали развитию различных ремесел. На городище найдено много интересных комплексов. Среди них кузница и бронзолитейные мастерские, святилище, на котором найдено большое количество глиняных скульптур, имеющих важное значение для изучения идеологии племен лесостепной Скифии. Некоторые находки вообще являются уникальными. К ним относятся орудия производства, мерная линейка («скифский локоть»), костяные детали недоуздка олена, свидетельствующая, что в лесостепной Скифии были домашние олени. Мощные укрепления Бельского городища являются наглядным свидетельством могущества и независимости города и связанных с ним территорий. Имеются все основания полагать, что Бельское городище было городом Гелоном в стране будинов. Рассказ Геродота о Гелоне подтверждают археологические источники. Этот городской центр возник намного раньше, чем крупные производственные центры степной Скифии.

¹ Молчановский Н. Левобережная Украина в XV—XVII ст. — Киев. старина, 1896, т. 53, с. 265.

² Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857, отд. 3, с. 96; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — Киев, 1851, с. 643—656; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. — Тр. Полтав. учен. арх. комисс., 1905, вып. 1, с. 195; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (эмниевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. — В кн.: Тр. XIII АС. М., 1907, т. 2, (с. 174—179).

³ Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глинича и на границе губерний Полтавской и Харьковской. — ОАК за 1895 г., Спб., 1897, с. 125—128.

⁴ Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. — В кн.: Тр. XIV АС. М., 1911, т. 3, с. 93—161.

⁵ Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей. — ИАК, 1918, вып. 65, с. 124; Гравков Б. Н. Литейное и кузнечное ремесло у скифов. — КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 38—47; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 1961, № 104, с. 49—50; Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk. — In: Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, 1929, Bd. 4, s. 162—168.

⁶ Ковтаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 188 с.

⁷ Scerbakivskij V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. — In: Biblioteka prehistoryczna. Poznań 1930, t. 1, s. 265—286; Артамонов М. И. Этнogeография Скифии. — Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. ист. наук, 1949, № 85, вып. 13, с. 162.

⁸ Шрамко Б. А. Исследования лесостепной полосы УССР. — АО 1966 г. М., 1967, с. 199—200; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища. — В кн.: Скифские древности Киев, 1973, с. 82—112; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон. В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 94—132.

⁹ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема. — СА, 1975, № 1, с. 65—85.

¹⁰ Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 194—209.

¹¹ Шрамко Б. А. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии. — В кн.: Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. Киев, 1984, с. 218—229.

¹² Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974, с. 96—97, 93; Гравков Б. Н. Скифы. — М., 1971, с. 151—164; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — М., 1979, с. 153.

¹³ Ливеров П. Д. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных. — МИА, 1969, № 151, с. 5—26; Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 73—99.

¹⁴ Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения ее обитателей. — АСГЭ, 1983, № 23, с. 73—92;

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи..., с. 34—132; *Шрамко Б. А.* Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гедено-будинская проблема, с. 65—85.

¹⁵ *Šramko B. A.* Der Ackergau bei den Stämmen Skytiens im 7—3. Jh. v. u. Z. — Slov. archeol. Bratislava, 1973, Bd 21, S. 147—166.

¹⁶ *Цалкин В. И.* Животноводство и охота племен восточно-европейской Лесостепи в раннем железном веке. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

¹⁷ *Шрамко Б. А.* Крепость скифской эпохи..., с. 34—132.

¹⁸ *Кругликова И. Г.* Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975, с. 187.

¹⁹ *Берестнев С. И.* Работы Левобережной лесостепной экспедиции. — АО 1979. г. М., 1980, с. 251—252; *Буйнов Ю. В.* О хозяйстве племен бондарихинской культуры. — Вісн. ХДУ. Історія, 1980, № 201, вип. 12, с. 94.

²⁰ *Шрамко Б. А.* Модель бычьей упряжки скифского времени — В кн.: Древности Евразии в скифо-сарматское время. М., 1984, с. 251—255.

²¹ *Цалкин В. И.* Указ. соч., с. 3—107.

²² *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. — Киев, 1984, с. 94—95.

Н. Л. ГРАЧ

Нова пам'ятка елліністичного часу з Німфею

У 1982 р. при розкопках боспорського міста Німфея в шарі елліністичного часу трапився винятковий матеріал. Це поліхромна штукатурка, що відвалилася зі стіни приміщення, яке входило до архітектурного комплексу культового призначення. Площа оштукатуреної стіни становила близько 15 м², при цьому значна частина її поверхні була вкрита різними графічними рисунками, знаками і написами¹.

Архітектурний комплекс, де виявлено цю знахідку, не досліджений остаточно. Про відношення його до культової сфери життя міста свідчать виявлені кам'яні вівтарні споруди та велика кількість вотивного матеріалу. Святилище за розміщенням на плато та композицією, за плануванням та конструкцією не має аналогій.

Це була чимала будівля, споруджена на трьох терасах крутого схилу, повернутого до моря, точніше, до гавані (рис. 1). Час існування її — перша половина III ст. до н. е. Згодом з невідомих причин будівля була зруйнована, капітально перебудована (неодноразово) і, очевидно, втратила свої первісні функції. В пізньоелліністичний час схил використовувався для смітника, в результаті чого на руїнах будівлі з'явився товстий шар ґрунту, який досягав разом з делювіальними нагромадженнями (схил більше ніколи не забудовувався) 8—10 м.

Незважаючи на добру збереженість будівельних залишків, чому сприяло розміщення святилища на терасах, первісний його вигляд важко відновити. Разом з тим деталі ранньої архітектури, виявлені *in situ* чи у повторному використанні, багато про що говорять. Основою будинку служив високий цокіль з рустованою кладкою; у стінах широко використовувався штучний камінь трьох параметрів; яруси поєднані багатоступінчастими сходами з широкими маршами, складені з тих же блоків, іноді рустованих; на нижньому ярусі зафіксовано кам'яні вівтарі різних конструкцій; на верхній терасі відкрито викладений прямокутними рівними плитами двір з галереєю та величезними цистернами для запасів води. Крім того, трапилися такі елементи парадної архітектури, як канельовані барабани колон, бази під них, профільовані карнизи, рустовані плити, декоративні антефікси і т. д. Сирцева оштукатурена стіна належала одному з приміщень, які оточували викладений плитами двір, звідки вона компактно впала на нижній ярус.

З реставрацією штукатурки відновилося своєрідне барвисте панно, виконане в техніці енкаустики, верх та низ якого у білому кольорі ґрунтовки, хоча місцями простежується майже втрачене зараз рожевувате покриття. Середня частина фрески складалася з п'яти горизонтальних смуг різної висоти. Верхній фриз (висота 30 см), поділений на русти глибокими пурпурними боріздками, і являє собою імітацію під плити з кольорового мармуру на сірому фоні, навскіс поставлені рябі,

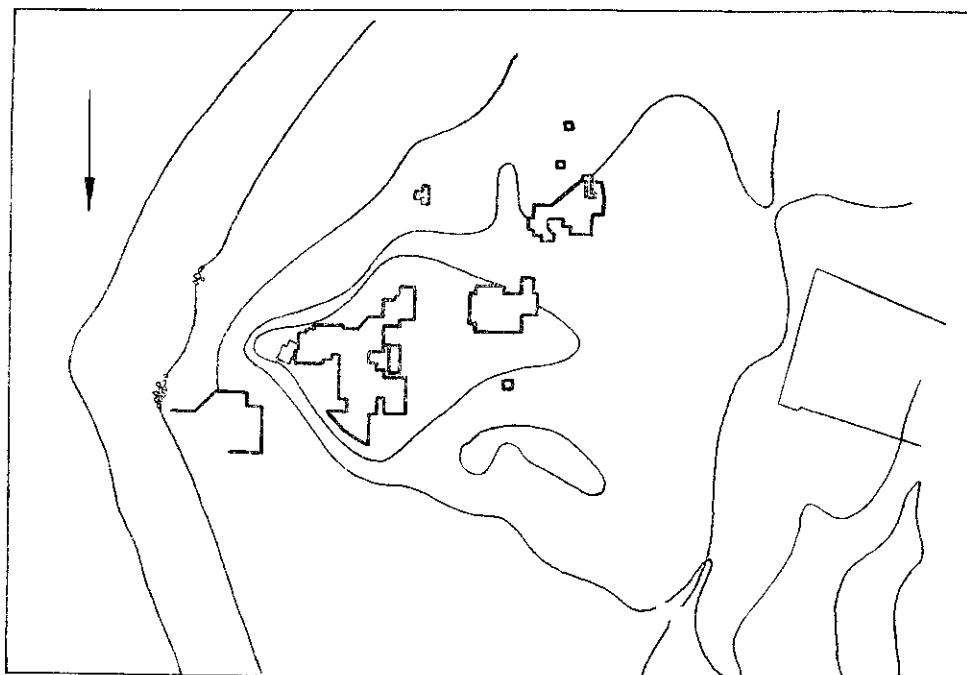

Рис. 1. Схема розміщення розкопів. Ділянка М.

червоні, жовті, сині та білі смужки. Нижче розміщено дві широкі, рівно пофарбовані на ідеально рівній вилощеній підготовці смужки яскраво-жовтого (47 см) та червоного з теракотовим відтінком (41 см) кольорів. Їх роз'єднує вузький (7,5—8 см) барвистий фриз із стилізованим рослинним орнаментом. Далі йде ще одна жовта рівна смуга (16 см), поділена на русті, подібно верхній «мармуровій».

Саме ця частина стіни і вкрита різними рисунками та письмом. Іноді це майстерно виконані зображення тварин, як, наприклад, фігури козлів в геральдичній схемі з третім таким же персонажем, розміщеним внизу, — мотив, явно пов'язаний з якимось східним культом (рис. 2), чи реалістичний рисунок коня, який тягне за собою наче візок-рамку з написом; деякі зображення, навпаки, схематичні, примітивні, майже дитячі начерки — окремі людські фігури, вершники (рис. 3), різні тварини, сцени полювання і т. д. Серед зображень переважають детально передані парусні воєнні та торгові човни (рис. 4), Іх налічується понад 30.

Численні написи можна поділити на ряд категорій за змістом, жанром та історичним значенням. Тут є пам'ятні записи донаторів, іноді цілими списками, про підношення для святилища; звернення до богів з різних причин; свідчення про віддачу боргів; повідомлення про вихід човнів у відкрите море з зазначенням числа та місяця; окремі імена та оклики; різні вирази, епітафії та віршовані тексти, в тому числі, очевидно, і місцева творчість, при цьому іноді курйозні за змістом згадки про німфейців, про боспорського царя Перісада і т. д. Особливого значення в написах надано іменам богів Афродіти та Аполлона. Ці боги на фоні корабельної тематики в зображені та змісті багатьох написів, пов'язаних з морем, виступають, безсумнівно, в ролі покровителів мореплавателів.

Стіна записана суцільно і безладно, різними людьми, але, очевидно, за короткий строк. І все ж таки, в написах простежуються два етапи. Спочатку фреска заповнювалася бережно та ретельно: тексти та рисунки розміщувалися на стіні з розрахунком, у певних, добре помітних, місцях — на краю смуги чи в кутку імітованого руста. Де-

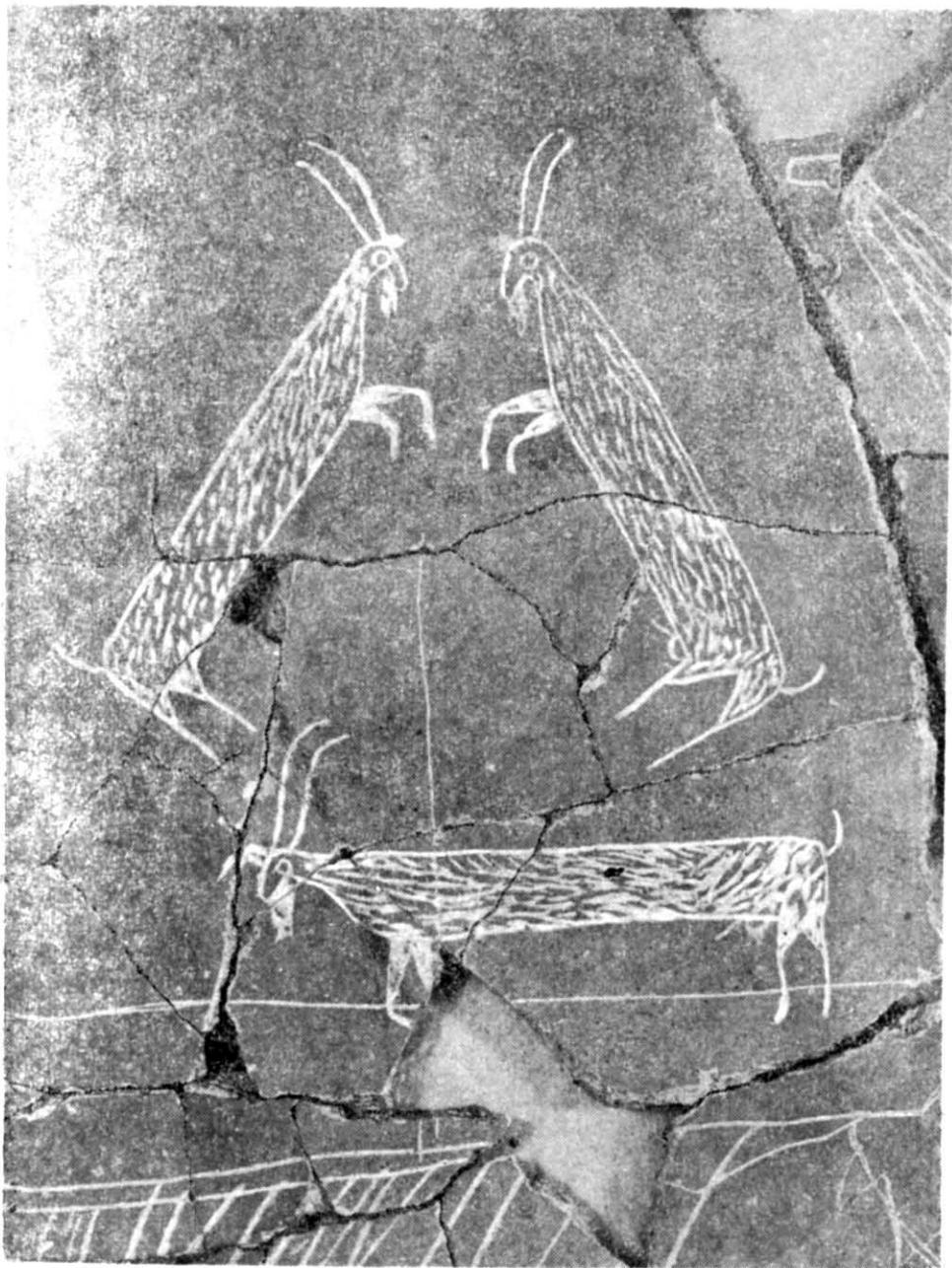

Рис. 2. Козли.

які написи вміщено в рамку, іноді орнаментальну, або ж під останнім рядком мають емблему у вигляді човника. Пізніші рисунки часто перекривають раніші, трапляються випадки, коли одні написи зіпсовані або ретельно затерти, а замість них накреслені інші. Таким чином, в них читаються діалоги, суперечки і навіть сварка.

Німфейська фреска датується супроводжуючим матеріалом, змістом та характером шрифту написів — першою половиною III ст. до н. е., скоріше навіть — його другою четвертю, тобто часом правління боспорського царя Перісада II (284/3—245 рр.), ім'я якого неодноразово фігурує в написах. Підтвердженням достовірності дати є клейма з написами ВАΣΙΛΙΚ та ВАΣΙΛΙΚΟΣ на боспорській черепиці та дещо раніше гончарне клеймо з емблемою у вигляді орла на дельфіні

Рис. 3. Вершник і напис.

на синопському екземплярі. Серед залишків черепичної покрівлі, що впала на підлогу приміщення раніше штукатурки, були знайдені уламики ранньоелліністичних мармурових статуй та культового блюда і, що особливо варто уваги, великий фрагмент мармурового вівтаря чудового виконання (рис. 5). За характером орнаментального декору і відповідними аналогіями його можна датувати останньою чвертью IV ст. до н. е. Можливо, що до цього часу відноситься і побудова самого святилища.

Значення писемних свідчень, що збереглися на стіні німфейського святилища, важко переоцінити. Кожний напис, окрім взятий і в комплексі, будь він суспільного, релігійного чи приватного значення, дає нам якусь свіжу інформацію з історії Боспору. Достатньо сказати про зміст деяких з них. Так, наприклад, у написах «династійного» характеру двічі перед добре відомими і вже згадуваними іменами Перісада стоїть ім'я Сатира (рис. 3). У зв'язку з цим, можливо, «генеалогічне древо» боспорської династії Спартокідів, залишене нам Діодором, доповниться ще одним правителем. Не виключено, що змістовий аспект цих написів виявиться дуже широким. Очевидно, в них закладені і відповіді на питання про остаточну дату німфейського комплексу, а також характер царської влади на Боспорі. А вказівка на етнікон німфейців остаточно знімає будь-які сумніви з приводу топографії міста Німфея в європейській частині Боспору. І напрешті, в написах, розміщених на жовтому фоні в лівому кутку фрески, містяться відомості про вихід човнів в море із зазначенням днів та місяців (рис. 6): 'Ηνοιζαμεν Καλαινος ερδομη στησαντος (Ми відплывли сьомого числа каламайона); 'Ηνοιζαμεν Θαρυηλιωνος εικαδη (Ми відплывли двадцятого числа таргеліона).

В іншому рядку, що стоїть поряд із згаданими, вказаний місяць тавреон. У цих написах привертають увагу два моменти: 7-ме та 20-те числа певних місяців року в уявленні давніх греків були пов'язані із святами бога Аполлона. А три весняно-літніх місяці — тавреон, тарг-

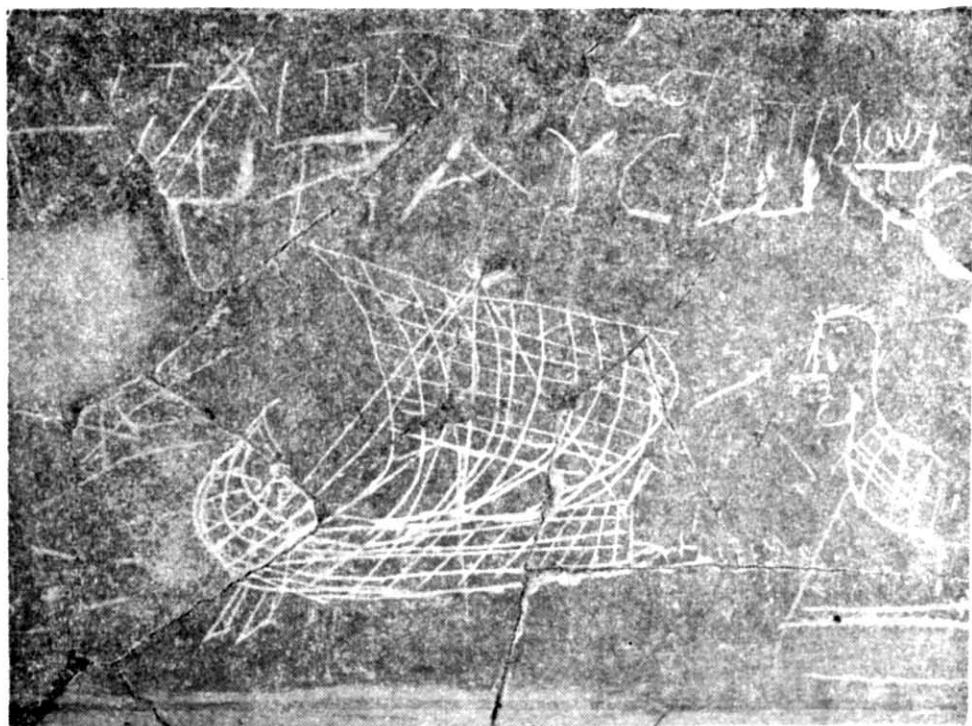

Рис. 4. Парусні човни.

ліон і каламайон — відповідають мілетському календарю. Вважається, що апойкій, як правило, наслідували календарному численню своїх метрополій. Даний напис є документальним свідченням, що підтверджує припущення дослідників про існування на Боспорі календаря Мілета.

В образотворчому комплексі фрески має місце свого роду феномен, що потребує спеціального вивчення. Це воєнний човен-трієра (судно з трьома рядами весел) вирізаний у верхньому жовтому пласті штукатурки на всю його ширину (рис. 7). Довжина човна 1,20 м. Гра-

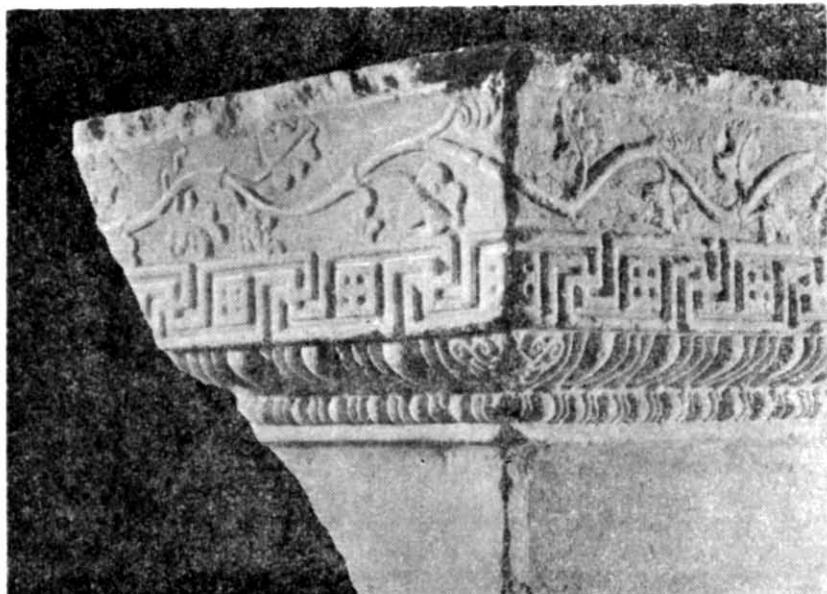

Рис. 5. Фрагмент мармурового вівтаря з рельєфним декором.

Рис. 6. Написи з відомостями про вихід човнів у море.

фічний рисунок дає унікальну інформацію про влаштування елліністичного судна з деталями його зовнішнього вигляду, а також частково внутрішнього оформлення та декоративного оздоблення.

Занурений під хвилясту ватерлінію кулястої форми кіль з металевим тараном в носовій частині (форштевень) переходить у високо піднятий акропостоль з головою бородатого чоловіка в профіль (рис. 8). Корма (ахтерштевень) також завершується акропостолем — прикрасою у вигляді щита та хвоста півня (рис. 9). З обох боків її знаходяться рульові весла із всіма деталями конструкції. Під акропостолем — символічне зображення двоколонного храму, в якому за традицією розміщувалась фігура божества-рятувальника. Три яруси отворів для весел зміщені в шаховому порядку. Над ними зібране полотно (ажурна смуга), що спускалося під час штурму чи стоянки судна (рис. 10). Крім того, зображені: верхня та нижня палуби, фальшборти, воїнські щити по бортах, надпалубні надбудови для еліти команди на кормі та на носі, отвори для трапів та якір на передній частині кіля. В декорі човна наявна і скульптура — протоми коней та голови лебедів на довгих шиях, що означали підпори в надбудовах. Кінські півфігури подані у ракурсі, що дозволяє припустити їх особливе функціональне призначення в ролі кронштейнів, що підтримували звисаючий над водою майданчик — транс. На передній

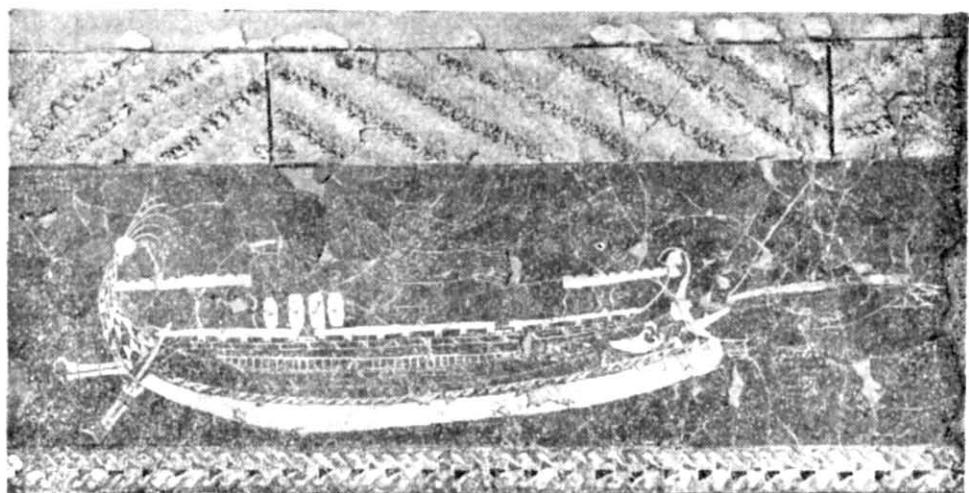

Рис. 7. Фрагмент фрески з зображенням тріери «Ізіди».

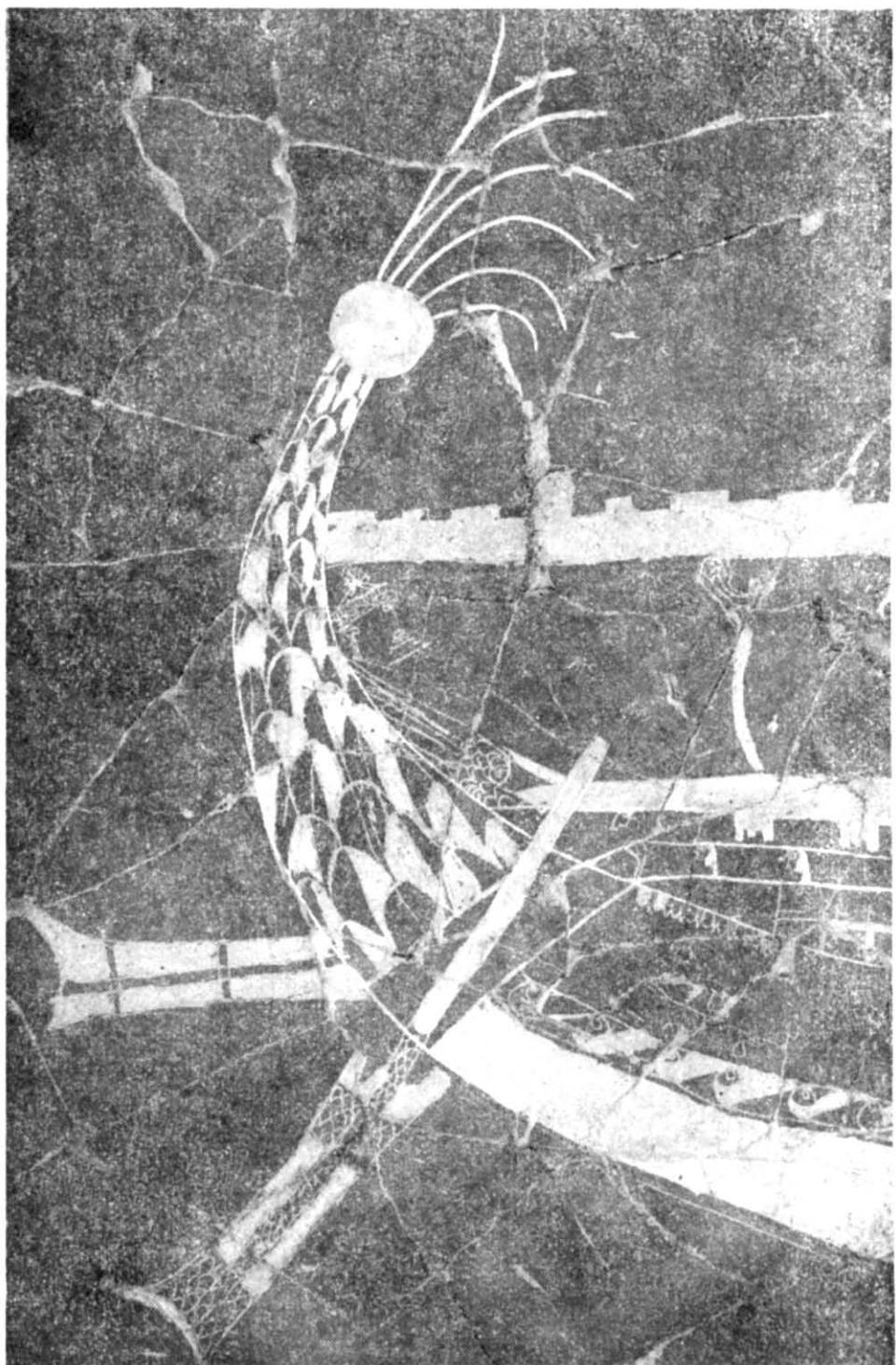

Рис. 8. Кормова частина тріери «Ізіда» (деталь).

частині борта човна чітко накреслена його назва ІΣΙΣ, що є ім'ям найбільше шанованої у птоломеєвому Єгипті богині Ізіди (рис. 11). Слід відзначити, що екстер'єр судна вміщує ще ряд декоративних елементів, які пов'язують з Єгиптом, а саме: зображення Діоскура в гостроверхій шапочці з конем, розміщених в прямокутній ажурній рамці, лускатий «папірусний» орнамент, що оздоблював кормову частину.

Рис. 9. Носова частина трієри «Ізіда» (деталь).

Характерною особливістю єгипетських суден є куляста форма кіля, що має місце і в нашому випадку.

В композиції наявні і символічні сюжети, зміст яких поки не зовсім ясний. Так, наприклад, на місці мачти та паруса розміщений величезний птах з тризубцем у міцних лапах (рис. 12). Не піддається

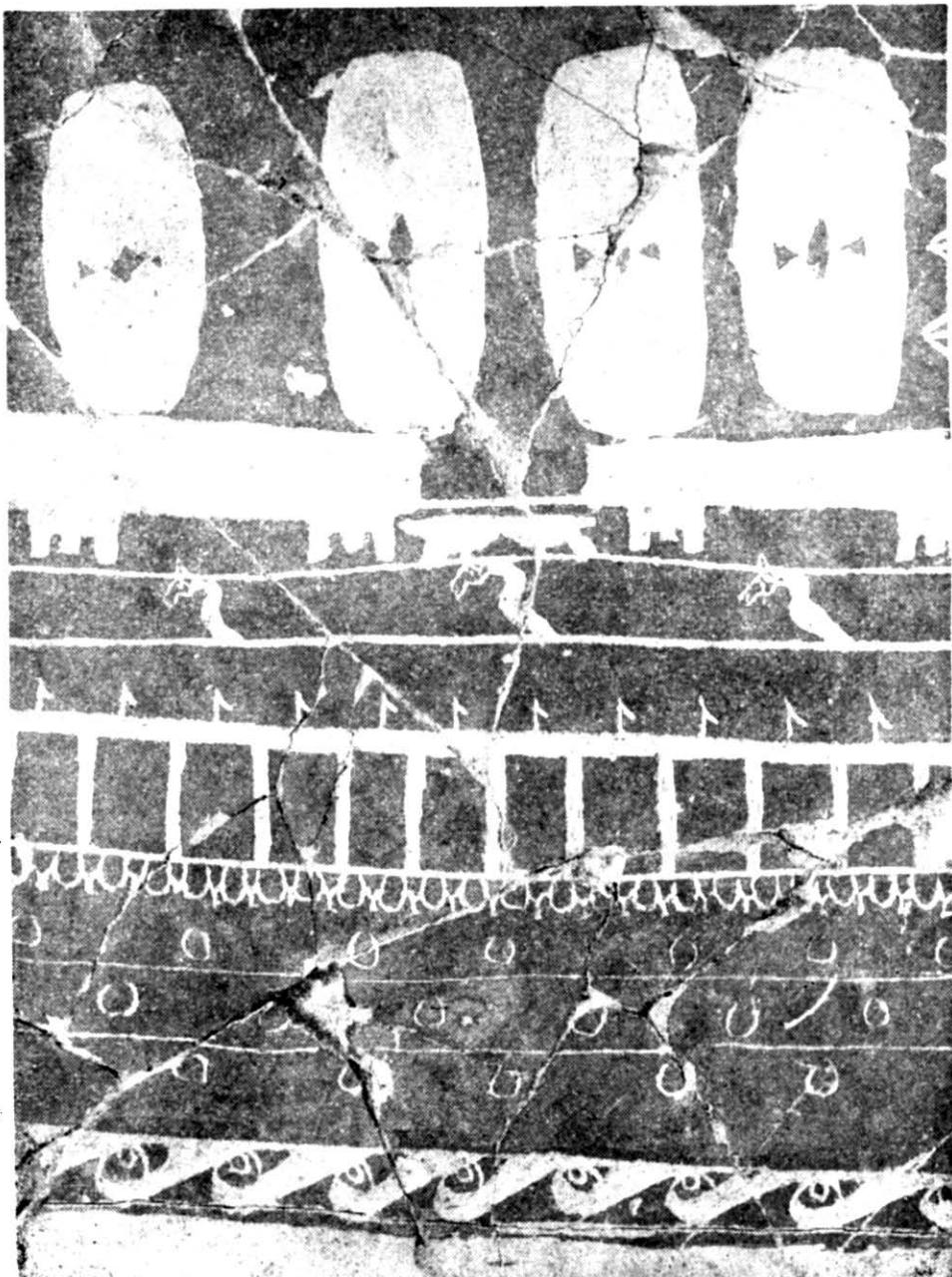

Рис. 10. Борт тріери «Ізіда» (деталь).

прочитанню і профільна голова чоловіка на форштевні, хоча і можна припустити в ній зображення східного божества, скоріше всього, Сепрапіса. В зображення парусного воєнного судна, що пливе перед тараном «Ізіди», очевидно, можна бачити своєрідне авторське рішення відобразити сцену битви чи символіку небезпеки, якій наражався човен на свою шляху. Одночасно можна з впевненістю відзначити, що неохайні рисунки (у вигляді людини з піднятого рукою над щитом і тварини над човном) з'явилися пізніше і не мають відношення до первісного задуму композиції. А зображення човна вирізано на стіні, безсумнівно, першим і, можливо, якийсь час було єдиним. Підтвердженням є ряд фактів: вибір місця для нього у верхньому фризі недалеко від кута і відсутність на даній ділянці інших раніших написів,

Рис. 11. Напис з назвою тріери і зображення Діоскура з конем.

як врешті і пізніших; масштаб рисунка і техніка виконання типу гравіту, що відрізняло його від інших різьблених зображень, а також з художнього боку, що дозволяє віднести човен до категорії творів мистецтва.

Складається враження, що різьляр, який відобразив човен так грамотно та детально, не лише чудово знатав корабельну справу, а, швидше, мав відношення до судна або бачив його особисто, коли воно стояло в німфейській гавані. Рисунок являв собою креслення, в якому відсутній масштаб (рис. 13). Проте його можна підрахувати і реконструювати за зовнішнім виглядом з достатньою долею точності.

Параметри човна і співвідношення окремих його частин, зокрема довжини, висоти та міри остигності, відповідають звичайним нормам

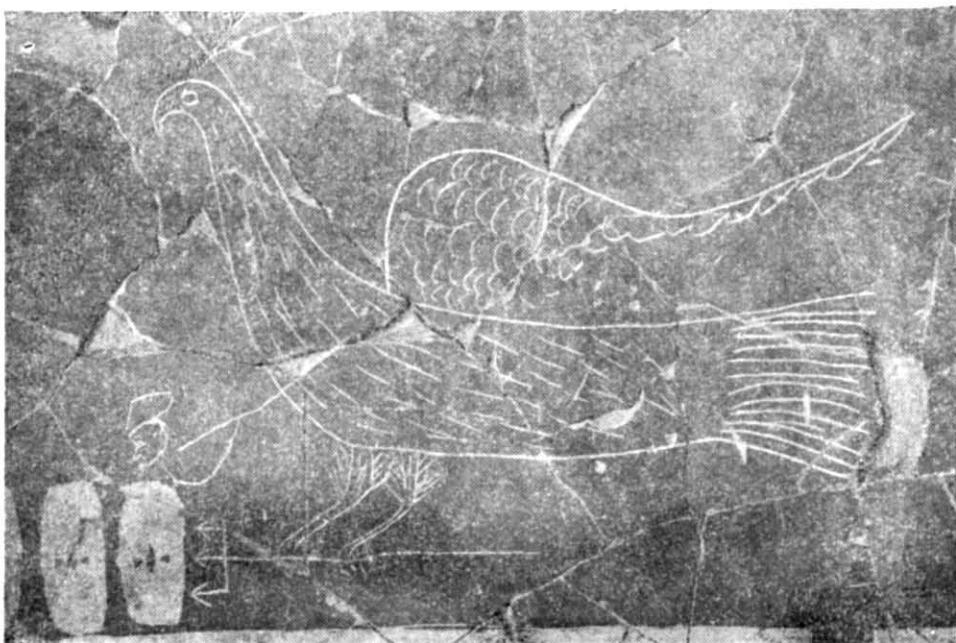

Рис. 12. Птах з тризубцем.

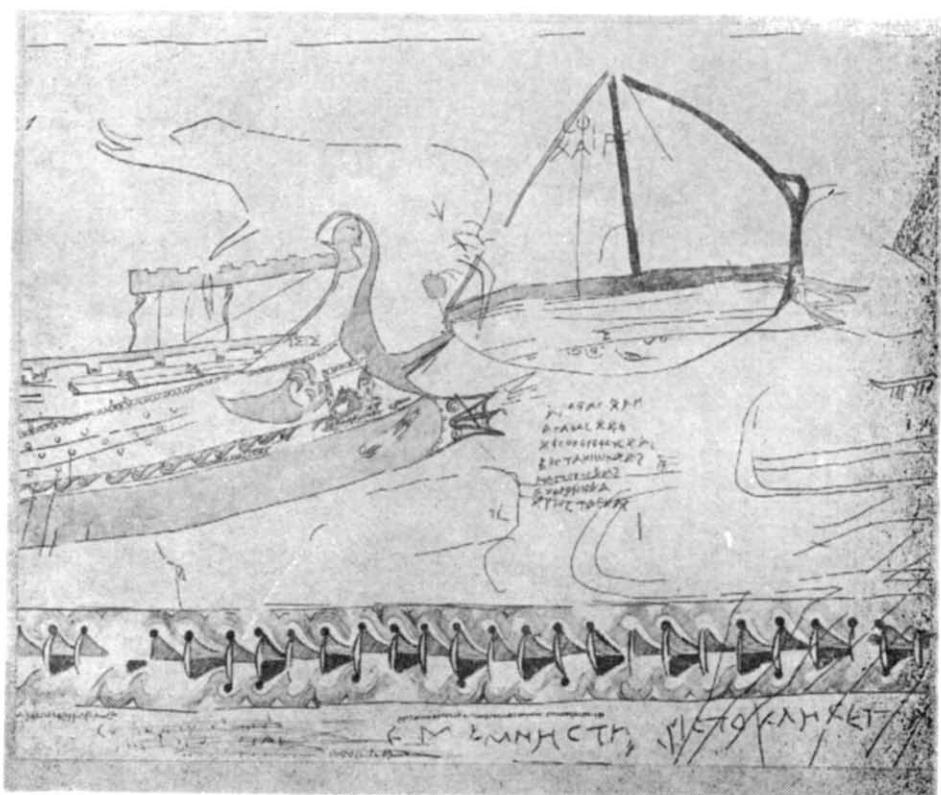
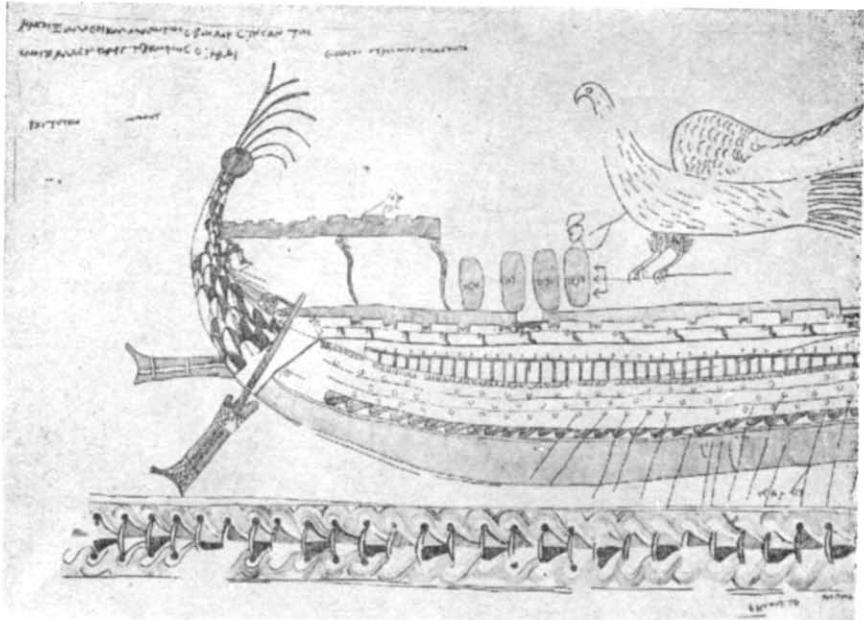
парусників, тобто приблизно один до чотирьох. Для визначення реальnoї довжини німфейського судна можуть служити рівні проміжки між отворами для весел. У кожному ряді їх 27. Якщо прийняти це число за дійсне, то за мінімальним розрахунком (при умові, що кожним веслом управляє один грабець) судно буде мати довжину близько 60 м чи трохи більше, а висота і ширина відповідно у чотири рази менше.

Наведені розрахунки можуть внести корективи в стійку думку спеціалістів про розміри трієр античного часу, довжина яких нібито коливалася в межах від 25 до 46 м, ширина від 4 до 6 м. Швидше, такі параметри могли бути у бойових трієр, що складали, як відомо, починаючи з V ст. до н. е. основу військового флоту майже кожної античної держави. Для місій же політичного характеру, які суміщали, як правило, і торгові інтереси, будувалися великі комфорtabельні судна, які одночасно несли і воєнну функцію для гарантування безпеки під час плавання у відкритому морі.

Про успіхи давніх греків у мистецтві кораблебудування відомо з літературної спадщини, особливо елліністичного і римського часів. Так, Афінай повідомляє про сіракузький човен, у будівництві якого брав участь Архімед. За його описом — човен-палац з розкішними фасадами та інтер'єрами був настільки великий, що жодна гавань не могла прийняти його. В результаті він був відправлений в Єгипет в подарунок царському двору, де після прибууття назавжди був поставлений до причалу в гавані Олександриї під назвою «Олександрида». В пізній новелі Лукіана розповідається про човен «Ізіда», який йшов із хлібом з Єгипту в Італію та на шляху причалив у Піреї. Вустами пірейців, здивованих розкішшю та розмірами судна, що прибуло до них, Лукіан захоплено описує його та дає точні параметри в ліктях. При перекладі на сучасні виміри довжина цього човна складала близько 60 м, висота і ширина — 15 м.

Ці і подібні свідчення давніх авторів цікаві насамперед тим, що німфейський рисунок фактично підтверджує їх, тобто являє собою своєрідну гарну ілюстрацію описів, що дійшли до нас.

Таким чином, на стіні німфейського святилища, пов'язаного, за нашими припущеннями, з божествами-покровителями моря і море-

плавців Афродітою та Аполоном, безперечно, зображений єгипетський човен під назвою «Ізіда». Вище наводилися аргументи на користь такого тлумачення. Припустити його боспорське чи якесь інше походження неможливо ще і тому, що культ богині Ізіди, як зрештою і інших богів єгипетського пантеону, в першій половині III ст. до н. е. не існував в Північному Причорномор'ї. Їх визнання відбувалося тут пізніше. Навряд чи таку назву в цей час могло мати і малоазійське судно. Поява рисунка в священному місці не могла бути випадковою. Очевидно, в ньому відбилося відображення якихось важливих

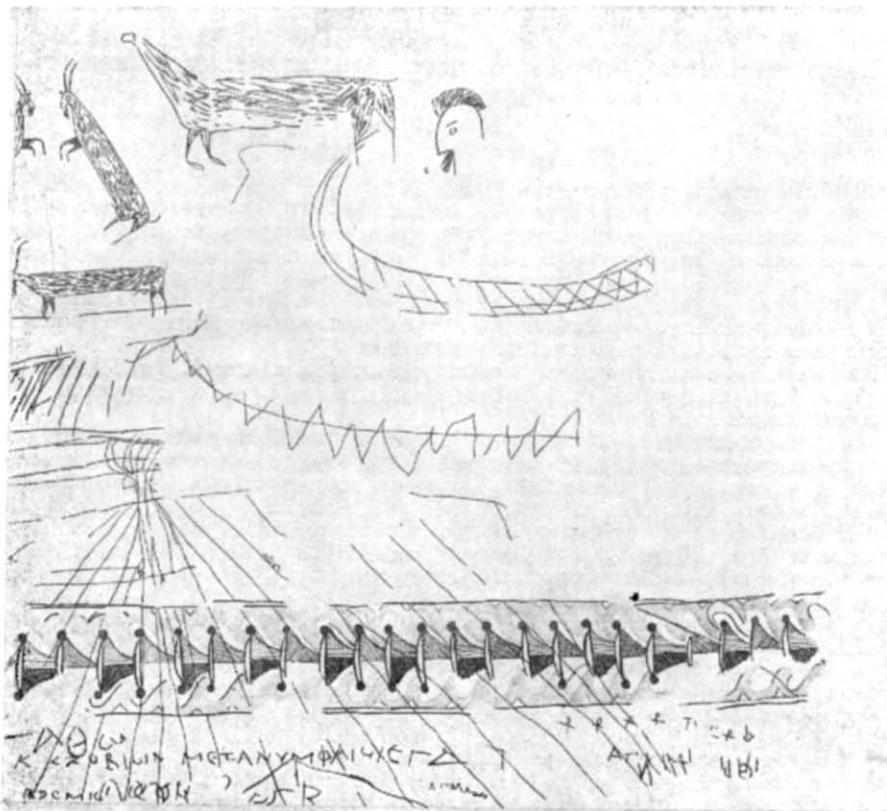

Рис. 13. Фрагмент фрески з зображенням тріери «Ізіда». Прорис лівої, середньої і правої частин зроблений художником-реставратором В. В. Щацьким.

реальних подій, що відбувалися на Боспорі, найбільш вірогідніше — в Німфей.

Отже, ми можемо з достатньою вірогідністю припустити, що під час правління Перісада II з Єгипту на Боспор прибув з якимсь цілями великий човен, що вразив німфейців. Ця обставина надає західці особливе звучання у розв'язанні проблеми, що давно дискутується в науці про боспоро-єгипетські відносини, і тісно пов'язаного з нею питання про економічне становище Боспорського царства в III ст. до н. е. Проте це особлива тема, що потребує спеціального вивчення та висвітлення.

В даному зв'язку згадаємо лише одну обставину, до якої звичайно апелюють всі дослідники, які торкаються цієї проблеми. Йдеться про відомий лист на папірусі з «архіву Зенона» про прийом 21 вересня 254 р. до н. е. послів боспорського царя Перісада II Птоломеем II Філадельфом. У листі відзначається, зокрема, і те, що боспорське посольство повинно було бути прийнятим при Птоломеевому дворі з особливим вшануванням. З документа з усією очевидністю випливає, що правителі обох держав — Боспорського царства та Єгипту — взаємно були зацікавлені в цей період у дружніх контактах і наносили один одному візити для переговорів. У цьому зв'язку знаменна і поява єгипетського човна «Ізіда» на берегах Боспору Кімерійського. Висновок напрошується сам собою: чи не був цей човен також посольським. У всякому разі його парадний вигляд і розміри цілком відповідають подібній політичній місії.

Як бачимо, нова німфейська фреска вміщує багатий матеріал з історії Причорномор'я та Середземномор'я елліністичної епохи. Це історичне джерело виключної інформативності, надзвичайно перспективне для істориків, археологів та епіграфістів.

Новий пам'ятник елліністического времени из Німфея

Резюме

В 1982 г. при раскопках боспорского города Нимфея в слое эллинистического времени был обнаружен новый материал исключительной информативности. Это фрагментированная полихромная штукатурка, упавшая со стены помещения, которое входило в систему архитектурного ансамбля культового назначения. Выполненная в технике энкаустика, фреска состоит из горизонтальных красных и желтых полос, разделенных яркими орнаментированными фризами. Вся ее поверхность (около 15 м²) покрыта всевозможными графическими рисунками, знаками и текстами, большая часть которых связана с морской тематикой.

Памятник надежно датируется характером штифта надписей, их содержанием и сопутствующим материалом второй четвертью III в. до н. э., т. е. временем правления боспорского царя Перисада II.

Среди многочисленных изображений парусных кораблей главное место занимает военное судно — триера. На передней части борта начертано его название — «Изида», т. е. имя египетской богини. Подробно воспроизведенный внешний облик парадного корабля содержит в декоре еще ряд элементов, позволяющих связать его с Египтом. Это обстоятельство придает новой находке особое звучание в решении давно дискусируемой в науке проблемы боспоро-египетских отношений и тесно связанного с ней вопроса об экономическом состоянии Боспорского государства в первой половине III в. до н. э.

¹ Попереднє повідомлення про знахідку з короткою інтерпретацією див.: Грач Н. Л. Открытие нового исторического источника в Нимфе. — ВДИ, 1984, № 1, с. 81—88. Реставрація пам'ятки ще не закінчена. Її комплексне фізико-хімічне дослідження та техніко-технологічний аналіз будуть виконані в Лабораторії наукової реставрації монументального живопису та хімічній лабораторії Державного Ермітажу.

На сьогодні визначено лише приблизні розміри стіни: довжина 5,20 м, висота — 2,5—3 м. Багато фрагментів ще не знайшли свого місця в панно, а в малюнках та написах є лакуни, які можуть бути заповнені в процесі роботи. Через те дане повідомлення також має попередній характер без перекладів написів, які будуть вивчені Ю. Г. Виноградовим. Ми пропонуємо увазі лише фактичний матеріал і деякі, як нам здається, беззаперечні коментарі, які пізніше будуть доповнені, розширені чи, навпаки, відкинуті.

І. К. СВЕШНИКОВ

Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 pp.

Звенигород, як давньоруське місто, вперше згадується в літопису під 1086 р. в зв'язку з вбивством володимир-волинського князя Ярополка¹, потім (до 1235 р.) ще 14 разів. У 1124 р. після смерті перемишльського князя Володаря Звенигород став столичним містом його сина Володимирка, який у 1126 р. приєднав до свого князівства Перемишль, а в 1141 р. — Теребовль. У 1144 р. Володимирко переніс свою столицю у Галич. В 1144 і 1146 рр. Звенигород двічі витримав облогу військ великого князя київського Всеvoloda². Незважаючи на відсутність літописних даних, очевидно, Звенигород, як і інші давньоруські міста, був зруйнований ордами хана Батия на початку 1241 р., що підтверджується наявністю на городищі шару XIII ст. зі слідами пожежі.

У с. Звенигороді Пустомитівського району Львівської області збереглося пошкоджене земляними роботами XVIII ст. і 1950-х років городище площею 12 га та сліди оточуючих його пригородів. Стародавнє місто захищалося рукавами літописної р. Білки і непроходимими на той час, також згаданими у літопису, болотами. Топоніміка сучасного Звенигорода (назви урочищ Замосточчя, Стяги, П'ятницьке, Загороди, Бативиця) допомагає уточнити топографію давнього міста та окремі історичні події.

Археологічне дослідження Звенигорода розпочав автор у 1953 р.³ До 1959 р. на двох підміських могильниках в урочищах Гойова Гора

і Загумінки відкрито 76 поховань XI—XIII ст., на городищі і західному пригороді — житла горожан, ковальські горни, майстерні шевця і косторізів, кістяки жителів, стражених ординцями у 1241 р.⁴ В 1960—1973 рр. Звенигородське городище досліджували Г. М. Власова (1960—1962), В. С. Шоломенцев-Терський (1963, 1964), Л. І. Крушельницька (1964) та О. О. Ратич (1965—1973). До найбільш важливих результатів цих розкопок слід віднести відкриття О. О. Ратичем залишок кам'яних монументальних споруд XII ст. — церкви та світського будинку, можливо, князівського палацу⁵. У 1977—1978 рр. проведено розкопки в урочищі П'ятницьке на стародавньому торговельному майдані, де виявлено залишки дерев'яної церкви Параскеви-П'ятниці XII ст.⁶

У 1982 р. на низовині, що поділяє сучасне село на дві частини, автор розпочав дослідження північно-східного пригорода давнього Звенигорода. Ця ділянка знаходилася між двома рукавами р. Білки, яка сьогодні протікає меліоративним каналом, що перетинає територію колишнього пригорода. За два сезони розкопок відкрито, частково досліджено площа в 360 м². Встановлено, що культурний шар з добре збереженими залишками давньоруського дерев'яного будівництва залягає на глибині 0,7—0,8 м від сучасної поверхні під стерильним шаром торф'янистого чорнозему. Ще кілька десятків років тому ця територія була дуже заболоченою.

Розкопки ствердили, що ніякого будівництва з XII ст. по сьогоднішній день на території пригорода не велося і що верхній шар ґрунту пошкоджений лише кількома меліоративними ровами, прокопаними у 1979 р. Огляд країв ровів дозволяє припустити, що досліджуваний пригород займав площа близько 10 га.

Розкопками встановлено на відкритій площи наявність двох будівельних горизонтів. Нижній залягає на глибині близько 1—1,4 м, верхній — на глибині близько 0,7 — 1 м від сучасної поверхні. Не виключена можливість існування третього, більш раннього горизонту, про що свідчать окремі дерев'яні архітектурні деталі, що залягають під будівлями нижнього горизонту.

Вивчення нижнього горизонту на досліджуваній площи ще не завершено. Тут поки що відкрито три споруди: два житлових будинки № 7, 9 та хлів (споруда № 10). Площу розкопу перетинають з півдня на північ залишки замощеної деревом вулиці з дубових колод. Колоди були покладені поздовжньо, вони утворюють краї вулиці та її середню поздовжню лінію. Вони ж являли собою основу майже не збереженого через невелику глибину залягання (в середньому 0,4 м від сучасного рівня) поперечного настилу з колод і плах. Ширина вулиці 5,1 м; її дерев'яну конструкцію розкрито на 10 м у довжину. Встановлено наявність трьох ярусів дерев'яних конструкцій вулиці, що будувалися, очевидно, в міру затоплення нижніх шарів дерева у вологому ґрунті. Конструкції нижнього горизонту при черговій перебудові частково використовувалися для нового будівництва. Садиби жителів пригорода розміщувалися по обидва боки вулиці.

За 1 м на схід від вулиці досліджено залишки житлового будинку (№ 7), що відноситься до нижнього будівельного горизонту. Це була квадратна в плані одноповерхова споруда з внутрішніми розмірами 3,3×3,3 м. Її зруб з дубових колод з підкладками з соснових півколод під нижніми вінцями зберігся до висоти трьох вінець; вище йшла каркасно-стовпова конструкція, про що свідчать гнізда для вертикальних стовплів і паз для кріplення конструкції стін (мабуть, дощок). Кінці колод по кутах заходять у зруби. Долівка південної половини житла була покрита дошками, північної — замощена глиною. Вхід знаходився у північній стінці, де простежено гнізда для одвірків. Ширина дверей — 61 см. Перед входом лежала соснова півколода. Глинена піч знаходилася направо від входу у північно-західному куті будинку. На всіх дерев'яних деталях конструкції споруди помітні сліди пожежі.

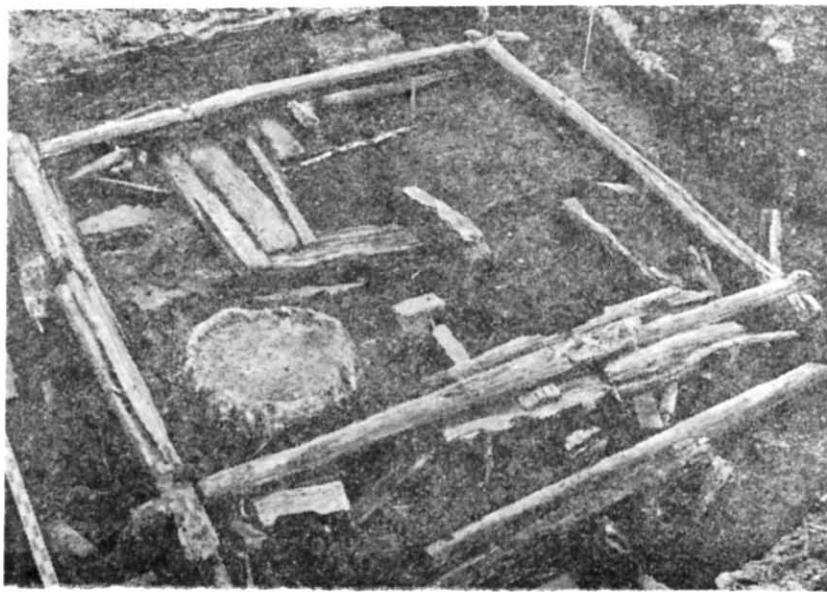

Рис. 1. Зруб і залишки печі житлового будинку № 9.

На площі будинку трапилися фрагменти шкіряного взуття, дерев'яний посуд, кам'яні вироби (пряслиця, хрестики).

За 6 м на схід від описаного будинку виявлено залишки знищеної пожежею споруди (№ 10), очевидно, хліва. Це була будівля легкої каркасної конструкції з внутрішнім розміром $3,4 \times 4$ м. По її кутах і в центрі знаходилися стовпи до 10 см діаметром, а основа стін була укріплена короткими вертикально вбитими в ґрунт затесаними знизу дубовими дошками (шпунтами). З заходу до неї примикав навіс на стовпах, західна і північна стінки якого також були укріплені шпунтами. З південного боку споруд № 7 і 10 простежено незабудовану смугу землі, частково розкриту на 2 м завширшки, замощену хворостом, трісками, камінням, печиною і горизонтально покладеними дошками, — ймовірно, частину бічної вулиці пригорода.

Другий житловий будинок (№ 9), виявлений у нижньому будівельному горизонті, знаходився на 1 м на захід від вулиці. Це була квадратна в плані однокамерна, можливо, двоповерхова споруда з внутрішніми розмірами $4,25 \times 4,25$ м (рис. 1). Його конструкція аналогічна конструкції будинку № 7. Зрубна частина будівлі закінчувалася на трьох вінцях. Вище йшла каркасно-стовпова конструкція. В південній стіні зберігся поріг з гніздами для одвірків. Ширина дверей 84 см. Щілини між дерев'яними деталями заповнені мохом. Підлога була покрита дошками. Глинняна піч знаходилася зліва від входу, у південно-західному куті будинку. Піч верхнього поверху впала за північну стіну дому; її розвал знаходився у просторі між стіною і паралельним до неї тином. Древ'яні деталі і колоди з настилу вулиці поблизу будинку зберегли сліди пожежі. Вздовж західної стіни будинку лежали плетінка з хворосту, мабуть, частина старого типу, покладена горизонтально для прикриття вологого ґрунту.

За попередніми даними дендрохронологічного аналізу, перевіреного радіовуглецевим методом, дерево для будинку № 9 було зрубане в 1110 р. Всі споруди нижнього будівельного горизонту згоріли під час пожежі, після чого їх місце було вирівняне підсипаною землею з великою кількістю культурних решток (куски шлаку, печини, дерева, каміння, тріски, дерев'яне вугілля, кістки тварин, уламки кераміки, вироби з металів, каменю, шкіри та дерева). На підготовленому таким способом будівельному майданчику були побудовані споруди верхнього будівельного горизонту, що датуються дендрохронологічним і

радіовуглецевим методами попередньо 1137 р. Про невеликий відрізок часу, що відділяє верхній будівельний горизонт від спаленого нижнього, свідчить та обставина, що на місці будинків № 7 і 9 збудовано нові споруди, а західна стіна будинку № 7 частково використана під час побудови будинку № 3 верхнього будівельного горизонту. Хронологічні відмінності у кераміці та інших знахідках з обох горизонтів також не простежуються.

На розкритій площі до верхнього будівельного горизонту належать чотири житлових будинки (№ 2, 3, 6 і 8) та майстерня (№ 1).

Побудований на місці дому № 9 будинок № 6 являв собою квадратну в плані однокамерну двоярусну споруду з внутрішніми розмірами 6×6 м. Його складена з дубових колод зрубна частина збереглася до висоти двох вінець; вище йшла каркасно-стовпова конструкція, про що свідчать заглиблення у верхньому вінці. Підлога з дошок нижнього ярусу лежала на поперечних переводинах. Вхід знаходився у південній стіні, направо від нього, у південно-східному куті будинку — глинняна піч. Міжповерхове перекриття підтримувалося стовпом, 30 см діаметром, вкопаним у центрі будинку. Розвал печі верхнього ярусу знаходився за західною стіною споруди. Навколо центрального стовпа знайдено багато цілих і поламаних лісових горішків, поблизу печі — залізне кресало, а у північному кінці будинку — дерев'яну прикрасу верхнього краю причілка у вигляді стріли.

З трьох менших житлових будинків один (№ 2), поганої збереженості, ще повністю не розкритий. Другий (№ 3) був однокамерною одноярусною спорудою з внутрішніми розмірами $3,1 \times 4,4$ м. Збереглися нижні дубові вінця стін і соснові підкладки під ними. Він був побудований на місці спаленого будинку № 7 з частковим використанням нижнього вінця його західної стіни. Вхід знаходився в південній стінці, направо від нього виявлено залишки печі-кам'янки. Земляна долівка була підмазана глиною. Навколо будинку простежено призьбу 0,6 м завширшки з поставлених на ребро дошок і підсилки з глини, що заповнювала простір між дошками і стіною будинку. В одному місці на призьбі знайдено 31 скляну намистину і фрагмент дерев'яного хрестика, що складали, мабуть, один разок намиста. Недалеко від цього місця виявлено фрагмент залізної шпори з чотиригранним шипом. Від третього невеликого житлового будинку (№ 8) з внутрішніми розмірами $3,05 \times 3,2$ м збереглися залишки нижнього вінця зруба і підкладки. Вхід знаходився у східній частині стіни і був замощений дошками, майже напроти нього у південно-західному куті будинку виявлено глиняну піч з двічі підмазаною черінню. Її стінки і купол не збереглися. Земляна долівка від входу до печі замощена хмизом.

Реміснича майстерня (споруда № 1), збудована над залишками спаленого хліва (№ 10) нижнього будівельного горизонту, мала неправильно-прямокутну в плані форму, являла собою двокамерну споруду каркасно-стовпової конструкції з внутрішніми розмірами $5,2 \times 8,9$ м. Східна камера мала розміри $3,8 \times 4,6$ м. Її підлога була покрита сосновими дошками, що лежали на поперечних дубових переводинах. На підлозі трапився нижній жорновий камінь, залізні вироби (долото, ключ від висячого циліндричного замка, фрагмент кінської підкови), уламки кераміки, бронзовий пластинчастий браслет і кулон з синього скла у свинцевій оправі. Останній, за визначенням Ю. Л. Шапової, є візантійським виробом. Заходна камера мала розміри $4,9 \times 5,2$ м. Підлога була покрита дубовими півколодами, покладеними на дубові переводини. Основа північної стіни була змінена дубовими шпунтами, смуга землі за північною стіною прикрита плетінкою з хмизу. Вздовж південної стіни простежено призьбу з глиняної підмостки і поставлених на ребро дошок. Вхід знаходився з західного боку, де був добудований навіс на стовпах 1,1 м завширшки. Основу його північної і західної стінок скріплювали шпунтами. У західній камері направо від входу виявлено залишки (черінь і нижню частину стінок)

великої глиняної печі діаметром 2,6 м. Друга піч знаходилася під на-
вісом поблизу південно-західного кута споруди. Її основу утворював
округлій замощений кусками каміння і оточений дубовими кілочками
майданчик діаметром 3 м, перекритий шаром білої материкової глини,
що підстелював овальну видовжену, звужену в північній частині че-
рінь печі. Основа стінок печі збереглася до висоти 15 см. Черінь під-
мазувалася двічі, а її нижній шар був перекритий кусками залізного
шлаку, що підстеляли дно верхнього шару черені. В центрі західної
камери споруди виявлено сліди вкопаного стовпа 30 см діаметром,
що був, можливо, основою робочого стола. Навколо цього місця знай-
дено 18 брусків з пісковика та 8 пряслиць з овруцького шиферу.

Знахідки, виявлені на площі розкопу, різноманітні. За рядом ана-
логій їх слід датувати XII ст. Це — численні уламки кераміки, вироби
з заліза, бронзи, скла, каменю, бурштину, шкіри і дерева. Кераміка
представлена майже виключно уламками горщиків з заокругленим
краєм вінець і заглибленим для покришки на їх внутрішньому боці.
Верхня частина стінок покрита бороздчастим орнаментом. Трапилося
кілька фрагментів покришок, прикрашених бороздками і хвилястим ор-
наментом, а також дві циліндричні мисочки, можливо, світильники.
В окрему групу виділяються досить численні уламки амфор південного
типу.

Із залізних виробів найбільш численні цвяхи з округлою плоскою
голівкою. Знайдено також ножі, прямокутні в поперечному розрізі
долота, шила, кресла у вигляді прямокутної рамки, робочу сокиру,
ключі до циліндричних замків і один цілий замок з бронзових і заліз-
них пластин разом з ключем до нього. Привертає увагу велика кіль-
кість кусків залізного шлаку і фрагмент кістяної ложки, покритий на-
кіпом залізного шлаку. З предметів озброєння слід назвати два нако-
нечники стріл з черенками, орнаментований свинцевий кистень, фраг-
мент залізної шпори, закінчення руків'я плітки у вигляді кістяної голівки
птаха, цілу і дві фрагментовані кінські підкови. Колекція брон-
зових прикрас складається з плетеної шийної гривні, пластинчастих
браслетів і прикрашеного чернью хрестика. Інструментом ювеліра був,
мабуть, залізний пінцет з фігурним вирізом робочої частини. Крім чи-
сленних скляних намистин різних типів виявлено уламки витих і глад-
ких скляних браслетів синього, чорного і зеленого кольорів, фрагменти
перснів і тонкостінних посудин з прозорого або синього з ребристими
стінками скла, уламки бракованих заготовок браслетів, скляний шлак.
За визначенням Ю. Л. Шапової, більшість скляних виробів є київськи-
ми, деякі — візантійськими та середньоєвропейськими імпортами *. Не
виключене існування у Звенигороді місцевого скляного виробництва.

З різних порід каменю (сланець, шифер, мармур, пісковик) ви-
готовлені хрестики, пряслиця, бруски для гостріння знарядь та жорно-
ві камені (один цілий і ряд фрагментів). Бурштинові вироби представ-
лені фігурним і простим з очковим орнаментом хрестиками, частиною
рамки для іконки, фрагментами персня і намистинок.

Вологий ґрунт місця розкопок сприяв хорошій збереженості виро-
бів зі шкіри, до яких відносяться переважно численні фрагменти взут-
тя. Вдалося відреставрувати один цілий і частину іншого черевиків
(рис. 2), що належать до відомого з розкопок у Новгороді типу м'яко-
го взуття⁷. Про існування у давньому Звенигороді також другого типу
взуття — чобіт — свідчать знахідки кількох фрагментів залізних під-
ковок до них.

Дерев'яні вироби різноманітні. Призначення більшості з них ще
остаточно не визначене. Крім архітектурних деталей (в тому числі ча-
стини різьбленої прикраси вікна і згаданої вже прикраси причілка
даху у вигляді стріли), фрагментів ткацького верстата (?), двох ма-

* За визначення скляних виробів з розкопок у Звенигороді висловлюю глибоку
подяку Ю. Л. Шаповій.

Рис. 2. Зразки давньоруського шкіряного взуття.

сивих біяків ступ слід назвати вирізані з цього куска дерева та виготовлені на токарному верстаті миски і тарілки (сім екземплярів вдалося реставрувати), ложку, три макогони, молоток бондаря, численні клепки від різних бондарських виробів (вдалося скласти посудину типу цебрика (рис. 3). Привертають увагу і дитячі іграшки: заготовка дерев'яного меча і чотирьох дерев'яних куль, аналогічних знайденим у Новгороді екземплярам для гри у «кулю-мазло»⁸. За правилами цієї гри кулю належало загнати ключкою в земляну лунку. Ця забута давньоруська гра збереглася ще досі на українському Передкарпатті (Старосамбірський район Львівської області). Знайдено також кістяну бабку зі свинцевим заповненням. Привертають увагу три екземпляри (цілий і два фрагментованих) музичних інструментів — сопілок з бузини з поздовжніми і боковими отворами (рис. 4). Цілий екземпляр довжиною 8 см і діаметром 1,7 см має з одного боку п'ять, з іншого чотири округлих бічних отворів для прикриття їх пальцями під час гри. Детальні аналогії цим виробам відсутні. Вони нагадують довгу сопілку в руках скомороха на фресці у Софії Київській⁹ і близькі за типом до музичного інструменту з ранньосередньовічного Щеціна (ПНР)¹⁰.

Належить також згадати про численні знахідки зразків мінеральної фарби — синьої, червоної, зеленої і жовтої. Мікрохімічним аналізом, проведеним у лабораторії інституту «Укрпроектреставрація» при Держбуді УРСР, встановлено, що синя фарба — це вівіаніт (вохра), а в лабораторії хімічного факультету Львівського держуніверситету зразки червоної фарби визначено, як кіновар.

Аналізом ботанічних решток з розкопок у Звенигороді * встановлено, що для будівництва широко використовувалися

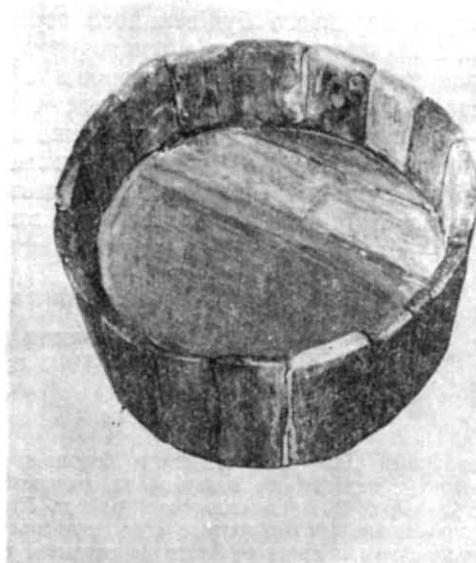

Рис. 3. Древ'яний цебричок — виріб давньоруського бондаря.

* За проведення аналізу висловлюю подяку професору Львівського лісотехнічного інституту С. В. Шевченку.

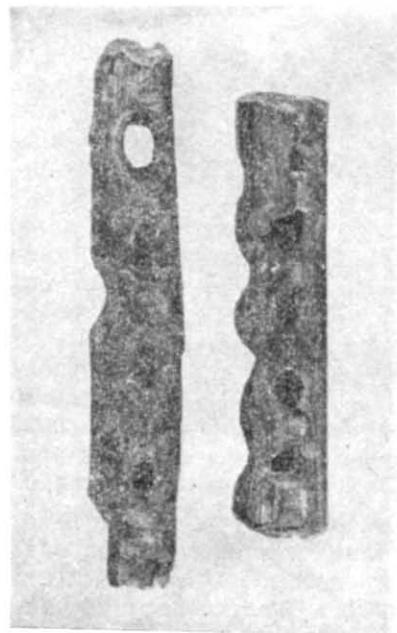

Рис. 4. Давньоруські дерев'яні музичні інструменти — сопілки.

карповим і окуневим видам риб.

На питання, що вплинуло на перетворення колись зручної для забудови території пригорода у заболочене місце, ще важко відповісти. Не виключено, що крім кліматичних змін процес інтенсивного заболочування цієї території посилився у 1144 р., коли, згідно з літописним повідомленням, під час облоги Звенигороду великим князем київським Всеволодом з його наказу на р. Білці нижче Звенигорода було побудовано гать¹², що, безперечно, вплинуло на зміни у водному режимі річки. Важко поки що також визначити дату пожежі, що знищила споруди верхнього будівельного горизонту на досліджуваній ділянці. Можливо, цю подію слід пов'язувати з літописним повідомленням про спалення пригородів Звенигорода в 1146 р. під час другої облоги міста військами князя Всеволода¹³. Після пожежі життя на пригороді — місці, мабуть, на той час уже значно заболоченому, — більше не відновлювалося. Майбутні дослідження, очевидно, внесуть корективи у ці припущення і дадуть новий матеріал для вивчення життя, будівництва, виробництва і культури жителів цього пригорода Звенигорода — одного з великих міських центрів Давньої Русі.

И. К. СВЕШНИКОВ

Исследования древнего Звенигорода
в 1982—1983 гг.

Резюме

Раскопками 1982—1983 гг. автор положил начало исследованиям северо-восточного пригорода летописного Звенигорода, расположавшегося в пойме летописной р. Белки у с. Звенигород Пустомытовского района Львовской области. На глубине 0,7—1,4 м от современной поверхности в слое торфянистого чернозема вскрыты остатки хорошо сохранившегося древнерусского деревянного строительства. На исследованном участке (360 м²) установлено наличие двух строительных горизонтов, предварительно датированных дендрохронологическим и радиоуглеродным методами 1110 и 1137 гг., открыты остатки мостовой из дубовых бревен и плах, по обе стороны которой распо-

** За проведение анализа висловлюю подяку зав. кафедрою загальної біології Львівського медінституту професору К. А. Татаринову.

лагались усадьбы жителей пригорода. К нижнему строительному горизонту, кроме мостовой, относятся два жилых дома и хозяйственная постройка (хлев), к верхнему — четыре дома и мастерская. Срубные части домов сохранились до высоты двух-трех венчиков. В ряде случаев установлено, что выше их конструкция переходила в каркасно-столбовую. Есть основания предполагать существование двухъярусных построек. Здания обоих горизонтов уничтожены пожарами.

Раскопками собрано большое количество керамики и изделий из камня, металлов, стекла, кожи и дерева, датирующихся на основании аналогий из других древнерусских городов XII в. К уникальным находкам относятся музыкальные инструменты — дудочки из бузины.

Начатые в Звенигороде раскопки еще не дают ответа на вопрос о причине превращения некогда пригодной для застройки территории пригорода в заболоченное место; отсутствуют еще также основания для уточнения даты пожара, уничтожившего постройки верхнего строительного горизонта. Представляется заманчивым увязать эти события с летописными сообщениями о постройке по приказу великого князя киевского Всеволода в 1144 г. запруды на р. Белке, безусловно, повлиявшей на изменения водного режима речки, а также о сожжении пригородов Звенигорода в 1146 г. войсками Всеволода во время второй осады города.

¹ Повесть временных лет. Лаврент. летопись / Под ред. В. П. Ариановой-Перетц. Лаврентьевская летопись М. ; Л., 1950, ч. 1, с. 136.

² ПСРЛ : Ипат. летопись. М., 1962, т. 2, с. 314—320.

³ Свешников І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. — В кн.: Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, с. 14—17.

⁴ Свешников І. К. Довідник з археології України : Львів. обл. — К., 1976, с. 63—65; Власова Г. М. Мастерские костерезов в Звенигороде. — ЗОАО, 1967, т. 2, с. 228—235.

⁵ Ратич О. О. Літописний Звенигород. — Археологія, 1973, вип. 12, с. 87—94.

⁶ Йоаннісян О. М., Могитич І. Р., Свешников І. К. Церковь Параскевы-Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник древнерусского зодчества домонгольской Руси. — В кн.: Памятники культуры: Новые открытия. Л., 1983, с. 494—507.

⁷ Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981, с. 108, рис. 54.

⁸ Там же, с. 111.

⁹ Логвин Г. Н. София Киевская. — Киев, 1971, разд. «Фрески», № 256.

¹⁰ Rulewicz M. Wczesnośredniowieczne instrumenty dźwiękowe z badań archeologicznych na Pomorzu Zachodnim. — Mater. lata Zachodnio Pomor., 1961, N 9, s. 221—240, tabl. 1, 8.

¹¹ Шевченко С. В., Свешников І. К. Ботанічні знахідки XII ст. — УВЖ, 1984, т. 41, № 6, с. 41—44.

¹² ПСРЛ : Ипат. летопись, т. 2, с. 314—316.

¹³ Там же, с. 319—320.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГ — Античный город. М., 1963
АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АИУ — Археологические исследования на Украине.
АКСП — Античная культура Северного Причерноморья. Киев, 1984.
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АТСБ — Античная Тира и средневековый Белгород. Киев, 1979
ВАН УРСР — Вісник АН УРСР
ВАУ — Вопросы археологии Урала
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вопросы истории
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗРАО — Записки Российской археологической общества
ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья..
Киев, 1980
ІА АН УРСР — Інститут археології АН Української РСР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОУ и ОАМ — Краткие сообщения полевых исследований Одесского государственного университета и Одесского государственного археологического музея
ЛВ ІА АН СРСР — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
МАСП — Материалы по истории Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы исследования по археологии СССР
НЗ ІА АН УРСР — Наукові записи Інституту історії і археології АН УРСР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов. Всесоюз. конф., посвящ..
250-летию АН СССР
ОАК — Отчет археологической комиссии
ОАМ — Одеський археологічний музей АН УРСР
ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
ПДКСП — Памятники древних культур Северного Причерноморья
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
СХМ — Сообщения Херсонского музея
СЭ — Советская этнография
Тр... АС — Труды Археологического съезда
УБЖ — Український ботанічний журнал
Учен. зап. ЛГУ — Ученые записки Ленинградского государственного университета
ХДУ — Харківський державний університет
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира.
М., 1976

З МІСТ

Статті

Генінг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань	1
Массон В. М. Вивчення культурного процесу за археологічними матеріалами	9
Телегін Д. Я. Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України	18
Березанська С. С. Деякі підсумки вивчення епохи енеоліту — бронзи на території України	22
Бібиков С. М. Дослідження відділу археології Криму	34
Крижницький С. Д. Антична тематика в Інституті археології за 50 років	38
Баран В. Д. Основні проблеми та результати вивчення ранньослов'янських культур на Україні	45
Толочко П. П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України	51
Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи	56
Горішній П. А., Отрощенко В. В., Шапошникова О. Г. Дослідження на новобудовах України	67
Повідомлення та публікації	
Шрамко Б. А. Підсумки досліджень Більського городища	75
Грач Н. Л. Нова пам'ятка елліністичного часу з Німфею	81
Свешников І. К. Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр.	94
Список скорочень	102

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Генинг В. Ф. Актуальные вопросы современного этапа развития археологических знаний	1
Массон В. М. Изучение культурного процесса по археологическим материалам	9
Телегин Д. Я. Результаты исследования памятников каменного века на территории Украины	18
Березанская С. С. Некоторые итоги изучения эпохи энеолита — бронзы на территории Украины	22
Бибиков С. Н. Исследования отдела археологии Крыма	34
Крыжицкий С. Д. Античная тематика в Институте археологии за 50 лет	38
Баран В. Д. Основные проблемы и результаты изучения раннеславянских культур на Украине	45
Толочко П. П. Основные достижения и перспективы развития древнерусской археологии Украины	51
Моця А. П., Терпиловский Р. В. Социально-экономический аспект изучения славянских культур юга Восточной Европы	56
Горишиний П. А., Отрощенко В. В., Шапошникова О. Г. Исследования археологических памятников на новостройках Украины	67

Сообщения и публикации

Шрамко Б. А. Итоги исследований Бельского городища	75
Грач Н. Л. Новый памятник эллинистического времени из Нимфея	81
Свешников И. К. Исследования древнего Звенигорода в 1982—1983 гг.	94
Список сокращений	102

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

Выпуск 57

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1987

*Затверджено до друку вченого радою Інституту археології
АН УРСР*

Редактор В. П. Лазодзька, Художній редактор С. П. Квітка.
Технічний редактор О. М. Капустіна. Коректори Є. Н. Межерицька,
Л. М. Творківська, О. С. Улєзко

ІБ № 8399

Здано до набору 20.06.86. Підп. до друку 28.11.86. БФ 01167.
Формат 70×108^{1/16}. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум: друк.
арк. 9,1. Ум. Фарбо-відб. 9,46. Обл.-вид. арк. 10,09. Тираж 1000 пр.
Зам. 3337. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3
Львівська обласна книжкова друкарня 290000 Львів, вул. Стефаника, 11

НАУКОВА ДУМКА

Археологія, 1987, вип. 57, 1—104.